

m. sluyser

Die en die is er nög...

SK

*Die
en die
is er
nög...*

DIE-EN-DIE IS ER NÓG. . . .

M. SLUYSER

DIE EN DIE IS ER NÓG...

EEN REPORTAGE
OVER EEN VOLTOOID VERLEDEN TIJD

F. G. KROONDER - UITGEVER - BUSSUM

Sommige namen en enkele bijkomstige omstandigheden in deze verhalen wijken van de historische werkelijkheid af.

De plicht, persoonlijke gevoelens te ontzien, dwong soms tot deze retouche.

Ofschoon de vertellingen op werkelijkheid berusten, moet derhalve vooraf worden verklaard, dat enige gelijkenis met personen, die hebben geleefd of nog in leven zijn, toevallig is.

DIE-EN-DIE IS ER NÓG...

ELKE KEER, WANNEER IK DOOR DE MARKENSTEEG loop, verbaas ik me erover, dat de weinige huizen zo dicht op elkander staan. Ik ben er geboren en ik heb er jaren gewoond. Dan moet men zo'n straatje toch wel kennen! Destijds vormde het een smal ravijntje in het Amsterdamse huizenmassief. Het was er bijna de hele dag schemerig donker. Alleen tegen drie uur, als de zon op de keien scheen, lag fel licht naast slagschaduw; en dat gebeurde alleen maar gedurende enkele zomerse weken.

Was de steeg vroeger dan breder? Dat kan toch niet. Maar iedereen kan nu wél zien, dat er toen meer huizen hebben gestaan. Die werden later gesloopt. Bijgebouwd is er niets. De steeg is nu net een gebit, waar een tandarts zo maar, met pijn en al, hier een kies heeft uitgerukt, en verderop een tand, en daar nog een tand. Het straatje is veranderd; en ik ben ook meer dan veertig jaar ouder geworden. Misschien heb ik daardoor moeite de Markensteeg te herkennen.

Soms denk ik, dat ik alles heb gedroomd. Het is een phantoom-sstraat.

Maar dan loop ik over het asfalt van de Joden Breestraat en opeens is daar het vertrouwde naambordje:

MARKENSTEEG

De huizen zijn niet van ouderdom in elkaar gezakt. Mensen hebben een handje geholpen. Toen die in de barre hongerwinter van 1944 zonder brandstof zaten, hebben ze overal in de buurt de vloeren uit de huizen gesloopt. En later de balklagen, de deuren, de raamkozijnen, en nog later zelfs de binten uit het dak.

Meubelen stonden er toen niet in; bewoners waren er niet. Die waren al eerder verhuisd. Zonder verhuishagen, maar wél met een ransel op de rug en een muts op het hoofd. Van de Markensteeg naar de Polderweg in Oost, en daar op de trein, de lange, lange, lange trein, waaraan tegenwoordig bijna niemand herinnerd wil worden, omdat haatdragendheid geen deugd is. Bestemming: Auschwitz, Mauthausen, Sobibor.

Ze waren geboren in een Amsterdamse achterbuurt, die mensen. Rijken, armen, straatventers, winkeliers, arbeiders, zwarten en blonden en roodharigen en brunettes. Ze hadden hun kleine leventjes geleid, naast elkander in de overvolle buurt. Elk een planeetje in het zonnestelseltje van zijn eigen familie. Samen: een groot universum. Maar er stond geschreven, dat ze allemaal een eendere dood zouden sterven. Een eendere dood, ergens ver weg in Oost-Europa. Dáár gingen ze door de dunne wand, aan het eind van de levensweg.

Niemand weet waar hun gebeente rust. Een paar van hen waren gelukkig. Zij hebben een zoon — een kaddisch — of een familielid, die er het leven heeft afgebracht. En dan zijn er ook nog een paar levend aan het kamp ontsnapt. Die dragen een letter en een nummer getatoueed in hun linkerarm. Onuitwisbaar.

Toen de kleumende mensen in de winter van 1944 de huizen in de Markensteeg sloopten, was de herinnering aan de vroegere bewoners reeds aan het verbleken. De

portretten, die eens aan de muren hadden gehangen in de propere huiskamertjes, lagen tussen de rommel in de leeg-verhuisde vertrekken. Uit de lijsten gehaald, want lijstenhout is goede brandstof voor noodkacheltjes.

Een tijdje hebben die foto's zo gelegen. In de regen en de sneeuw. Toen is het papier week geworden en gescheurd. Een windvlaag nam de snippers mee op een dolle tocht. Nu weet niemand meer hoe de mensen eruit hebben gezien, voordat ze naar de Polderweg liepen.

Weet niemand het? Dat is natuurlijk alleen maar waar bij wijze van zeggen. Vergeten kan een mens niets, maar hij kan zich niet alles herinneren.

Een handjevol mensen uit de buurt heeft het grote oordeel overleefd, door duizend mirakels.

Als ze bij elkander zijn, zegt er een peinzend:

„Ik weet niet waaraan wij het hebben verdiend, dat *wij* er nog zijn.”

Dan zegt de ander:

„Ik weet het wel. We hebben het niet verdiend.”

En niemand lacht.

Ze zeggen nooit:

„Die-en-die is gestorven.”

Ze zeggen altijd:

„Die-en-die is niet teruggekomen.”

Alsof er ergens op een geheime plaats in hun hart de hoop zachtens fluistert: misschien komt hij tóch nog terug.

Ze zeggen ook niet:

„Die-en-die *leeft* nog.”

Ze zeggen altijd:

„Die-en-die *is* er nóg.”

Met de klemtoon, eerst op: *is*, en daarna op: *nóg*. Zonder

dat ze het zelf goed weten, bedoelen ze te zeggen:

„Die-en-die *is* er *nóg* ... totdat hij zich gaat voegen bij hen, die niet teruggekomen zijn.”

Dan zal de grote familie weer verenigd *zijn*.

Toen ze leefden keek niemand naar hen om. Maar over duizend jaren zal de wereld nog van hun dood gewagen. Misschien.

Soms spreken die paar mensen over de dagen toen de familie verenigd was, aan deze zijde van de dunne wand. Altijd denken ze er aan. Ze proberen met woorden de portretten te vervangen, de portretten, die naar alle windstreken weggewaaid zijn.

Een foto is eigenlijk een mal ding. Een plaatje, dat zich meer aanmatigt dan waarop het naar verdienste recht heeft. Het probeert een seconde vast te houden, die onherroepelijk in de eeuwigheid is verdwenen. Als een vliegmachine is verongelukt, staan er in de kranten altijd foto's van de slachtoffers. De ene foto is gemaakt bij een bruiloft en het bruidje lacht; de bruidegom heeft haar zeker iets liefs in 't oor gefluisterd, net eventjes voordat de fotograaf afdruckte. Andere foto's zijn genomen tijdens een vakantie of zo. De poppetjes staan er vrolijk op. Zouden die mensen toen hebben vermoed, dat het plaatje nog eens in de krant zou komen, met hun doodsbericht er bij? Natuurlijk niet! Wie altijd aan de dood denkt, heeft geen deel van leven. We leven vandaag. *Vandáág.*
Vandáág!

En toch spreken de mensen, die er *nóg* zijn, altijd over het verleden. Maar ze denken niet *áán*, neen ze denken *in* de seconde, toen de foto werd gemaakt. Omdat ze het heden willen ontvluchten, transformeren ze het verleden tot een schijnwerkelijkheid van de dag-van-vandaag. Zulke foto's zijn de herinneringen, die ik in dit boekje

geprobeerd heb vast te houden. Herinneringen, zoals mensen uit mijn kring elkander vertellen. Ik heb geprobeerd een seconde vast te grijpen, terwijl ik weet, dat ze ongrijpbaar is.

Alle herinneringen van de mensen, die er nóg zijn, zijn aan elkander verwant. Dat is het gekke van foto's. Als ze erg oud en verkleurd zijn, gaan alle poppetjes op elkander lijken; en de minder prettige eigenschappen van de mensen zijn in 't vergeetboek geraakt.

Als ze het boekje gelezen hebben, zullen de paar mensen, die er nóg zijn, wel begrijpen waarom ik het schreef. En ik hoop ook nog een paar andere mensen.

„LEZEN EN SCHRIJVEN KUN JE LEREN, MAAR
VERSTAND KUN JE ALLEEN MAAR *HEBBEN*.”

WANNEER IK EEN FOTO ZIE VAN MEVROUW Esther de Boer-van Rijk, de toneelspeelster, kost het me weinig moeite me voor te stellen, dat het een portret van grootmoeder Gitele is. Ze hadden voor een tweeling kunnen doorgaan. Tenminste naar het uiterlijk. Grootmoeder had misschien niet meer dan een tikkeltje aanleg voor het toneel.

„Als je met de mensen goed wil omgaan, moet je goed comédie spelen,” beweerde ze.

Maar een beroemdheid in die kunst zou ze beslist nooit zijn geworden. En over het vermogen gesproken, goed met mensen om te gaan, nou, dat haperde ook wel eens een keertje.

Aan de andere kant weet ik niet of Esther de Boer-van Rijk met een kar sinaasappelen het brood voor zich zelf en vijf bloedjes van kinderen had kunnen verdienen. Dat kon grootmoeder Gitele nu juist wel. Je moest scherp als een scheermes zijn. Begerig naar elk half centje, dat je aan winst kon overhouden. En taai ook, om zo, bijna twintig jaar lang, door weer en wind de zware handkar te duwen langs straten en grachten, en steeds maar je roep tegen de huizen te laten opklimmen. Optimistisch moest je ook zijn om te geloven, dat de mensen uit hun warme huizen zouden komen, alleen maar om bij jou een paar appelen te kopen. Grootmoeder Gitele heeft haar vijf kinderen met ere grootgebracht, al hadden ze het

natuurlijk menig keertje vrij krap. Trots dat ze er op was! „Laten ze het een weduwvrouw maar eens nadoen,” snoefde ze. Van valse bescheidenheid heeft ze nooit veel last gehad.

Ze kwam uit een gezin van zeventien kinderen. Veertien daarvan stierven, voordat ze vijf jaar oud waren. Grootmoeder heeft die veertien broertjes en zusjes eigenlijk nooit gekend.

„We komen van een sterk geslacht,” zei ze, „mijn moeder is negen en negentig geworden. En als ze niet van de trap was gevallen, leefde ze nog.”

Als iemand haar dan herinnerde aan de veertien uit dat sterke geslacht, die toch blijkbaar niet zo stevig waren geweest, zei ze:

„Nou ja, ziekten kunnen voorkomen.”

Om een antwoord was ze nooit verlegen. Het kwam altijd snel, en meestal was het raak. Soms kreeg je de indruk, dat ze meer waarde hechtte aan de snelheid dan aan de juistheid.

Bij ons thuis noemden we de mensen van grootmoeders generatie altijd: de ouwerwetse mensen van vroeger. Tussen haar generatie en die van haar kinderen viel een duidelijk onderscheid waar te nemen; een veel groter verschil dan er tegenwoordig tussen opeenvolgende geslachten voorkomt, hoe diep dat laatste dan ook moge zijn. De ouwerwetse mensen van vroeger leefden met de levenden. Ze waren allesbehalve wat men tegenwoordig „gespleten persoonlijkheden” pleegt te noemen. De doden kregen de eerbewijzen en de hulde aan de nagedachtenis, die hun toekwam. Maar daarvoor waren vaste tijdstippen in het jaar. Eenmaal per jaar ging grootmoeder naar de oude Joodse begraafplaats op Zeeburg. Dat was omstreeks het aanbreken van het Joodse nieuwe

jaar. Veel mensen gingen op die dag naar de oude begraafplaats. Omdat het er dan altijd zo druk was, noemde grootmoeder het de „Zeeburger Kermis”. Ik geloof niet, dat ze met die naam de betekenis van de bedevaart wilde verkleinen, laat staan bespotten. Maar ze kon nu eenmaal geen weerstand bieden aan de neiging om een persoon, een zaak, een situatie met één woord te chargeren. Anderen moesten echter niet proberen die bedevaart in het ootje te nemen. Toen mijn vader haar eens, een paar dagen voordat het weer „Zeeburger Kermis” zou zijn, gekscherend ried:

„Ga toch niet naar Zeeburg. Stuur liever een ansichtkaart, dat is net zo goed.”

... toen duurde het minstens drie weken, voordat ze weer vriendelijk tegen hem kon doen.

Zo'n tocht naar Zeeburg nam bijna de gehele dag in beslag. Ze nam brood mee; dat at ze ergens op. Met een kop koffie, tenminste, dat beweerde ze. Maar we koesterden het sterke vermoeden, dat het kopje koffie verzonnen was. Drie centen voor een kop heet vocht, vond ze zonde en weggegooid geld. Ze was niet gierig, en ook niet zuinig in de gewone zin van het woord. Moeder zei van haar: „Ze zit niet op het geld, maar elke cent heeft voor haar de waarde van honderd gulden.”

Een keer heeft grootmoeder geprobeerd de tweemaal zes centen van de tram ook nog uit te sparen. De halve buurt is er aan te pas gekomen om haar die avond te zoeken; tegen elf uur vonden ze haar ergens buiten de Muiderpoort. Maar aan dat avontuur werd ze liever niet herinnerd.

Als grootmoeder naar de „Zeeburger Kermis” ging, kregen de bedelaars bij de ingang van het kerkhof trouw hun aalmoes van een halve stuiver per persoon; dat

hoorde bij het eerbetoon aan de doden. En elk jaar kreeg de opzichter twee kwartjes voor het schoonhouden van de graven en voor de gebeden, die hij in de afgelopen maanden had gezegd.

Op Zeeburg had grootmoeder vele grafstenen te bezoeken. Natuurlijk die van haar eigen vader en moeder. En dan die van haar zuster Hanni, die, zeven en zestig jaar oud, was verbrand. Onvoorzichtig met vuur was die geweest; brandend als een fakkel was ze de straat opgelopen. Toen de rijwielbrancard bij het gasthuis op de Keizersgracht aankwam, was tante Hanni al dood. Een paar rijen verder stond de steen van Lemmi, haar broer. Die had graag een slokje gelust, en nog wel meer dan eentje. Hij dronk eigenlijk te veel slokjes. De dokter zei althans, dat Lemmi daaraan gestorven was. Toch is hij drie en tachtig geworden. Zeg nou niet, dat ze van een sterk geslacht kwam, grootmoeder Gitele.

De grafsteen van haar man zaliger sloeg ze nooit over, natuurlijk niet. Twee en dertig jaar oud was Gitele, toen Meyer, haar man, 's avond in een bar-koude sneeuwbus de luiken voor de ramen had gedaan en een dubbele longontsteking had opgelopen. Met vijf kleine kinderen, de jongste anderhalf en de oudste amper acht, was ze blijven zitten. Ze heeft een week getreurd, in het openbaar. Toen heeft ze de kar met sinaasappelen opgenomen. Grootmoeder Gitele is zelf drie en negentig jaar oud geworden. Zestig jaar lang is ze elke keer naar Zeeburg gegaan.

En dan was er de stationchef in Haarlem. De lezer denkt, dat ik nu een vreemde gedachtensprong maak. Van de oude Joodse begraafplaats op Zeeburg naar de stationchef in Haarlem; hoe komt het een bij het ander? Maar die sprong is zo zonderling niet. Een van onze

kennissen had grootmoeder verteld, dat de chef van het spoorwegstation in Haarlem sprekend op haar overleden man geleek.

„Toen ik hem voor de eerste keer zag, dacht ik, dat de doden waren opgestaan, maar dat kan natuurlijk niet.” Om dat verhaal is in de kring van de familie eerst hartelijk gelachen. Het werd langzamerhand een vaste vraag, wanneer die kennis op visite kwam:

„Heb je m'n vader onlangs nog gezien?” informeerde moeder dan.

Iedereen deed alsof het een kapitale grap was. Maar ze kwamen er té dikwijls op terug. Dat deden ze nooit met een echte grap; een oude mop stond niet in hoog aanzien bij ons. Dat ging zo een hele tijd door, totdat grootmoeder op een avond zei, dat ze de volgende dag naar Haarlem zou gaan.

Ze liep naar het station. Stapte voor het eerst van haar leven in een stoomtrein, naar Haarlem.

's Avonds vertelde ze bij ons in de huiskamer:

„Ik had die man zó willen aanspreken. Sprekend mijn man zaliger, zoals die eruit heeft gezien in het jaar van zijn dood.”

Iedereen in de huiskamer huiverde, toen ze dat zei. Alsof er nog iets in de kamer was. Iets, dat niemand kon zien, maar dat iedereen toch aanwezig wist.

Later vertelde ze ons, dat ze op het station in Haarlem op een bank was gaan zitten. Hoe lang ze daar heeft gezeten, wist ze niet, maar het moet uren en uren geweest zijn. En ze keek maar naar die stationchef. Sprekend haar man zaliger.

Sinds die dag ondernam ze behalve de jaarlijkse bedevaart naar Zeeburg, op ongeregelde tijdstippen een tocht naar Haarlem. Daar spaarde ze voor. Ze praatte er na die

eerste keer nooit over. Maar iedereen in de familie wist het. Als ze, eens in de zoveel maanden, 's morgens het zwarte kanten mutsje opzette in plaats van het katoenen kapje, dat ze op door-de-weekse dagen placht te dragen, dan zeiden de familieleden tegen elkaar:

„Vandaag is weer kijkdag in Haarlem.”

Dat heeft zo jaren geduurd. Toen hielden de reizen naar Haarlem plotseling op. Heel voorzichtig heeft moeder haar eens naar de reden gevraagd.

„Die man is niet meer op het station,” antwoordde grootmoeder. „Hij is plotseling gestorven. Longontsteking... óók longontsteking. Het is een Gods mirakel.”

Ze zei dat zo treurig, dat moeder er tranen van in de ogen kreeg.

„Alsof ze voor de tweede keer weduwe was geworden, van dezelfde man,” vertelde moeder ons later; en niemand lachte.

Klagen of jammeren deed grootmoeder Gitele nooit. Die ouwerwetse mensen van vroeger waren beslist niet in staat hun gedachten en gevoelens op enigszins ingewikkelde wijze tot uiting te brengen. Maar daarom waren ze niet eenvoudig van geest. Ik heb gaandeweg leren begrijpen, dat die jaarlijkse bedevaart naar Zeeburg, die wonderlijke reizen naar Haarlem, ten slotte gevolg waren van het onweegbare geloof, dat leven en dood niet gescheiden, maar twee zijden van het zelfde ding zijn. De buurt waar we woonden, telde vele grootmoeders zoals grootmoeder Gitele. En allemaal hadden ze die neiging tot het mystieke. Bij de een was de aanleg wat sterker dan bij de ander. Misschien hielden ze over tot het bijgeloof. Maar in de kern van hun innerlijk leven waren ze innig verbonden met het Ongeziene. Die verbondenheid was

zo vanzelfsprekend, dat ze haar voor niemand wilden verbergen.

Kerks was grootmoeder beslist niet. Vrouwen zoals zij gingen alleen maar naar de synagoge, wanneer ze een bevalling achter de rug hadden, wanneer een kleinzoon kerkelijk meerderjarig werd, of wanneer het huwelijk van een familielid ingezegend werd. Maar haar kleinkinderen leerde ze:

„Als je op straat een blaadje uit een gebedenboek vindt, mag je het niet weggooien. Dan moet je het naar de synagoge brengen. Weggooien is zonde voor God.”

Het naleven van de lang niet eenvoudige spijswetten, die de godsdienst voorschrijft, kostte haar niet de minste moeite. Geen normaal mens voelt het als een offer, wanneer hij geen verlangen koestert naar een schotel met hondenvlees, of mensenvlees bijvoorbeeld. Varkensvlees eten stond voor grootmoeder Gitele gelijk met kannibalisme; de vergelijking deugt niet, ik weet het, maar ik kan het niet anders uitdrukken.

Al die grootmoeders uit de buurt geloofden onvoorwaardelijk in een kracht, die iets met de Naam uitstaande had. Ja, Naam met een hoofdletter. Al haar oudste kleinzoons heetten daarom naar haar overleden man, Meyer. Wee, als een van haar kinderen, die uitbreiding van een jong gezin verwachtte, de eersteling een andere naam wilde geven.

„Je mag van niemand een naam stelen. Dat brengt ongeluk aan,” waarschuwde grootmoeder.

„Ja maar, moeder ... Meyer is zo'n ouderwetse naam ... als ik het gezegende kind nu eens Max noem.”

„Het zal nog zo ver komen,” zei grootmoeder snibbig, „dat ze in de synagoge spreken van de Vijf Boeken Max in plaats van de Vijf Boeken Mozes.”

Geen schoonzoon of schoondochter heeft zich aan de verplichting der naamgeving durven onttrekken.

Al haar kleinkinderen waren grootmoeder Gitele even lief. Maar de oudsten, de Meyers, hadden toch een streepje voor.

„Een streepje,” spotte mijn vader altijd, „één streepje? Zegt U maar gerust: een streep.”

Als het aan haar had gelegen had ze al haar kleinkinderen verwend, en alle eerstelingen grondig en voor hun gehele leven bedorven. En in die genegenheid voor de eerstelingen waren ook weer graden; graden van ancientiteit.

De diepe kloof tussen de generatie van grootmoeder Gitele en die van haar kinderen, bleek nergens zo duidelijk als juist in de waardering van het mystieke. Zij spotte nooit werkelijk met het ongeziene. Haar kinderen hui-verden en spotten tegelijkertijd.

„Jullie gelooft niet,” wees grootmoeder hen dan terecht, „maar jullie bent bang. Geloof en vrees lijken soms op elkaar, maar het is niet hetzelfde. Als jullie eens had moeten meemaken, wat ik heb meegemaakt.”

Die laatste zin sloeg bijzonderlijk op een jonge man, met wie ze verkering had gehad, voordat ze haar man zaliger had leren kennen. Dat moet wel een vreemde snuiter geweest zijn, zelfs als ik aanneem, dat grootmoeder hem gaandeweg eigenschappen is gaan toedichten, die hij nooit werkelijk heeft bezeten.

„Hij was met de helm geboren,” zei ze.

Ze kon zijn uiterlijk zeer beeldrijk beschrijven.

„Mooi was hij beslist niet . . . neen, hij was geen beeld.”

„Je hebt lelijke beelden ook,” troostte vader haar.

„Hou jij je mond,” beet ze terug, „als er over mooi of lelijk gesproken wordt moeten schoonzons zwijgen. Nee,

mooi was hij niet, maar hij had iets in zijn gezicht, waar je altijd naar moest kijken en tegelijkertijd wilde je hard van hem vandaan lopen. Hij was erg lang, en mager ... hondenmager. En een spitse kin had hij en ogen, die elk ogenblik een andere kleur kregen, soms donker, soms licht. Aan elke kant van zijn neus had hij een wratje, precies in de hoekjes van zijn ogen."

Ze zat boordevol met verhalen, die ze weer van die jongen had gehoord. Hij kon zieke kinderen gezond bidden. Hoe? Hij nam de naam van de kinderen af, en gaf ze een nieuwe. In de Naam huist de kracht. Soms school de kracht in de naam van de ouders. Dan gaf hij het zieke kind nieuwe ouders, nu ja, bij wijze van spreken dan altijd. Maar de kinderen werden beter en dat was de hoofdzaak, nietwaar? Van hem had ze geleerd vooroordelen te koesteren tegen bepaalde spijsen, handelingen of uitdrukkingen. Vooroordelen, die in onmiddellijke aanraking stonden met primitieve magie.

Die avond, toen tante Hanni brandend als een fakkel de straat was opgelopen, aten we capucijners. En laten we nu ook capucijners gegeten hebben, die avond toen haar broer Lemmi stierf. Sindsdien heeft nooit iemand in de familie meer capucijners gegeten. Grootmoeder wilde het niet. Ze had een magisch vooroordeel tegen die spijs, een „niegisj". Niemand in de familie, die het Grote Geheim durfde tarten, dat misschien achter dat vooroordeel verscholen zat. Je kon nooit weten ...!

Die wijsheden had ze allemaal van die zonderlinge jongen geleerd. Tenminste dat beweerde ze. Maar alle grootmoeders in de buurt koesterden soortgelijke vooroordelen; en die hadden die jongen toch nooit gekend. In elk geval, na een paar maanden had grootmoeder Gitele de vriendschap met die jongen beëindigd. Soms was hij

plotseling verdwenen, dagen lang. Als hij dan bij haar terug kwam, vertelde hij, dat hij onder de aarde was geweest, of onder water; en wat hij daar niet gezien had... Te veel om na te vertellen.

„Mooi smoesje,” grinnikte vader. „Jammer, dat ik ook niet met de helm ben geboren. Had ik ook dagen lang van huis kunnen wegblijven.”

Maar van die zelfde jongen had ze ook geleerd hoe de toekomst te voorspellen, onfeilbaar. Met behulp van een gebedenboek en een sleutel. Grootmoeder paste deze vaardigheid slechts bij zeer hoge uitzonderingen toe. Ze deed het zeer ongaarne. Altijd moesten vele aarzelingen worden overwonnen.

„Het *mag* eigenlijk niet,” zei ze altijd, „behalve als het werkelijk gaat om leven en dood.”

Had grootmoeder Gitele besloten sleutel en gebedenboek te raadplegen, dan ging ze in een donkere hoek van het vertrek staan. Liefst achter een deur of zo. Ze bond een koord om het gebedenboek en door dat koord reeg ze een sleutel. De sleutel hield ze vast in de hand; het boek kon in de lus vrij ronddraaien. Dan prevelde ze allerlei onsamenvhangende woorden, die zij alleen wist. En door de wijze, waarop het boek draaide, kon zij de dingen voorspellen, die op komst waren. Ik kan me geen geval herinneren, waarin haar voorspellingen hebben gefaald. Wel herinner ik me, dat een van de schoondochters met grootmoeder hooggaande ruzie heeft gemaakt, omdat de oude vrouw geweigerd had voorspellingen te doen omtrent de kansen in de staatsloterij.

„Twintig jaar speel ik een briefje,” klaagde die schoondochter, „en altijd een niet. Als ik van te voren kon weten of ik een briefje moet kopen, ja of nee... dan

konden we allemaal uit de zorg zijn," probeerde ze grootmoeder te overreden. Maar die zei:

„Daar is het niet voor.”

„Wat is waar niet voor?" vroeg de schoondochter cynisch en zo begon de ruzie. Grootmoeder had op elk verwijt maar één antwoord:

„Ik doe het niet, in der eeuwigheid niet.”

Daar bleef het bij.

Wanneer ze eenmaal op zo vastbesloten toon iets had geweigerd, wist iedereen in de familie, dat geen sterveling haar tot andere gedachten kon brengen. Ze was koppig en onverzettelijk. En ze had een zeer persoonlijke manier om duidelijk te maken, dat ze boos op iemand was.

Ze kon naar willekeur beschikken over wat ik een semi-zenuwtoeval zou willen noemen; ik weet, dat deze woorden wonderlijk klinken, maar ik zal proberen uit te leggen wat ik er mee bedoel.

Wanneer grootmoeder goed boos was, kon ze plotseling zeggen:

„Ik gooi me in de zenuwen.”

... en dat deed ze dan ook werkelijk. Ze liet zich pardoes op de grond vallen en begon te gillen. Eerst volkomen verstandelijk, bewust en weloverwogen gillen. Maar na enkele seconden kregen die gillen als het ware een eigen beweegkracht. Ongeveer zo als wanneer iemand op een schommel klimt en zich eerst een paar zetjes geeft, en dan gaandeweg gaat de schommel vanzelf hoger, steeds hoger en hoger ... Zo ging het ook met zo'n opzettelijk-gemaakte zenuwtoeval. Het begon als comédie, maar het werd al spoedig een drama. Dan moesten er doeken in azijn en water gedrenkt worden en daarmee werden haar polsen en slapen gebet. Langzamerhand bedaarde het

gegil en na een paar minuten was grootmoeder weer volkomen rustig. Haar boosheid was gewoonlijk dan meteen verdwenen.

Die zenuwtoevallen waren voor de familie, en vooral voor moeder, vrij lastig. Vooral toen grootmoeder Gitele bij ons kwam inwonen, nadat al haar kinderen goed en wel getrouwd waren. Als ze haar zin wilde doorzetten en ze dreigde: „Anders gooi ik me in de zenuwen,” won ze zonder moeite. En ze kon eigenwijs en eigenzinnig zijn. In onze huishouding had ze een aantal karweitjes voor zich zelf gereserveerd. Er waren bepaalde gerechten, die alleen door haar mochten worden klaar gemaakt. Dat kon zij alleen, beweerde ze. Onzin, moeder kon het net zo goed, maar grootmoeder ontkende dat.

„Anders gooi ik me in de zenuwen...”

Uit.

Spiering bijvoorbeeld, gebakken spiering. Grootmoeder beweerde, dat er in de spieringen wurmen zitten, kleine witte wurmpjes. En dat ze die eruit moest halen, voordat ze werden gebakken. Ze lustte wel gebakken spiering, geen gebakken wurmen. Of er werkelijk wurmen in een spiering zitten, waag ik te betwijfelen. De witte kringeldingetjes in het vlees van de visjes, zo heeft een bioloog mij eens uitgelegd, zijn geen echte wurmen. Goed, bij ons thuis was iedereen er van overtuigd, dat het wurmen waren; afgelopen. Die wurmpjes dan moest je er met een fijne naald uitpeuteren, en daartoe moest men spierinkje voor spierinkje tegen het licht van een oliepitje houden. „Dan zie je die vieze wurmen zó zitten,” beweerde grootmoeder.

Wurmen uithalen was *haar* werk. Niemand dorst haar het alleenrecht op dat karwei te ontnemen. Maar over zenuwtoevallen gesproken, iedereen kreeg er de zenuwen

van, als grootmoeder uren en uren midden in de huiskamer bij een olielampje met een naald zat te priegelen. Rauwe spiering bezit namelijk een zeer doordringend aroma, dat moeder het liefst tot de keuken beperkte.

Een ander privilege, dat grootmoeder zich zelf had toegekend was het doen van de grote was. Iedereen kent de traditionele manier van wassen. Het vuile wasgoed wordt eerst een uur of zes in een grote ketel op het gasstel gekookt; de geur van zeepsop en zo verspreidt zich door de hele woning. Dan wordt het goed uit de ketel gehaald en in een tobbe met schoon water gezet om uit te soppen. Daarna gaat het uit die grote tobbe stuk voor stuk naar een kleine tobbe, die op een klein tafeltje of krukje is geplaatst. In die kleine tobbe zit warm zeepsop en het goed wordt op de zinken gerimpelde bovenkant van een wasbord schoongeboend. Vervolgens wordt het, met de hand, boven de gootsteen uitgewrongen, gedroogd en gestreken.

Alle karweitjes, die de grote was veroorzaakte, mocht mijn moeder verrichten, behalve één: het boenen en schrobben op het wasbord in de kleine tobbe. Dat was grootmoeders karwei. Ze had het haar hele leven gedaan. Niemand kon het zo goed als zij; tenminste, dat beweerde ze zelf. Dat voorrecht liet ze zich niet ontstrijden. Elke week begon op Maandag een gesprek, ongeveer op dezelfde manier:

„Moet U nou morgen weer aan de wastobbe gaan staan?” vroeg mijn moeder.

„Begin je weer?” antwoordde grootmoeder met een wedervraag.

Dan zuchtte moeder, maar ze zei niets. Juist dat zwijgen prikkelde grootmoeder.

„Waarom zucht je nou? Zeg liever, dat je het me verbiedt.”

„U laat zich nog al wat verbieden.”

„Moest er nog bijkomen, een kind, dat z'n moeder iets verbiedt. De omgekeerde wereld.”

Al had moeder zich dan duizendmaal voorgenomen niet kwaad te worden, die toon ergerde haar.

„Als U honderd jaar oud bent, moet U nog als een kind behandeld worden,” mopperde ze, „U wil nou eenmaal niet naar rede luisteren. Nou goed dan: ik verbied het U.”

Grootmoeder haalde minachtend de schouders op.

„Elke week hoor ik hetzelfde: ik verbied het U... ik verbied het U.” Ze herhaalde moeders woorden op precies dezelfde toon als ze gesproken waren, als een papegaai. „Zeg eens een keertje wat anders dan: ik verbied het U... Je wordt zo vervelend.”

Dan liep moeder de kamer uit; ze had de strijd verloren. Elke Maandag verloor ze de strijd. Elke Dinsdag stond grootmoeder aan de wastobbe, met een rood hoofd en opgestroopte mouwen. Ze boende niet, ze vocht met het wasgoed. Ze beukte en mepte het, alsof het een vijand was. En als het laatste hemd knock out geslagen was, keek ze triomfantelijk rond. De grote was kon háár niet overwinnen, zij was nog altijd de sterkste.

Toen grootmoeder tegen de tachtig liep hebben vader en moeder besloten, dat het geploeter aan de wastobbe nu afgelopen moest zijn. Al moesten ze het ouwe mens er vandaan jagen. Natuurlijk verloren ze het. Grootmoeder stond om twee uur 's nachts op, sloop naar de keuken. Deed de deur op de knip. En ging weer schrobben, zo onhoorbaar mogelijk.

„Ik schaam me dood voor de burens,” zei moeder die

ochtend tegen haar. „Wat moeten die wel denken, dat ik een ouwe vrouw in het holst van de nacht aan de wastobbe laat staan.”

„De buren,” smaalde grootmoeder, „de buren... laat die maar gluren... ze zullen het wel bezuren, al duurt het uren. Heb je misschien liever dat ze in de buurt gaan rondvertellen, dat je linnengoed vergoort en versmeert?”

Die ene krachtige poging om haar desnoods bij de wastobbe vandaan te jagen, was de laatste, die ondernomen werd. Van toen af bleef grootmoeder onbetwist heerseres over de vuile was, de wastobbe, het wasbord en de zachte boender.

Maar nooit is mijn moeder heengekomen over de vrees, dat de buren háár zouden verwijten, dat het ouwe mens op die hoge leeftijd nog zo moest ploeteren. De beduchtigheid voor het oordeel van de buurt speelde een grote rol in moeders leven. Grootmoeder wist van die vrees nu en dan goed profijt te trekken. Meende ze soms reden te hebben tot werkelijke kwaadheid, dan at ze niet. Ze vastte dagen achtereen. En ze bleef van 's morgens vroeg tot 's avonds laat voor het huis op de stoep zitten. Als een verstotene, een bedelares, een melaatse. Alle buren zagen natuurlijk, dat ze daar zat, zolang het licht was; en zonder eten of drinken. Dan stierf moeder bijkans van schaamte. Maar op een of andere onnaspeurlijke wijze school juist dáár voor grootmoeder het zoet der wrake. De honger mocht aan haar ingewand knagen... wanneer de buren veronderstelden, dat haar dochter haar, haar bloedeigen moeder, liet doodhongereren, dan voelde ze zich voldaan. Grootmoeder Gitele was fanatiek, haar fanatisme overschreed verre de grenzen van haar eigen welbehagen. In haar karakteristieke vorm van wraak-

oefening had ze iets van de Japanners, die, naar men zegt, zelfmoord plegen op de stoep van hun vijand, ten-einde hem zo tot schande te maken. Grootmoeder Gitele heeft het een keer bestaan veertien dagen zonder een kruimel brood of een teug water te blijven. Toen heeft mijn vader de dokter laten komen, en die heeft het stijfkoppige mens gedwongen om te eten. Ik geloof, dat ze zich had kunnen doodvasten, als ze gemeend had er een zeker doel mee te kunnen bereiken.

Maar met datzelfde fanatisme waakte ze over de leden van de familie. Als een stammoeder in de woestijn. Mochten er familieleden zijn, die haar gezag niet ernstig namen, zij voelde zich onbestreden het hoofd van de clan.

„U geeft alleen maar iets om Uw eigen familie,” verweet moeder haar eens, „de kinderen van andere mensen kunnen wat U betreft gerust doodvallen.”

„Laat iedereen voor zijn eigen familie zorgen, dan heb je werk genoeg,” gaf grootmoeder beslist ten antwoord. In elke familie valt wel eens iets voor, en zeker als de meeste leden tot de smalle gemeente behoren en in handel of bedrijfje elkanders concurrenten zijn. Grootmoeder Gitele wierp zich bij alle twisten op als de rechtsprekende instantie. Diplomatie kende ze niet. Haar was de rol van vredestichtster nooit te beurt gevallen. Ze luisterde en sprak recht. Maar niet zonder aanzien des persoons, want door haar fanatisme had ze sterke sympathieën en nog sterker antipathieën. Daarom was er altijd wel iemand in de familie, met wie ze op gespannen voet leefde. Buigen deed ze nooit. Ten slotte was *zij* de oudste, ieder ander moest de minste zijn en ongelijk bekennen. Zij kon wachten, al duurde het jaren. Maar wee de buitenstaander, die enig lid van de familie te na

kwam. Dan waren alle familieveten vergeten. Dan vocht ze als een leeuw, en als ik zeg: vocht, dan bedoel ik dat woord in de letterlijke betekenis.

Ze is in al haar primitieve onwetendheid toch een persoonlijkheid geweest, grootmoeder Gitele. Persoonlijkheid uit zich, wanneer iemand zich door het leven niet kapot laat slaan. Grootmoeder Gitele kende het woord nederlaag niet; ze bezat geduld en daardoor de zekerheid van de overwinning. Ze had lezen noch schrijven geleerd. En haar woordenschat, beperkt, was een mengelmoes van middel-Duitse dialecten en verbasterde Hebreeuwse woorden, met hier en daar, als een krent in de rijst, een enigszins zuiver Nederlandse uitdrukking. Veel hinder heeft zij van haar ongeletterdheid niet gehad.

„Ik weet, dat een sinaasappel, die drie centen kost, niet voor vier duiten verkocht kan worden, en meer hoef ik niet te leren,” beweerde ze altijd.

Wanneer een van de kleinkinderen wel eens zei, dat het toch eeuwig zonde en jammer was, dat grootmoeder nooit had leren lezen en schrijven, zei ze rustig:

„De geleerden benne’ de verkeerden en trouwens, lezen en schrijven kun je leren, maar verstand kun je alleen maar *hebben*.”

Het gemis aan kennis der schrifttekens voelde ze pas, toen haar ene dochter naar Londen verhuisde. Die schreef natuurlijk brieven naar Amsterdam, brieven, die grootmoeder niet kon lezen. Dat kon ze niet verkroppen, de oude vrouw, want in haar jaloerse liefde voor eigen kroost vermoedde ze, dat er meer in die brieven stond, dan men haar voorlas. Bovendien kon ze zelf geen antwoordbrieven schrijven.

„Ik voel me als een doofstomme,” klaagde ze.

Ze liet zich de brieven telkens opnieuw voorlezen. Wee

als haar wantrouwende geest vermoedde, dat er iets met de vorige voorlezing niet geheel overeenstemde. Ze moet een zeer sterk geheugen hebben gehad, want ze herinnerde zich letterlijk elk woord. Een paar maal kwamen de burens waarschuwen, dat grootmoeder bij hen was gekomen met brieven, die ze uit moeders kast had gehaald. Brieven uit Londen, natuurlijk. Of de burens die brieven nog even wilden voorlezen. Ze kon er niet genoeg van krijgen, beweerde ze. Maar de waarheid was, dat ze zó dacht moeder te kunnen controleren.

Toen kwam die ene brief uit Londen, waarin stond: „En over vier maanden verwacht ik mijn tweede kind en ik heb het niet eerder willen schrijven, maar ik dacht, dat jullie het toch eindelijk eens moest weten.”

Sinds die brief was ontvangen, kende grootmoeder geen rust meer. Haar dochter zou een kind krijgen, en zij zou er niet bij zijn. Dat kon niet. Dat was nog nooit gebeurd. Bij alle bevallingen in de familie had ze de vroedvrouw geassisteerd; ja, de vroedvrouw liet haar roepen, als het weer eens zo ver was.

„U bent beter dan de beste baker,” zei de vroedvrouw. En nu zou haar dochter in een vreemd land, ver van familie en vrienden, in arbeid liggen, en zij zou niet bij het bed staan om te zeggen wat er gedaan moest worden? Toen heeft grootmoeder Gitele het grote besluit van haar leven genomen: ze zou zelf naar Londen reizen. Haar spaarcentjes waren voldoende om de overtocht te betalen. Wie doet me wat?

„U bent stapelgek,” stelde mijn moeder onverbiddelijk de diagnose. „Een vrouw op Uw leeftijd, een vrouw van over de zeventig . . . Ze moesten U opsluiten.”

Grootmoeder haalde de schouders op. Dat gebaar ken-

den we; dan viel er eenvoudig niet met haar te redeneren.

„Met zeven paarden hou je me nog niet hier,” verklaarde ze stijfkoppig.

Moeder riep de hele familie bij elkaar. Grootmoeder zat als een koningin tussen haar hofhouding en luisterde. Iedereen sprak tegelijkertijd. Maar er was niemand, die het plan goedkeurde. Ze konden praten zoveel ze wilden, grootmoeder zei alleen maar:

„Ik ga toch . . . afgelopen is het.”

Een paar weken lang is ze de bezienswaardigheid van de buurt geweest. Als ze op straat liep, wezen de mensen elkander het oude vrouwtje aan:

„Die gaat alleen naar Londen . . . Over de zeventig is ze, en ze kan alleen maar een beetje Yiddisj spreken. Lezen en schrijven kan ze helemaal niet. Het is een schandaal, ze moesten de politie waarschuwen. Een familie die zoiets goedvindt is zelf rijp voor Meerenberg.” Grootmoeder is alleen naar Londen gereisd. De hele familie heeft haar naar de trein gebracht. Alsof ze een klein kind was en niet een vrouw van twee en zeventig. Ze had een rieten koffertje bij zich met wat kleren en wat broodjes en boterkoek. Dat was voedsel voor de reis, waarop ze kon leven, totdat ze eten zou krijgen, dat haar dochter zelf had klaargemaakt. Van vreemde keukens at zij niet. Ze is in de trein gestapt en ze is ook op de boot gekomen. Het was nog voor de eerste wereldoorlog en de mensen konden toen vrij gemakkelijk van het ene land naar het andere reizen. En zeeziek is ze niet geweest, ofschoon het vuil weer was. Ze vertelde ons later een mooi verhaal van een ontmoeting, die ze op de boot had gehad. In de kajuit zaten een paar mannen te kaar-

ten. Die vroegen of ze geen zin had mee te doen. Amsterdammers waren het.

„Toen heb ik gezegd: om vier redenen zal ik niet meedoen. Ten eerste heb ik geen geld . . . Toen zeiden die mannen: dan willen we die drie andere redenen niet eens meer weten. Ha, ha, ha . . . het waren natuurlijk oplichters,” voegde ze er aan toe, voor het geval een van ons niet zo snugger was als zij.

Zo is ze in Harwich gekomen. De douane maakte het haar in het geheel niet lastig. Ik vermoed, dat die geen woord verstond van haar wonderlijk taaltje. Ze is in Engeland in de trein gestapt en natuurlijk was er een misverstand, zodat in Londen niemand op Liverpoolstreet Station wachtte om haar af te halen. Daar stond ze, moederziel alleen in een wereldstad. Engels geld bezat ze niet. Ze had alleen een papiertje met het adres van haar dochter, ergens in Battersea South. Dat vodge papier had moeder haar op het laatste ogenblik nog in de handen gefrommeld. Wat een geluk! En behalve dat papiertje bezat ze haar pientere oogjes. Een bobby heeft het adres gelezen; die vriendelijke man heeft haar naar een bus gebracht. Uren heeft ze in die bus gezeten en ze reden maar, door straten, waar geen eind aan kwam. De conducteur heeft haar geen geld gevraagd; die heeft alleen maar gelachen.

„Hij had natuurlijk nog nooit een jong meisje gezien,” grinnikte ze, toen ze het ons later vertelde.

Eindelijk kwamen ze weer bij een halte; toen heeft die conducteur haar gewaarschuwd, dat ze er hier uit moest. Ze is uitgestapt. Een voorbijganger heeft ze het papiertje onder de neus gehouden; die man heeft haar naar het huis van haar dochter gebracht. Het was vlakbij.

„Er was geen bel aan de deur te bekennen. Toen heb

ik de knop omgedraaid, ben meteen naar de keuken doorgelopen en heb gezegd: daar zijn we weer.” Intussen zat iedereen bij ons in de buurt in duizend doodsangsten, omdat het telegram er nog niet was met de mededeling van haar dochter dat grootmoeder veilig en wel was aangekomen.

„Nou ja, jullie bent niks gewend,” verdedigde ze zich later, toen we haar vertelden hoe bezorgd we geweest waren. „Jullie moet maar rekenen, als ze me 's nachts gappen, brengen ze me wel weer terug als ze me bij daglicht zien.”

Maar al stelde ze in haar verhalen die reis nog zo eenvoudig voor, die bescheidenheid was maar voorgewend. Zo ingetogen was ze werkelijk niet van aard.

In werkelijkheid was ze er wat trots op, dat ze die reis in haar eentje had gemaakt, dwars tegen de gehele familie in. Toen ze, bijna een jaar later, weer in de buurt terugkwam, heeft haar schoonzoon uit Londen haar voor alle zekerheid maar tot Amsterdam begeleid.

„Dwaasheid,” protesteerde ze, „ik kan best alleen reizen. Zie je wel, dat een mens niet behoeft te kunnen lezen of schrijven,” snoefde ze.

En ze heeft gedurende de verdere jaren van haar leven altijd met een verwijzing naar deze Londense reis beweerd, dat een mens het best buiten lezen en schrijven kan stellen. Ze voelde haar tocht als een triomf op al degenen, die wel geletterd waren. Maar haar ware triomf kwam pas, toen ze longontsteking kreeg in dezelfde tijd, dat mijn moeder met een zware griep het bed moest houden. Grootmoeder was toen zes en zeventig jaar oud. De dokter keek erg bedenkelijk.

„Ik ben bang, dat het ouwe mens het niet ophaalt,” zei hij tegen moeder, „ze is ijzersterk, dat is waar, maar een

longontsteking op die leeftijd is vrijwel zonder hoop. In elk geval moet er een verpleegster komen. U ziek en Uw moeder stervend, hier moet een dag- en nacht-zuster bij."

De verpleegster kwam. En grootmoeder *mocht* haar niet. Dat lag in het geheel niet aan de verpleegster. Grootmoeder heeft met dokters en medicijnen nooit goed overweg gekund. Als ze ziek was, en de dokter schreef geen medicijnen voor, mopperde ze:

„Daarvoor ben je nou in de ziekenbus, er kan nog niet eens een drankje van af."

Schreef de dokter een drank voor, dan gebruikte ze er geen druppel van. Het flesje stond ongeopend in de hoek van de schoorsteen; en grootmoeder mopperde:

„Een drank heeft hij voorgeschreven. Voor wie? Voor de schoorsteen, die niet ziek is."

Tegen de verpleegster mopperde ze dag en nacht, ondanks de hoge koorts, die haar teisterde. Het mens kon nu eenmaal geen goed bij haar doen. En die verpleegster deed toch zo haar uiterste best. De goede ziel in de blauw-witte uniform sjouwde braaf van het ene ziekbed naar het andere, van moeder naar grootmoeder en weer terug. De dokter had moeder medicijnen voorgeschreven tegen de griep, poeders! Grootmoeder kreeg andere medicijnen, want zij had longontsteking. Ook poeders! *Andere* poeders, natuurlijk.

„En let goed op," had de dokter tegen de verpleegster gezegd, „dat U die pakjes met poeders niet verwisselt. Telkens als U medicijnen geeft, moet U eerst op het etiketje lezen voor wie ze zijn. Als het ouwe mens de verkeerde poeders inneemt, gaat ze onherroepelijk de pijp uit."

Of de verpleegster door grootmoeders gemopper van de

wijs werd gebracht, weet niemand. Maar in elk geval, ze vergiste zich met de poeders. En ze merkte het pas, toen het te laat was. Bleek als een dode bekende ze mijn vader haar fout.

Moeder kreeg de poeders, die voor grootmoeder bestemd waren, en herstelde van de griep, wat ze waarschijnlijk ook zou hebben gedaan zonder medicijnen. En grootmoeder kreeg de griepoeders van moeder, waar de dokter nog zo tegen gewaarschuwd had, en drie dagen later zat ze rechtop in bed en at met smaak een stuk gekookte heilbot. Binnen veertien dagen was ze hersteld. Ze is drie en negentig jaar geworden. Niet één dag is ze meer ziek geweest.

„Dat komt er nu van als je kunt lezen en schrijven,” placht ze te spotten, „als die verpleegster had gelezen wat er op het pakje poeders stond, had ze me natuurlijk de goede gegeven en dan was ik nu al dood ... enne ... die dokter kan men ook vertellen hoe laat het is.”

Ja, drie en negentig is ze geworden, bijna even oud als haar moeder, die misschien nog zou leven, als ze niet van de trap was gevallen. En niet één dag is grootmoeder meer ziek geweest. Maar het laatste jaar was ze niet meer zo best ter been. Haar geest bleef volkomen helder. Ze zat bij ons thuis in de voorkamer voor het raam en keek naar kooplui, die 's morgens op straat hun karren met negotie oplaadden. Als die kooplui 's avonds terugkwamen en ze telden na hoeveel appelen ze overhadden, telde grootmoeder achter het venster mee, hardop:

„Een, twee ... en drie is vijf ... en nog drie is acht ...”

En na een poosje zei ze:

„Hij heeft vandaag twee honderd dertig appelen verkocht. Ik heb vanmorgen ook meegeteld, toen hij de kar oplaadde.”

Ze was een curieuse persoonlijkheid in haar eenvoudige wereldje. Een wonderkind was ze allesbehalve. Grootmoeders zoals zij er een was, hebben vele mensen gehad. Ze trachtte op haar primitieve manier boven het leven te staan. Het kreeg haar niet kapot. Ze wist het te dwingen en te kneden naar haar wil.

Men zegt, dat ze aan verval van krachten gestorven is, maar ik betwijfel dat. Ik geloof, dat ze niet langer wilde leven. In het ziekenhuis heb ik haar voor het laatst levend gezien. Ze lag alleen in een klein kamertje. Rustig en volkomen in vrede. Ze keek me met haar heldere grijze ogen aan, alsof ze zeggen wou:

„Jou behoef ik niets te vertellen. Jij begrijpt me, al weet je het nu misschien zelf nog niet.”

En haar mond zei:

„Ik ga dood. Ik zal blij zijn als ik kan uitrusten. Ik heb mijn negotie uitgevent. Nu ga ik mijn karretje naar huis rijden en dan heb ik gedaan wat ik doen moest.”

De verpleegster kwam binnen om wat bloemen op het tafeltje te schikken. Met haar stond grootmoeder op gespannen voet. Ze mocht nu eenmaal geen verpleegsters. Toen het meisje weer weg was, zei grootmoeder tegen me:

„Als ze me een daalder biedt, kan ze m'n ziekte overnemen. Geloof me, hij heeft me meer aan inkoop gekost.” Toen sloot ze de ogen en was dood.

Ze stierf nog vóór 10 Mei 1940 en ze heeft dus, gelukkig, een graf voor zich alleen, in Diemen. Meer dan eenmaal per jaar ga ik het bezoeken. Neen, Diemer Kermis is er niet. De paar mensen, die er nog zijn, hebben doden genoeg om te gedenken, maar slechts weinig graven, waar ze hun eerbetoon kunnen neerleggen.

„... TREK UWE SCHOENEN UIT VAN UWE
VOETEN; WANT DE PLAATS, WAAROP GIJ
STAAT, IS HEILIG LAND.”

ONZE SCHOENMAKER HEETTE MAANDAG. MENEER Maandag! Bij zijn voornaam werd hij nooit genoemd. Natuurlijk had hij er wel een. Dat zal wel een Poolse of Russische voornaam geweest zijn. Te moeilijk om uit te spreken. Maandag, was trouwens ook niet zijn echte achternaam. Die klonk ongeveer als: Mozejekofski of Moskosofski of Mousjekofski of zoiets.

Meneer Maandag was niet wat men een Nederlands staatsburger noemt. Toen hij zes jaren telde, waren zijn vader en moeder in Nederland gekomen. Uit Polen of Rusland. Daar tierde weer eens een pogrom met bloedige ijver. In die tijd noemde men zulke mensen nog niet vluchtelingen of ontheemden. De onverschilligen zeiden: landverhuizers. De Joden in Amsterdam noemden hen: doortrekkenden. Bestemming: familieleden in Amerika. Maar Nederland was zo'n rustig land. En de zee was zo groot. En Amerika zo verschrikkelijk ver. De ouders van meneer Maandag zijn toen maar in Amsterdam gebleven; blijven hangen, heet dat.

Drie hoog in de Manegestraat huurden ze een achterkamer. Omdat iedereen op hun uitheemse naam de tong verzwikte, lieten ze zich maar Maandag noemen. Voor het gemak. Waarom nu juist Maandag, en niet Dinsdag of Woensdag? Dwaze vraag, die er niets toe doet. Vermoedelijk was het juist op een Maandag, dat naar een goede nieuwe naam werd gezocht. Nu, toen lag de op-

lossing voor de hand. Stel je voor, dat ze zich *Rothschild* hadden laten noemen.

In dat huis in de Manegestraat dan, zijn ze gaan wonen. Een paar jaar later huurde vader Maandag er de voorkamer bij, met het alcoofje en de keuken. Het was een paleis, voor hun doen. Toen meneer Maandag, o n z e meneer Maandag, de schoenmaker, ging trouwen, stond de kelder van datzelfde huis toevallig leeg. Hij begon er een schoenmakerij; tot dusver was hij knecht geweest bij vreemden. De achterkamer van de kelder werd de huiskamer van het jonge paar, en er waren ook nog een paar hokjes en een rommelig schuurtje.

Jaren en jaren woonde meneer Maandag in die vochtige kelder. Als men hem vroeg:

„Waarom kijkt U niet uit naar een betere woning, meneer Maandag?,” dan antwoordde hij:

„Men moet een ouwe boom niet verplanten; dan gaat de boom dood.”

Hij was zeer aan die buurt gehecht. De meeste vluchtelingen uit Oost Europa toonden voorkeur voor een woning in de Manegestraat. Vlakbij hadden ze hun eigen kleine synagoge gesticht, in de Nieuwe Kerkstraat, schuin er tegenover. De Joden, die wél waren wat men Nederlandse staatsburgers noemt, spraken altijd van „het Russensjoeltje in de Kerkstraat.” Ze keken, zonder dat ze het zelf goed wisten, eigenlijk een beetje uit de hoogte op de „Russen” neer. Een wijs man heeft eens gezegd, dat de Joden altijd andere Joden, die van het Oosten komen, een beetje laatdunkend beschouwen. De Poolse Joden keken neer op Russische, de Duitse op de Poolse, de Nederlandse op de Duitse, de Engelse op de continentale, en de Amerikaanse Joden keken een beetje uit de hoogte naar de Joden uit Europa.

In het „Russensjoeltje” kon men altijd wel een of twee Joden aantreffen, wier familie van ouder op ouder in Nederland had gewoond. Ze bezochten het kleine kerkje echter niet, zoals een vreemdeling in het buitenland bezienswaardigheden gaat zien. Er was iets anders, dat hen naar de Kerkstraat trok. Tijdens de dienst was het kleine huis des gebeds vervuld van een hartstochtelijke geloofsijver. De biddenden sloegen zich op de borst in een soort razernij van boetedoening en onderwerping. De melodieën der gezangen waren vol wilde klanken. Het was de Amsterdammers te moede alsof ze iets hoorden en zagen, dat ze zich herinnerden zonder het te herkennen, iets van eeuwen geleden, toen hun eigen betovergrootvaders nog in kaftans liepen, met pijpkrullen langs de slapen en mutsen van vossebont op het hoofd . . .

Meneer Maandag! Die naam was natuurlijk een bron van een lange reeks grappen. Allemaal woordspelingen. De wijzen uit het Westen hebben weliswaar verordineerd, dat woordspelingen niet de echte humor vertegenwoordigen, en dat toespelingen op namen bepaald gebrek aan geest verraden, maar ik ben zo vrij met hen van mening te verschillen. Ik heb te veel werkelijk geestige grapjes horen maken op de naam Maandag. De meest voor de hand liggende hoorde men natuurlijk, wanneer de schoenmaker aan de deur kwam vragen of er voor hem nog iets te repareren viel:

„Dag juffrouw . . . is er nog wat te zeggen voor de schoenmaker?”

„Dag meneer Maandag . . . waarom komt U nou vandaag, meneer Maandag. Vandaag is Uw dag niet. Dat moet U toch weten, zou ik zo zeggen. U had gisteren moeten komen, vandaag is het Dinsdag, meneer Maandag.”

Dan grijnsde meneer Maandag vergenoegd. Natuurlijk hoorde hij dit mopje minstens tien keer per week, jaar in, jaar uit. De klant is koning; dus grijnsde de schoenmaker.

Maar de subtiële grapjes kon hij oprecht waarderen. Meneer Maandag verkocht loterijbriefjes. Als nevenfunctie; hij had meer nevenfuncties. Meestal waren die briefjes twintigjes. Tiendes en halve loten werden alleen maar door loterijclubs gekocht; in zo'n club is altijd wel een lid, dat zelf relaties heeft met de Nederlandse staatsloterij en de provisie inpikt. Ik herinner me, dat meneer Maandag eens een keer geprobeerd heeft mijn vader een loterijbriefje aan te praten; maar hij had geen kans. „Ik speel deze keer niet in de loterij,” zei vader doodernstig, „U weet, ik speel altijd een twintigje, maar ik sla deze keer over. Ik vertrouw het niet. Het gaat er niet eerlijk toe.”

„Hoe kunt U nu zo iets zeggen...” begon meneer Maandag zijn pleidooi. Hij aarzelde, want hij begreep niet goed wat vader eigenlijk bedoelde.

Vader keek hem verwijtend aan, dacht kwansuis ernstig na en zei toen:

„Ik zeg het U ronduit, ik vertrouw de boel niet. Er wordt geknoeid.”

„Hoezo?” vroeg meneer Maandag, „hoezo vertrouwt U de boel niet? Alles is eerlijk als goud. Het is de staatsloterij, U speelt van de staat ... van de staat.”

„En toch vertrouw ik het niet,” hield vader vol, „*ze weten al van te voren wie de honderdduizend trekt*. De eerste klas moet nog beginnen, maar de naam van degeen, die de loterij trekt is nou al bekend. Dat kan toch geen eerlijk spul zijn.”

Nu was meneer Maandag er beslist van overtuigd, dat

mijn vader aan verstandsverbijstering leed. Tegen zo'n man viel niet te redeneren. Maar het behoorde nu eenmaal bij onze schoenmaker, dat hij zich nooit op klanten kwaad maakte. Hij praatte hun niet naar de mond, maar hij weersprak hen nooit rechtuit. Hij boog mee, als een rietstengel, wanneer de storm erover heen raast. Rustig en bedaard ging hij vader dus uitleggen, dat de staatsloterij niet zo maar een gewone loterij is. Alles werd door de politie gecontroleerd, en burgerweeskinderen trokken de lootjes.

„Hoe komt U er toch bij, dat de naam van de winnaar al bekend is?” vroeg hij ten laatste.

„*Ik heb het gelezen*,” zei vader volmaakt ernstig.

„Gelezen? W á t hebt U dan gelezen?”

„De naam van de man, die de loterij trekt. Die naam is al bekend”, hield vader koppig vol.

„*W á á r* hebt U dat dan gelezen?” riep meneer Maandag vertwijfeld.

„Bij U in de werkplaats. U en niemand anders dan U, meneer Maandag, trekt de loterij. Er hangt voor Uw kelderraam een bordje, waarop te lezen staat: A.S. MAANDAG TREKT DE LOTERIJ.”

Wie dat niet geestig vindt, gun ik zijn particuliere zin voor humor. Meneer Maandag kon de grap best waarderen. Hij heeft deze kapitale voor-de-gek-houderij tenminste aan al zijn klanten verder verteld. Het viel hem nooit moeilijk te lachen, wanneer hij zelf onderwerp van de grap was. Veel toespelingen op zijn naam verzong hij zelf. Hij was een van die mensen, bij wie de oorspronkelijke humor vanzelf ontstaat. Maar het was bijna altijd spot met zich zelf en met zijn lot.

Men hoort wel eens de vraag stellen:

„Waar komen toch de moppen vandaan? Iemand moet

die dingen toch bedenken. Je hoort zoveel anecdotes. Die moeten toch een begin hebben."

Sinds veertig jaar weet ik het antwoord. Veel moppen hebben hun oorsprong bij hém gevonden. Veel moppen, die heden ten dage nog met smaak en verve als de laatste goeie nieuwe worden verder verteld. Meneer Maandag ligt vast en zeker in zijn graf te grinniken, wanneer hij hoort hoe de mensen nu nog lachen om de humoristische verhalen, die hem veertig jaren geleden zo maar ingevallen zijn; alsof toen een onzichtbare clown naast hem stond, die ze hem influisterde. Hij bezat een speelse geest, een ongebreidelde fantasie en een merkwaardig gevoel voor het incongruente.

Toch had hij niet het uiterlijk van een geestig man. Eigenlijk was hij een melancholisch mens. Om zijn mond lag de milde, ietwat droeve trek van de wijsgeer, die de wereld heeft gezien, de mensen heeft begrepen en hun alles heeft vergeven. Uit zijn mond heb ik nog nooit een scherp oordeel over een medemens horen komen. Wanneer men hem bijvoorbeeld vertelde, dat een of andere buurtgenoot een intens-gemene streek had uitgehaald, zo infaam, dat iedereen er schande van sprak, dan placht meneer Maandag te mompelen:

„Nebbisj . . . niemand haalt een gemene streek uit voor zijn plezier."

Zoveel vergevingsgezindheid wordt nooit begrepen, en zeker niet gewaardeerd. Vooral wanneer het duidelijk was, dat de boosdoener de gemene streek heus niet uit noodzaak, maar werkelijk uit snood en boosaardig plezier had bedreven.

„En als die man dan inderdaad voor zijn plezier slecht is," zei meneer Maandag, „dan moet je dubbel medelijden met hem hebben. Nebbisj."

Over de meeste anecdotes, die hij verzon en verder vertelde, lag een waas van droefgeestig medelijden. Hij lachte, omdat hij niet wilde huilen. Eén anecdote noemde hij zijn lievelingsverhaal:

„Er was eens een Poolse Jood, en die zei: ik ben er trots op, dat ik een Jood ben, want als ik er niet trots op was, dan was ik t o c h een Jood... kan ik er toch beter trots op zijn.”

In zijn schatting was deze grap de essentie van alle moppen, die het onthouden waard waren. Ik geloof trouwens, dat deze mop een weerslag was van zijn berustende filosofie. De vraagstukken, die andere mensen in heftige beroering brachten, konden hem slechts verleiden tot een van zijn stopwoorden:

„Mensen... Je moet niet meer van hen verwachten dan dat ze mensen zijn, en dat is niet zo veel.”

Of:

„Waarom maakt iemand zich druk? Over honderd jaar zijn we allemaal dood.”

Of:

„Als iemand hulp nodig heeft, ontdekt hij pas, dat hij alleen op de wereld is.”

Misschien had meneer Maandag die houding van een wijze grijsaard wel geërfd. Hij liet zich er graag op voorstaan, dat hij nog verre familie was van de Ba'al Shem, de Beheerser van de Naam, de legendarische Joodse geleerde, die in het Oosten van Europa als een profeet werd geëerd. In het kleine kerkje in de Kerkstraat kende men die familiebetrekking. Wanneer meneer Maandag binnenkwam, ging er een bijna onhoorbaar gefluister door de rijen der biddende mannen. Hij was immers een straaltje van het grote licht. Een tikje hoogmoedig was meneer Maandag dan wel, maar groter zon-

den worden vergeven, gelukkig maar, en tegenover dat kleine beetje ijdelheid stonden in het eeuwige Boek des Levens vele debetposten.

Wie hem op een werkdag in het voorhuis van zijn keldertje zag zitten, kon kwalijk vermoeden wat een wonderlijke persoonlijkheid onze schoenmaker bezat. Zijn hoofd was altijd met een donker kapje bedekt; hij was immers een innig vroom man. Op de werktafel voor hem stond een olielamp; die brandde de hele dag. Tussen dat licht en hem in, stond een grote glazen bol, die geheel met water was gevuld. Een ordinaal heette zo'n ding. Het deed dienst als lens en lichtversterker.

Meneer Maandag had een vrij druk beklante zaak; en hij repareerde heus niet alleen schoenen van arme mensen. De Kerkstraat was in die jaren een gegoede buurt. Als iemand zei:

„Ik woon op 't Veld” (zo heet de straat in de volksmond), dan stond dat ongeveer gelijk aan de mededeling tegenwoordig:

„Ik heb een middenstandswoning.”

Van zijn verdienste had meneer Maandag zonder veel moeite kunnen rondkomen, indien hij slechts een gewoon mens geweest ware. In werkelijkheid was onze schoenmaker een vat vol tegenstrijdigheden en innerlijke twijfel; een rusteloze zoeker en tegelijkertijd een mijmerende dromer. De gecompliceerdheid van zijn wezen begon men pas te vermoeden, wanneer men in de donkere achterkamer de twee boekenkastjes nader bekeek. In het ene stond uitsluitend Judaica. Gebedenboeken. Commentaren, door vrome mannen geschreven. Er was één stoffige foliant, waarop hij ongemeen trots was, zó zeldzaam was dat boek.

„Ik mis liever een arm dan dat ik dat boek verlies,” zei hij.

Hij beweerde, dat een exemplaar ervan zelfs in de beroemde Straschun-bibliotheek in Wilna niet voorradig was.

In het andere boekenkastje vond men slechts natuurwetenschappelijke werken. Maar de keuze van die werken scheen door een middeleeuwse alchemist te zijn geschied. Allemaal stok-oude folianten. „De Natuurkundige Lessen van de Abt Nollet”; en „Over de Gedragingen van Kwikzilver bij Volle Maan” of: „De Magneetsteen en de Schorpioen, Verhandeling over Werktuigen, die geen Voortbeweging behoeven”. Boeken van ietwat jonger datum stonden niet in dat kastje. Meneer Maandag's belangstelling voor de natuurwetenschappen was dus nogal uit de tijd. Als onderzoeker leefde hij minstens drie honderd jaar te laat. En het doel van zijn studie mocht ook niet bepaald modern heten. Want: hij zocht naar het perpetuum mobile. In een rommelig loodsje achter het keldertje lagen de overblijfselen van geknutselde werktuigjes. Op de planken stonden jampotten, grijs van het stof. Geheimzinnige poeders en mengsels zaten er nog in. De werkplaats van een alchemist. Die rommel stamde uit de tijd, toen meneer Maandag meende, dat het onvindbare langs de weg der proefondervindelijkheid te vinden was. Maar van die dwaling was hij radicaal genezen, toen hij met zijn geknoei het huis bijna in de lucht had doen vliegen. Hij experimenteerde nu niet meer. Hij zocht naar het perpetuum mobile uitsluitend langs theoretische weg. Eerst de studie; de praktijk moest maar even wachten. Zijn avonduren verdeelde hij tussen de Talmud en de lessen van de abt Nollet. Nieuwerwetse mensen zouden door zodanige tweeslach-

tigheid in hun zielkundige bouw aan rusteloosheid ten prooi raken. Meneer Maandag wist niet wat een nerveuze maagzweer was. Ergens had hij de synthese van die twee boekenkastjes gevonden. Hij bleef er sereen bij; dat is het woord: *sereen!*

Niets kon hem in zijn zielsrust storen, studie noch huiselijke zorgen. En zorgen had hij werkelijk te veel. Hij had een moeilijk huiselijk leven. Alles scheen hem in zijn gezin tegen te lopen. Eén kind had hij, een jongen. Elkan heette het schaap. De geboorte was een gevecht met de dood. De vrouw is nooit meer gezond geworden. Helemaal verlamd was ze niet, maar één arm weigerde dienst, en ze klaagde altijd over waterzucht, die haar benen en voeten deed zwellen tot het gestopte worsten leken. Elkan zelf was een achterlijk joggie. Hij zat meestal in een hoekje van de werkplaats; kwijl liep hem langs de mond en praten kon hij nauwelijks. Toen hij dertien jaar werd, gedroeg hij zich nog als een kind van drie.

Er was nog een jongen bij meneer Maandag in huis: David. Die wist niet beter of hij was ook een zoon. Maar in werkelijkheid was David een kind van een schoon-zuster van meneer Maandag, een zuster van diens vrouw. David was een weesjongen. Natuurlijk had hij indertijd naar het weeshuis kunnen gaan, maar dat wilde meneer Maandag niet toestaan.

„Elk kind moet een vader en een moeder hebben, anders mist hij iets tot aan zijn dood toe, en het ergste is, dat hij niet eens weet w á t hij mist.”

Daarom had hij David, die toen amper twee jaar oud was, in huis genomen, en daarom ook had hij altijd voor hem verzwegen, dat hij eigenlijk maar een aangenomen

zoon was. David noemde meneer Maandag en zijn vrouw: vader en moeder.

Hij bracht het kind fatsoenlijk groot. David ging naar school en toonde zich een uitermate intelligente leerling. Altijd de eerste van de klas. Toen hij zijn loffelijk ontslag had gekregen, vond de hoofdonderwijzer, dat hij naar de H.B.S. moest. Hij kwam zelf naar de Manegestraat om het te bepleiten.

„Meneer Maandag, het zou jammer zijn, wanneer David niet kon dóórleren. Die jongen heeft een studiekop. Ik denk, dat hij dat van zijn vader geërfd heeft,” zei de hoofdonderwijzer met een knikje naar de twee boekenkastjes.

„Ja,” zei meneer Maandag, en hij glimlachte mild. De hoofdonderwijzer dacht, dat hij zich geveleid voelde.

„David wil dokter worden,” ging hij verder.

„Ik ben een arm man,” zei meneer Maandag, „het gaat niet alleen om de kosten van de studie, maar mensen zoals ik kijken altijd uit naar de dag, waarop de kinderen met geld naar huis zullen komen.”

„Er is misschien een studiebeurs te krijgen,” vertelde de hoofdonderwijzer, „maar dan zult U het heel wat jaren zonder kostgeld van David moeten stellen. Enne . . . zo'n jongen moet gekleed worden en zo; dát komt niet van de studiebeurs.”

David studeerde flink. Maar geld dat die studie aan meneer Maandag kostte . . .

Om er iets bij te verdienen, creëerde meneer Maandag toen een nieuwe nevenfunctie. Hij was namelijk meer dan een verzinner en verteller van anecdotes; meer ook dan een man van het Wijze Boek; meer ten slotte dan een beoefenaar der natuurwetenschappen. Meneer Maandag maakte ook gedichten! Niet, dat hij Kloos of

Perk naar de kroon streefde. In de eerste plaats was zijn kennis van het Nederlands daarvoor te beperkt; hij sprak een mengelmoes van talen en dialecten. Maar bovendien behandelen zijn rijmsels onderwerpen van zeer wereldse en altijd vermakelijke aard. Het schijnt, dat hij ook wel ernstige gedichten heeft gemaakt; af en toe liet hij wel eens zoiets doorschemeren, maar hij beweerde, dat die alleen voor hemzelf bestemd waren. De rijmelarijtjes, die iedereen mocht kennen, waren veelal liedjes. Ze waren vervuld van een boertigheid, waarvoor François Rabelais zich niet zou hebben geschaamd. Trouwens, meneer Maandag geneerde zich er ook niet voor. In de omgang was hij een zeer bedeesd, ja bijna kuis manneke. Maar in zijn rijmen placht hij de dingen des levens bij de volle naam te noemen. Aanvankelijk schijnt hij die liedjes puur voor zijn eigen genoegen te hebben verzonden.

„Ze vallen me in, als ik op de maat van mijn hamer zit te neuriën,” verklaarde hij, „en de woorden komen helemaal vanzelf.”

Gaandeweg waren zijn klanten aan de weet gekomen, dat die meneer Maandag zulke lollige deuntjes kon zingen. Voortaan moest hij eerst een nummertje liedjes weggeven, voordat hij schoenen ter reparatie meekreeg. En al spoedig was het zo, dat de mensen blij waren, wanneer hij kwam om werk te halen of te brengen. Hij bracht de gezelligheid mee. De Zingende Maandag, noemden ze hem.

Er was een schoon lied, waarin verteld werd van een man, die werkloos was, terwijl zijn vrouw elk ogenblik de geboorte van een kind verwachtte. En ze had zo'n razende trek in gebraden gans, dat zwangere mens. Nu

weet iedereen, dat men een vrouw, die hoog in de maanden is, niets mag weigeren van het voedsel, dat ze graag wil eten. Dat kan haar hinderen; zoiets kan op het kind slaan. Die werkloze man wist dat ook en daarom was hij juist zo radeloos. Want hij wilde zijn vrouw toch zo graag op gebraden gans tracteren en hij bezat geen rode duit. Enfin, die man is de straat opgelopen, totdat hij voor de kelder van de poelier stond. Daar hingen de gevilde ganzen aan lange stokken, naast elkander, wel twintig. Met verlangende blikken keek de man er naar. En in het korte ogenblik, dat de poelier zich even om-draaide, greep de man zo'n gans, gaf er een ruk aan, en *trok het beest van de lat af!* Stopte het onder zijn jas en rende naar huis.

„Hier heb je je gans,” zei hij tegen zijn vrouw.

Maar toen begonnen de rampen pas goed. Want de vrouw wilde beslist weten hoe haar man aan een gans had kunnen komen. Geld had hij niet. Had hij het beest misschien gestolen? Ze wond zich ontzettend op, en iedereen weet, dat opwinding een vrouw, die hoog in de maanden is, kan hinderen. Ook *dát* kan op het kind slaan. Als de politie zou komen om hem te halen, wat moest ze dan doen? Alleen en onverzorgd zou ze achterblijven en het kind zou een vader krijgen, die in de gevangenis zat, het kind van een dief. Zo jammerde die vrouw. Teneinde raad zei die man toen:

„Nou, als je het dan beslist wilt weten... *ik heb die gans getrokken.*” En de vrouw dacht, dat hij het beest *bij een verloting* had getrokken, en ze had er natuurlijk geen idee van, dat hij bedoelde: *van de stok getrokken!* Erg leuk liedje was het, een tikje zwaarmoedig ondanks de pret. Het verhaaltje zelf is stok-oud, geloof ik. Het wordt ook in andere landen verteld. Maar meneer

Maandag had er een bijzondere wending aan gegeven. Want, zo zong hij verder, in dat huisgezin van die doodarme mensen hadden ze nog nooit kip of gans gegeten.

„Eet een arm mens eens gans,
Dan is 't een oude wet:
Dan was óf de gans niet erg gezond
Of een mens ligt ziek in bed.”

En in hun onwetendheid hebben die twee mensen de gestolen gans met huid en haar in de pan gestopt. Ze wisten niet, dat zo'n dier eerst moet worden opengesneden en dat de ingewanden eruit moeten. Blij en vol spanning zetten ze zich aan tafel voor het ongewone, het kostelijke. En dan kwam het boertige refrein:

„En de gans, die kwam op tafel
En raad eens hoe hij stond,
De ingewanden hingen eruit
En hij stonk nog naar de stront.”

Meneer Maandag's wonderbaarlijk talent voor woordspelingen trad juist aan de dag, omdat zijn woordenschat zo beperkt was. Binnen die kleine ruimte verrichtte hij wonderen van klank-acrobatiek. Hij schijnt eens een keer een reisje naar Parijs te hebben gemaakt, of het verhaal van zo'n reisje van iemand anders te hebben gehoord. In elk geval, hij had een schoon lied gedicht, waarin de stadsgezichten van Parijs werden bezongen. Dat begon zo:

„In Parijs
Maakten ze me heel wat wijs,
Daar heb je bijvoorbeeld de meissies,
Die zijn er gekleed op hun Parijsies.”

Nu sprak meneer Maandag het woord „Parijsies” uit met een zeer slappe p-klank, en met een lichte verdraaiing van de medeklinkers, zodat het klonk als de min of meer verbasterde vorm van het Hebreeuwse woord voor Genesis, Bereisjies. Eigenlijk zong hij dus:

„In Parijs gaan de meisjes gekleed als in Genesis.”

Het is een woordspeling, die men moet horen, en ik vind het zonde en jammer, dat ik zo’n subtiele mop met zoveel woorden moet uitleggen. Zijn klanten hadden die verklaring niet nodig. Die snapt de mop in de fractie van een seconde.

Er was een ander lied, dat zeker meer dan dertig coupletten telde. Het verhaalde de wederwaardigheden van een goedaardige zot, die het eeuwige ruziemaken en oorlogvoeren in de wereld beu was, en uittoog om overal vrede te stichten. Maar waar hij kwam maakte hij door zijn bemiddeling de ruzie alleen maar groter. Het refrein van het lied verhaalde van ’s mans leus:

„En sjolem (van ’shalom = vrede) moet er wezen
En sjolem moet er zijn.

Want hot de welt ka sjolem (heeft de wereld geen
Waar blijft dan alle gijn?” vrede)

Geld ging meneer Maandag met zijn dichtkunst verdienen, toen de klanten hem opdrachten verstrekten tot het dichten van feestcantates voor bruiloften en partijen. Eigenlijk was het maken van deze rijmkronieken het werk van professionele dansmeesters; die moesten er van leven. Maar David moest er van studeren, en dus kondigde meneer Maandag overal aan:

„Ik houd me beleefd doch dringend aangerecommandeerd voor het maken van gedichten voor begrafenissen, bruiloften, partijen en andere besnijdenissen. Zilveren bruiloften half geld.”

De opdrachtgevers kwamen dan 's avonds in het achterkamertje van de kelder en vertelden aan meneer Maandag „de gegevens”. Hij luisterde. Aantekeningen maakte hij nooit; zijn geheugen was goed. En prompt op tijd werd de feestcantate bij de besteller afgeleverd. Vol met spelfouten, maar alle gegevens waren er in verwerkt. En het rijmsel kon nu en dan gezongen worden ook, op de bekende wijs van een of andere opera.

„We zijn hier allemaal bij elkaar
Met kersausemangelen en chocola
Vijgen en dalen (= dadels) U ziet ze wel,
Want bergen en dalen ontmoeten elkander niet
Maar vijgen en dalen wel.
Jacob, de bruidegom, hij zit te zweten
Want hij is benauwd, dat men gauw, zonder hij het
[merkt, zijn portie op zal eten.
Wees maar niet bang, mijn Jacob Druif,
Als 't eten op is, bestellen we nieuw bij Snuif.

En dat kon zo een half uur lang doorgaan; afgewisseld met refreinen en recitatieven. Totdat het slot kwam:

„Nu we aan het einde zijn
Zing ik nog één keer mijn refrein
Leef lang en gelukkig saâm
Kom altijd gezond in de kraam.
Een wens wil ik U nog geven
Een wens, ja voor heel Uw leven,
Wij bidden en wij beven
Dat U de trouwdag van al Uw kinderen, klein-
[kinderen en achterkleinkinderen mag beleven.

Het kwam nog al eens voor, dat een of andere opdracht-

gever van meneer Maandag verlangde, dat hij politieke toespelingen in zijn gerijmel zou verwerken. Meestal waren het bedekte verwijten, dat de bruidegom het oor te veel liet hangen naar de socialisten en zijn godsdienstige plichten minder nauwgezet nakwam. De rijmer maakte tegen politiek in de kunst nooit bezwaren. Van l'art pour l'art had hij nooit gehoord. De feestcantates waren slechts voor zijn verantwoordelijkheid, zolang de vorm in het geding was, maar voor de feitelijke toespelingen en steken onder water, moest men niet bij hem zijn. Deze scheiding van verantwoordelijkheden vrijwaarde meneer Maandag in de eerste plaats voor verwijten achter-af, wanneer de toegezongene zijn schoenmakerij met de klandizie ging vereren; en verder sloot hij aldus de mogelijkheid van een gewetensconflict voor zich zelf welbewust uit. Want meneer Maandag was zelf socialist. Een raar soort socialist was hij. Hij behoorde tot de Poolse *Bund*, een politieke organisatie van het Poolse ghetto, in Marxisme geconfiijt. Meneer Maandag sympathiseerde met een stroming in de *Bund*, die zeer weinig tot Zionistische denkbeelden geneigd was. Hij ontving wekelijks een klein krantje, Yiddische tekst in Hebreeuwse karakters gedrukt, het orgaan van de *Bund*; het krantje kwam uit Lodz. Ofschoon hij van zijn zesde jaar in Nederland had gewoond, richtte zijn politieke belangstelling zich vooral op de vraagstukken, die de *Bund* beroerden. Daarover praatte hij met zijn burenen in de Manegestraat. Zijn voorgeslacht was uit Palestina gekomen; het werd ontworteld en belandde na een lange zwerftocht in Polen. Daar in het ghetto schoot het nieuwe wortels. De pogrom brak los, opnieuw werden wortels uit de grond gerukt, en nu meneer Maandag in Nederland zat, voelde hij zich dubbel ontworteld.

Maar zijn gedachten gingen uit naar de laatste pleisterplaats, niet naar de thuishaven. De Joden in Polen moesten als minderheid bij wet en verordening worden erkend, met alle rechten en alle plichten. Ja, ook plichten. De Bund wilde Polen tot een socialistisch vaderland maken, ook voor de Poolse Joden.

Meneer Maandag heeft me deze staatkundige denkbeelden vele malen uitgelegd. Veel tegen-argumenten kon ik niet te berde brengen, want, eenmaal op zijn stokpaardje, liet hij me niet aan het woord komen, maar hij heeft me nooit kunnen overtuigen. Toen verscheen, in de dertiger jaren, in een Frans dagblad een grote reportage van Albert Londres, die een reis door Oost Europa had gemaakt en bijzonderlijk de toestand van de Joden had beschreven. Ik vertelde meneer Maandag iets uit deze artikelen. Toen de reportage later in boekvorm verscheen, en er ook een Nederlandse vertaling uitkwam, „De Wandelende Jood is thuis”, heb ik een exemplaar aan de schoenmaker ter lezing gegeven.

Hij las het met een critisch oog, ofschoon hij sinds zijn zesde levensjaar nooit een voet in het Oosten van Europa had gezet. Maar zo innig was zijn geestelijk contact, dat hij met werkelijke kennis van zaken het geschrevene aan een nauwkeurig onderzoek onderwierp. Zijn eindoordeel luidde:

„Die man heeft een hart, maar hij kan niet in het hoofd van een Poolse Jood kruipen. Hij heeft alles gezien en alles eerlijk verteld, maar begrepen heeft hij niets. *Je moet er zelf heengaan. Dan zul je zien, dat ik gelijk heb.*”

Zo dank ik aan onze schoenmaker het denkbeeld van een journalistieke onderzoekstocht in Oost Europa, waartoe „Het Volk” me in 1932 in de gelegenheid stelde.

Meneer Maandag gaf me introducties mee voor mensen, die hij nooit had ontmoet en die hij alleen maar kende, omdat hun namen en adressen stonden in het krantje, dat hij elke week uit Lodz ontving. Hij stopte me ook een papiertje in de hand, waarop hij met Hebreeuwse karakters de naam had geschreven van het zeldzame boekwerk in het kastje met de Judaica.

„Als je in Wilna mocht komen, vraag dan in de Strashun-bibliotheek of ze er een exemplaar van hebben,” drong hij aan. Ik beloofde het.

De tocht door Oost Europa werd een reis in het land der verschrikking. Het was nog vóór 1933. De wereld moest toch nog wennen aan de gedachte, dat men honderdduizenden mensen kan laten sterven, omdat men geen oplossing wil aanvaarden voor een vraagstuk, dat men het Joodse probleem noemt, terwijl het in werkelijkheid een Christelijk probleem is. In Czestochowa, in Sosnowitz, in Bedzajn, in Krakau, Lodz, Warschau en in Wilna in het Noorden, in Bialystok op de Russische grens, overal hoorde ik dezelfde klachten:

„De Russen hebben ons geslagen, maar honger doet óók zeer. De Polen boycotten ons.”

Vroeg ik aan regeringspersonen waarom de wettelijke gelijkgerechtigdheid der Joden niet in de praktijk werd verwezenlijkt, dan luidde het stereotype antwoord:

„Mamy klasne kropoty. We hebben onze eigen zorgen.”

Joodse studenten vertelden me, dat de numerus clausus officieel was opgeheven, maar in werkelijkheid langs omwegen werd gehandhaafd. Zij moesten zelf lijken voor de snijkamer leveren, kadavers van Joodse zwervers. De handen van een Joodse student mochten alleen Joodse lichamen, dood of levend, aanraken.

In Lodz, pesthol der zwarte hollen, waar zes honderd

duizend mensen leefden zonder riolering — stad, waar elke druppel water, die uit de grond werd opgepompt, moest worden gekookt, omdat de dikke laag der uitwerpselen van mens en dier de grond en het bronwater tot ver in de omtrek door-en-door hadden bedorven — stad waar de handelaars in blanke slavinnen uit Zuid-Amerika het voer voor hun etablissementen verzamelden — in Lodz zag ik de huisindustrie. De weefgetouwen vulden de éénkamer-woningen, waar grijsaards stierven, kinderen werden geboren, mensen opgroeiden en zich vermenigvuldigden. Op de weefgetouwen werden de beroemde Lodzer gebedsklederen gemaakt, de tallithim, waarin de Joden zich hullen, wanneer de poorten des Hemels geopend zijn en zij hun God naderen. Niemand weet of God de bloedvlekken ziet, die aan de Lodzer Tallithim kleven. Ik hoorde er met ontzetting hoe de Ettington's en de Kohn's, de groot-industriëlen, hun ras-en stamgenoten uit de fabriek weerden, opdat deze, tot huisindustrie gedwongen, tegelijkertijd de lonen der niet-Joodse textielarbeiders zouden drukken. Ik dwaalde door de buurten van Ballut, achterbuurt der achterbuurten. En alle mensen hadden ogen, waarin het leed van geslachten samengedrongen was.

„Die droefgeestige ogen, dat is de echte Ballutblik,” zei men mij.

Ik zag de nieuwe buurten van Lodz. Kleine woningen. „Maar elke woning heeft een badkamer,” zei men vol trots.

Een Joodse wethouder van Volkshuisvesting vertelde mij hoe hij vocht tegen de Ballutblik.

In Warschau toonde men mij de Nalewki-buurt, de Krochmalna en Smocza, waar drie honderd vijftig duizend Joden in een ghetto van vier vierkante kilo-

meter oppervlakte waren samengeperst. Drie honderd vijftig *duizend* mensen en drie honderd vijftig *millioen* wandluizen. Niemand scheen zich iets aan te trekken van de „zydow”, die in het vuil van Nalewki werden geboren, vegeteerden in vuil, zich voortplantten in drek en kreppeerden in ongedierte.

Niet alleen omdat meneer Maandag het mij had gevraagd, bezocht ik in Wilna de Straszynski bibliotheek. In een straatje achteraf, geleund tegen de muur van de eeuwenoude Synagoge, vond ik de twee kleine vertrekjes, waar in een rommelige wrakke kast de handschriften werden bewaard van de Goan, de grote geleerde — handschriften waarvoor beroemde verzamelaars millioenen hadden geboden. Maar Wilna was de stad van het Boek, en de Joden zijn het volk van het Boek. Ze verkochten die beroemde werken niet.

Dr. Rubinstein, de bibliothecaris, toonde ik het papier-tje, dat meneer Maandag mij had meegegeven.

„Ik wilde U vragen ... heeft U dit boek in de kast?” vroeg ik.

„Nee,” zei dr. Rubinstein, „dát bezitten we niet ... helaas niet. Maar U komt toch uit Holland, nietwaar ... in Amsterdam bevindt zich een exemplaar.”

En hij noemde me de naam van iemand in Holland: ene Mozejekofski of Moskosofski of Mousjekofski of zo-iets. Kortom, meneer Maandag. Die schoenmaker van ons bleek toch een ijdelers mens, dan ik tot dusver had vermoed.

Van Polen trok ik door Podz Karpatho Rusz, Karpaten-rusland, dat nu eens Russisch, dan weer Tsjechisch en, ik geloof, nu weer Russisch is. En ik reisde door Roemenië, door de Boekowina weer terug naar het Noorden en langs een omweg naar Munkascevo in Podz Karpa-

tho Rusz. In dat stadje bezocht ik Spira, de wonder-rabbiijn, die in een statig huis in de Macaciemihagasse hof hield. Veertig duizend was het getal zijner aanhangers, zijn chassidim. Hij heerste over hun leven, en zoals zij zelf geloofden, ook over hun dood. Hij verkwanselde hun stemmen aan de Agrarische Partij, de enige partij in het Tsjecho-Slowakije van destijds met anti-semietische neigingen; maar die partij had hem beloofd, dat hij Opperrabbiijn zou worden, als zij aan de macht kwam. En verder bestreed hij het Zionisme met fanatieke felheid, het Zionisme, dat de revolutie was in de volslagen onwetendheid der Joodse massa's van Oost Europa. De Zionisten hadden in Munkascevo een Hebreeuws gymnasium gesticht, waar de kinderen onderwijs ontvingen in Hebreeuws, Tsjechisch, Engels, Duits, in Latijn, mathematica, religie, natuurwetenschappen en in geometrie. De dure professoren betaalden ze uit eigen middelen. Vele malen had Spira de werklieden, die de nieuwe school bouwden vervloekt. Hij had voorspeld, dat de muren zouden instorten, maar het gymnasium was op tijd klaar...

Het was een ontdekkingsreis. Ik leerde de wereld kennen, waarvan ik het bestaan flauwtjes had vermoed. Maar het was geen prettige wereld. Armoede, uitbuiting, wanbegrip, gruwelijk bijgeloof, ontaarding, achterlijkheid en vooroordeel waren de bolwerken, waartegen de Zionisten storm liepen. Palestina was meer dan een begrip. Meer dan de uitdrukking van een eeuwenoud verlangen naar het land, waarmee men zich door mystieke banden verenigd wist. Het was de nieuwe tijd, die wilde triomferen.

En nog een andere ontdekking deed ik. Tot dusver had ik gedacht, dat meneer Maandag een zeldzaam mensen-

type vertegenwoordigde. Een zonderlinge man, een éénling. Maar Oost Europa krioelde van mannen en jongens, die op hem geleken. Soms naar het uiterlijk, altijd naar het innerlijk. Hun geest leefde in de Middeleeuwen. Te midden van zwarte ellende waren ze dromers en zoekers, peinzers en wijsgeren. Dualistische karakters. Tegelijkertijd vervuld van milde minachting voor aardse bekommernissen, en voortgezweept door felle begeerte naar een kruimeltje meer dan hun buurman van de kleine maatschappelijke koek. Mannen van het Boek en te zelfder tijd mannen van de kleine handelsgeest, die verdienen wilden met alle middelen, ook de sluwste.

Toen ik, van die journalistieke reis terug in Nederland, mijn ervaringen op schrift stelde, zei meneer Maandag, dat ook ik het Oosten had gezien met de ogen van de Westerling. Binnen de vierkante Kilometer van het ghetto in Warschau bloeide ook de romantiek, ja de kunst. Wist ik dat niet? In de beslotenheid der omringing kon men ook de vertrouwde warmte vinden van een eigen omgeving, van veiligheid tegen onbekende en daardoor ongewenste invloeden. Het was niet allemaal zwart-in-zwart.

Die artikelen zijn later in een boekje gebundeld¹⁾, dat ik de titel gaf „Joden in nood”.

Op een avond wandelde ik naar de Manegestraat om meneer Maandag een geschenk-exemplaar aan te bieden. Per saldo was het toch ook wel een beetje zijn denkbeeld geweest, nietwaar?

Hij bekeek de omslag. Las de titel en zei peinzend:

¹⁾ Joden in Nood, verschenen bij de N.V. Arbeiderspers in Amsterdam 1932.

„Ik denk, dat je een verkeerde keuze hebt gedaan. Joden in Nood? Nee, dat is niet de juiste titel.”

„Wat had ik er volgens Uw idee dan op moeten zetten?” vroeg ik hem.

Hij dacht even na en zei langzaam:

„Hier kunt U lezen wat het ghetto aan de Joden heeft misdreven.”

De jaren vergleden. Het werd 10 Mei 1940 en het grote ongeluk barstte los over Nederland. En omdat een ongeluk nooit alleen komt, trof het onweer met volle hevigheid de Joden in Amsterdam en in andere plaatsen. De gruwelen van de Middeleeuwse Zwarte Dood waren kinderspel vergeleken bij de genoegens der Duitsers, dat volk van dichters, denkers, dieven en doodslagers.

Het uur kwam, eindelijk, eindelijk, e i n d e l i j k!, dat de mensen weer onbekommerd uit hun huizen mochten komen en elkander toeriepen, dat ze bevrijd waren. Spoedig daarna hoorde ik wat er met meneer Maandag was gebeurd. Toen de blonde gorilla's hem en zijn achterlijk zoontje en zijn zieke vrouw en David kwamen halen, David, die pas dokter was geworden — toen had meneer Maandag de ingang van zijn kelderwoninkje verschanst. Op zijn primitieve manier. De stoffige jam-potjes met de wonderlijke brouwsels had hij uit het loodsje gehaald, en hij had bleekpoeder ingeslagen. Kilo's bleekpoeder en vele flessen zoutzuur. Bleekpoeder in zinken emmers in het portaalteje en de flessen met zoutzuur er naast. Als de antisemieten zouden komen, zou hij de zoutzuur op de bleekpoeder gieten. Dan kwam er geen vijand door. Hij kon het weten; hij had immers de natuurwetenschappen bestudeerd en de kunsten der oude alchemisten. Hij zou vechten als een

nieuwe Maccabeeër. Dat was nu de synthese van de Talmud en de lessen van de abt Nollet in de praktijk.

De gorilla's schopten de emmers om. Ze hebben nooit geweten, dat zij aan de dood door vergiftiging met chloorgas zijn ontkomen. Ze sleepten het gezin de straat op. Meneer Maandag verzette zich. Hij werd neergeschoten.

„Hoort Israël...”

En hoe verging het de honderdduizenden, zoals hij, in Bedzyn, Lodz, Lwow, Krakau en in Warschau?

In 1946 bezocht ik Warschau weer, voor het eerst na veertien jaren. Door het venster van mijn kamer in hotel Bristol had ik het gezicht op een bizarre stadswijk. Vier vierkante kilometer, waar slechts steenhopen stonden. Geen ruïnes, maar steenhopen, die keurig op elkander waren gestapeld. Daar was vroeger het Nalewki-kwartier, Mensen in de hele wereld, niet alleen de Joden, kennen de heldensage, die daar werkelijkheid werd, gruwelijke bloedige werkelijkheid. Dat was toen de sadistische horden in Polen de Duitse droom verwezenlijkten, die de nachtmerrie van Europa is. De opstand in het ghetto van Warschau: een modern toegerust leger tegen de honderd vijftig duizend weerlozen, die over waren gebleven. Tanks tegen stokken en messen. Machinegeweren tegen kleermakers, schoenmakers, glazenmakers en kooplieden.

Veel had het ghetto aan die honderdduizenden misdreven, maar in het grote uur vochten ze met nagels en klauwen tegen hun belagers. Lang heeft de opstand geduurd. Mannen, vrouwen, kinderen en grijsaards streden tot hun laatste ademtocht. Niemand hoopte; niemand vroeg genade. Maccabi was opgestaan en hij vocht de goede strijd.

Tegen het vallen van de avond heb ik mijzelf met de moed der vertwijfeling gedwongen tot een wandeling over de brede weg, die dwars tussen die steenhopen doorloopt. „De Straat der Helden” leest men op het naam-bordje. Het was er doodstil.

Eén ondeelbare seconde was het mij te moede, alsof ik het gerucht hoorde van duizenden stemmen, het geschui-fel van vele voeten. En ik verbeelde mij, dat ergens de woorden weerklonken, die Mozes hoorde, toen hij bij het brandende braambos stond:

„... trek uwe schoenen uit van uwe voeten; want de plaats, waarop gij staat, is heilig land.”

Er waren, toen in 1946, nog maar een paar Joden in Warschau over. Met een van hen had ik een gesprek. We zaten bij elkander, als treurenden.

„Dit is de plaats van het grootste heldenfeit in de mense-lijke geschiedenis,” zei ik, zonder overtuiging. Ik, de man uit het Westen.

De moede man tegenover mij haalde de schouders op. „Ik ben er bij geweest,” vertelde hij. „Ik ben een van de paar Joden, die op het laatste ogenblik door een riool konden ontsnappen ... Ik zal U een anecdote ver-tellen, ja een mop ... lacht U niet, U kent de geschie-de-nis nog niet. Het was een parabel, die men elkander in het ghetto vertelde, toen de kanonnen van de Duitsers de muren van Nalewki deden instorten. Hoor! De laat-ste dag van de opstand zijn nog twee Joden over. Ze weten, dat hun einde elk ogenblik kan komen en ze troosten elkander in de benauwenis. De een zegt: ‚Over een paar minuten is alles achter de rug. Dan zijn we uit ons lijden verlost, dan zijn we boven bij God.’ De ander kijkt hem grimmig aan en zegt: ‚Wat zou ik lachen, als ze ons ook daarmee bedrogen hebben’.”

En terwijl de tranen hem over de wangen liepen, zei de man aan het tafeltje tegenover mij:

„Misschien begrijpt U deze parabel . . .”

Was het meneer Maandag, die tegenover mij zat? Onze schoenmaker met zijn droefgeestige grappen?

„HIJ LAS IN HET GOUDEN BOEK VAN WAT
MORGEN ZAL ZIJN.”

*Voor Ome Jan van Zutphen, die zó oud
is, dat hij een wereld heeft zien geboren
worden.... en vergaan.*

M IJN VADER WAS DIAMANTSLIJPER EN DUS LID VAN de Bond. Bij ons thuis werd Henri Polak als een weldoener vereerd. Hij was het grote voorbeeld, dat iedereen probeerde na te volgen, in het klein. Soms leidde die verering tot belachelijke na-aperij. Vader had een kennis, die lid van de Bondsraad was. Onder alle omstandigheden was die het met Henri eens, zo verknocht en roerend eens, dat hij de bijnaam had verworven: Sampie Homogeen. Maar hij vond het een ere-naam. Hij imiteerde het uiterlijk van de bewonderde bondsvoorzitter. Hij kleeedde zich, keek, sprak en schraapte zijn keel als Henri. En ik geloof, dat hij het heimelijk als een erbetoon aan zijn eigen adres en niet aan dat van Polak beschouwde, wanneer op de slijperij een van de bondsliederen werd gegalmd:

Henri Polak dat is mijn neef,
Op allebei mijn schoenen loop ik scheef;
Als Henri Polak mijn neef niet was
Hadden we geen cent in de weerstandskas.

De Bond deed zijn invloed ver buiten het vak gevoelen. En waarlijk niet alleen met betrekking tot de arbeidsvoorwaarden. Hij was de grote verwekker van een onverzadigbare honger naar schone kunst en vooral: lectuur.

Lezen. Volwassenen ontdekten de wereld van het boek.

Het socialisme werd in de Joodse buurten verpersoonlijkt door een man op een fiets. Hij zal wel onder een andere naam bij het Bevolkingsregister bekend zijn geweest, maar iedereen riep hem bij zijn bijnaam: Haringkoppie. Hij was de bode van de Diamantbewerkersbond; hij inde contributie voor de ziekenkas „Helpt Elkander”; hij bezorgde „Het Weekblad”, „Het Jonge Leven”, het dagblad „Het Volk”, „de Notenkraker”. En bij hem kon men ook terecht voor toegangskaarten voor een toneelvoorstelling, voor een concert van „de Kleine Stem” of voor een uitvoering van het Madrigaalkoor van Sem Dresden. Haringkoppie was de levende schakel tussen organisatieleven en leden. Hem vroeg men uitleg, wanneer een bericht in de krant aan duidelijkheid te wensen overliet. Bij hem kwam men om raad en bijstand. Meestal wist hij onmiddellijk het antwoord. Maar als hij — zelfs *hij* — geen bescheid wist, dan zei hij: „Ik zal het van de week gaan vragen, bij Henri.”

... en dan kwam een week later het onfeilbare advies. Regelrecht van de berg Sinai.

Maar één ding kon Haringkoppie niet: boeken ruilen voor zijn klantjes. Boeken ruilen in de Bondsbibliotheek in de Franse Laan. Dat moest iedereen zelf doen.

Op Dinsdag- en Donderdagavond stond er al om over zevenen een rijtje mensen te wachten op de hoge stoep van het Gebouw. Pas om acht uur ging de bibliotheek open. Maar wie het eerst komt, die de eerste keus heeft. Portier Lezeman was onverbiddelijk. Acht uur open en geen seconde eerder; en niet dringen en geen lawaai op de trappen.

Die bibliotheek was niet zo maar een ordinaire uitleeninrichting. De beheerders, de oude heer Duinkerken voorop, deden hun werk uit liefde voor de schone lette-

ren en de wetenschap. Ze kenden de catalogus uit het hoofd. Wanneer een jong bondslid zich liet inschrijven, werd hij meestal even apart geroepen. Aan een tafeltje naast Duinkerken gezeten, moest hij maar eens vertellen voor welke boeken hij belangstelling dacht te hebben. Dan werd er een lijstje opgemaakt. En de bibliothecaris zorgde, dat de jonge man een beetje systematisch de grote ontdekkingsreis door de wereld van het boek ging ondernemen.

De catalogus vervulde verder de functie van literaire gids. De nobele essayist en fijnzinnige stylist Michel van Campen (zelf diamantbewerker) had de inleiding tot dit statige boekwerk geschreven. „Over literatuur” heette het opstel. Bondsleden moeten het uit het hoofd hebben gekend. Want als er in de literaire club, die van bij zevenen tot acht uur op de hoge stoep van het Gebouw stond te wachten, vurig gedisputeerd werd over de betekenis van een of andere schrijver, dan sloegen de deskundigen elkander met citaten van Van Campen om de oren. Bovendien had hij bij een paar honderd nummers in die catalogus korte aantekeningen geschreven. Elke auteur kreeg van Michel een korte waardering. De Tachtigers hebben het volk van zijn literatuur vervreemd. De bibliotheek van de A-N-D-B bracht de hereniging tot stand. Michel van Campen was de verzoeningsrechter. Hij zelf bezat een verfijnde smaak, maar de klanten van de bibliotheek liet hij nooit in de steek. Wilden die ontspanningslectuur, omdat ze voor literatuur nog niet rijp waren, hij blééf hun gids. Bij de lange lijst van boeken van Courts Mahler schreef hij puntig: „Deze schrijfter is even onbeduidend als veelgelezen.”

Lezen doet honger krijgen naar nieuwe lectuur. Lezen doet ook: zelf schrijven. Michel van Campen had in het

kloversatelier en in de rokerige fabriekszaal, tussen het gegons van drijfriemen en de geur van olie en zweet, zijn talent ontdekt. En Israël Querido, Andries de Rosa en zoveel anderen. Een lange lijst van namen. Mannen, die als werknemer op weekloon in het diamantvak waren begonnen. In de bondsbibliotheek maakten ze kennis met de wereld van de schone kunsten. In zich zelf ontdekten ze onvermoede talenten. Ze werden: toneelspelers, musici, statistici, economen, literatoren, dichters, een enkele werd schilder, sommigen werden toondichters. Anderen wierpen zich vol hartstocht op de herboren beroepen van kunstnijverheid; die werden binnenhuisarchitecten, plateelschilder, pottenbakkers.

De drang naar schoonheid en kennis stroomde in brede golven over de gehele stad.

Verenigingsleven begon te bloeien voor mensen, die voor die tijd in kleine afgesloten kringetjes hadden geleefd. Zelfbewustzijn groeide, soms was het een grotesk zelfbewustzijn. Er waren bondsleden, die zich zelf hadden ontdekt en meenden, dat zij de grootste ontdekking dezer eeuw hadden gedaan. Ze zogen woorden, uitdrukkingen en begrippen in, die ze niet konden verteren. Dat leidde wel eens tot belachelijke voorvallen.

De buurman van één hoog bij ons op de trap genoot een zekere vermaardheid door zijn overdreven gevoel van eigenwaarde. Hij sjouwde altijd met een pak brochures, boeken en kranten. Hij las nooit een letter. Hij deed alleen maar geleerd. Geen vergadering sloeg hij over; en op elk lijstje van debaters stond zijn naam bovenaan. Mark Uienkruier heette hij. Iedereen noemde hem Marx Uienkruier. Hij vertoonde een ziekelijke voorkeur voor vreemde woorden, en een hardnekkige neiging om ze verkeerd uit te spreken en ze in elk geval onjuist te

gebruiken. Zo zeer beschouwde hij zich zelf als het middelpunt van de wereld, dat hij volstrekt blind was voor zijn eigen belachelijkheid, en potdoof voor het ge-grinnik waarmee zijn verschijning werd begroet. Hij was de auteur van bijna legendarische vergissingen, de bedrijver van versprekingen, die geniaal genoemd zouden worden, ware het niet, dat zij eenvoudigweg producten waren van zijn eigengereide domheid. De meeste verhalen, die over Marx werden verteld, zullen wel verzonnen geweest zijn. Maar beslist historisch is de volgende geschiedenis, die hij bij ons thuis heeft verteld — zelf verteld, omdat hij er trots op was.

„Ik moest met mijn zoontje Maurits naar de dokter, want het jongetje had last van zijn buik. Affijn, ik kom in het studeervertrek van die aesculaap en zeg: ‚WeedelZeergeleerde Heer, mijn zoon klaagt over pijn in het onderste gedeelte van zijn onderlichaam. Zou U hem even willen investigeren en examineren, want ik ben bang, dat hij ziek zal worden.‘ Die dokter kijkt me aan en zegt: ‚Maak dat jog zijn broekie maar los, dan kan ik even naar zijn dingetje zien.‘ Net zo grof en onbeschaafd zei die gestudeerde man dat; tegen *mij*! Ik richtte mij in mijn volle lengte op en zei waardig: ‚WelEdel Gestrenge Heer Dokter. Ik ben een klassebewust arbeider en de tijden zijn voorgoed voorbij, dat onze kinderen ‚dingetjes‘ hadden. *Mijn zoon heeft een penis*.‘”

Van Marx Uienkruier werd een ander verhaal verteld. Ik betwijfel ernstig of het op waarheid berust, maar het is te mooi om niet aan de vergetelheid te worden ontrukkt. Er was een vrouw gestorven, die in het leven van de buurt enige betekenis had bezeten. Marxie had het klaar geïntrigeerd, dat hij als grafredenaar zou optreden. Zijn rede moet aldus hebben geluid: „Daar ligt zij thans,

de moeder. Zij was een *edel* mens. *Edel* was zij voor haar gezin. *Edel* voor haar vrienden en zij vond nog altijd tijd om *edel* te zijn voor haar bureu. In één woord, *zij was een adelborst.*"

Dat waren grappige voorvallen in een zeer ernstig verenigingsleven, dat in de buurt opbloede. Een verenigingsleven, waarin niet gekeken werd naar geloof, ras of afkomst.

In de Joden Houttuinen woonde het gezin van melkboer Woudenberg. De oude Woudenberg was uit Gelderland naar Amsterdam gekomen. Hij was er stadsmelkboer geworden. Melkfabrieken bestonden toen nog niet. Flessenmelk was onbekend. De melkboeren, die met de kar door de stadsbuurten rondgingen, taptten melk uit een vat; ze verkochten per maat. Maar de oude Woudenberg was een ongewone stadsmelkboer. Hij melkte zijn eigen koeien. Van koe naar klant; zonder tussenhandel. De koeien stonden, twaalf in een lange rij, in het onderhuis van Woudenberg's woning in de Joden Houttuinen. Boven de stal woonde het gezin. Boven de woonkamer was de lange, hoge opslagzolder.

De koeien leefden van schillen en afval. Daarvoor zorgden de klanten. Het was een eenvoudige voedselketen: schillen, afval en etensresten gingen van de klanten naar de koebeesten; en de dieren gaven er melk voor terug. Maar een behoorlijk koebeest kan van het vuilnisvat alleen niet leven. Tweemaal per jaar reed een wagen de Joden Houttuinen binnen, hoog-opgeladen met hooi. Dat werd op de lange opslagzolder gestouwd.

De hooiwagen kwam uit de Watergraafsmeer. Als de kar van de Middenlaan komende, de Muiderstraat inreed, ging het als een mare door de hele buurt: „Er is hooi bij de melkboer." Dan telden alle schoolklassen

tussen Sint Anthoniesbreestraat en de Hortus die dag minder leerlingen.

Mijn vriendjes en ik hebben boven de stal van Woudenberg voor het eerst van ons leven de adem van het land geroken. De doordringende scherpe lucht van koemest. De bedwelmende geur van vers hooi.

Dat gezin van plattelanders midden in een volksbuurt van de grote stad kon aan de nieuwe tijd geen weerstand bieden. De jonge Kees Woudenberg sloot vriendschap met het kleine Joodse jongetje Hijman Overst. Transportarbeider was die; broodbezorger als ik het wel heb. Maar ook Hijman was gegrepen door de leeshonger. Aan de wand van zijn zolderkamertje had hij een paar planken gespijkerd. Daarop stonden boeken: zijn bibliotheek. En hij maakte zelf simpele gedichtjes. Ik heb onlangs zo'n bundeltje weer eens in mijn handen gehad. 'Tintelingen' heet het; en in de officiële literatuurgeschiedenis zult ge de naam vergeefs zoeken. Misschien stond Hijman onder invloed van Adama van Scheltema, maar hij bezat ongetwijfeld een eigen, persoonlijk talent. Eenvoudige versjes van een broodbezorger, die om vijf uur 's morgens zijn wijk ingaat, trap op, trap af. De klanten slapen nog, maar er moet vers brood zijn voor het ontbijt. Door de donkere verlaten straten klinkt het rythme van zijn eigen voetstappen, en op die maat vormen zich vanzelf zinnen. Zinnen die rijmen. Versjes. Recht uit het hart geweld. Op het schutblad stond zijn motto; de verontschuldiging voor de vreemde combinatie van broodbezorger en dichter, die hem zelf blijkbaar verbaasde:

„Beste mensen, ik moest me toch uiten
En 'k ging me aan versjes te buiten.”

De stugge gesloten boerenjongen Kees deed niet aan literatuur. Hij werd meubelmaker. Daarna bode van zijn vakbond. Later bestuurder. Tegenwoordig is hij lid van de Eerste Kamer der Staten Generaal. Want aan de invloed van de bibliotheek in de Franse Laan konden hij noch Hijman zich onttrekken, gesteld dat ze dat zouden hebben gewild.

Het Gebouw werd het middelpunt van een schone beweging. De bron, die een grote gemeenschap van gelijkgezinden voedde. De stad was trots op die schepping van Berlage. Maar voor de leden van de Bond was het de tempel.

Ik herinner me, dat mijn vader eens op een avond, toen hij meeding boeken ruilen in de Laan, gekscherend tegen me zei:

„Zie je die ene steen . . . de derde in de twaalfde rij van onderen af. Dat is nou mijn steen. Het is: *ons* Gebouw, en die ene steen is van mij.”

Het was een grapje met een boventoon van spot en een ondertoon van ernst. De architect had het huis een hoge stoep gegeven. Wie binnenging moest het gevoel krijgen, dat hij zich had losgemaakt van het alledaagse. Dat hij zich verhief boven degenen, die niet tot de gemeenschap van bondsleden behoorden. En de hele wereld mocht vrijelijk zien wie er binnentrad. Wanneer de Bond feestdagen vierde, een jubileum, de invoering van de achturedag, dan trok zich der leden dankbaarheid samen in een geschenk: voor het Gebouw. Ik herinner me, dat ons hele gezin, feestelijk aangekleed, op een avond naar de Franse Laan wandelde; ik zal toen een jaar of twaalf zijn geweest. Professor R. N. Roland Holst had de muurschilderingen in de bestuurs-

kamer voltooid. Het gebouw was ter bezichtiging opengesteld voor de bondsleden en hun familie.

In het vertrek heerste een plechtige sfeer. De schilderijen, stemmig grijs tegen juichend groen; een eenvoudig maar sierlijk ameublement, een tafel, stoere eiken stoelen, een geel tapijt. Andere wandschilderingen bezichtigden we in de zaal waar de bondsraad vergaderde. Op een van deze: een man en een vrouw. Samen lezen ze een boek. Hun handen zijn ineengestrengeld. Er onder de woorden van Henriëtte Roland Holst: „Hij las in het Gouden Boek van wat Morgen zal Zijn.”

De bondsleden stonden in een lange rij te wachten, tot dat zij aan de beurt zouden komen om door de bestuurskamer en de Bondsraadszaal te worden geleid. Eenmaal binnen maakten ze grapjes met het personeel, en ze deden joviaal tegen de bestuurders. De vrouwen keken eerst naar de schilderijen en naar het smeedwerk van Jan Eisenloeffel, en daarna besteedden ze alle aandacht aan de meubelen. Ze voelden keurend de kwaliteit van het kleed, dat over de bestuurstafel lag. Ze maakten critische opmerkingen over de borduursteek, waarmee de motiefjes waren aangebracht. Schroomvallig zetten ze de voeten op het mollige tapijt. En aan haar gezichten was te zien, dat ze dachten:

„Zo'n tafelkleed ga ik ook maken.”

Met het bondsgebouw als voorbeeld, kreeg een nieuwe fraaie stijl van binnenhuiskunst gelegenheid door te dringen tot de huiskamers van eenvoudige mensen. Ze smeten de ordinaire eiken portretlijstjes in de kachel, en de vergulde rommel uit de Franse Bazaar gaven ze aan de vuilnisman mee. Ze kochten reproducties van da Vinci, die ze achter glas lieten zetten met een simpel

linnen plakbandje erom heen. „De Zonnebloemen” van Vincent van Gogh kreeg een ereplaats in de huiskamer. Als er een jarig was, gaven ze elkander pulletjes ten geschenke. Geen huiskamer was volledig zonder lambrیزering. Geen lambrیزering zonder kleine bont-geglazuurde vaasjes. De vrouwen gingen zich kleden in terracotta rokken en zwart fluwelen bloesjes, met een grote platelen broche van „de Distel” als enige versiering. De meisjes kregen van hun verloofden sieraden van edelsmeedwerk. De jongens kochten extra mooie zijden dassen, in de Leidsestraat bij Liberty.

En de stroom greep niet alleen de volwassenen; zij trok ook de schooljeugd mee naar schoonheid en vernieuwing. Als de deuren van de Lagere School zich voor goed achter de jongens en meisjes sloten, stond de Jeugdorganisatie buiten al op wacht. Dertien jaar oud was ik, toen ik de briefkaart thuis kreeg, waarop stond, dat ik was ingedeeld bij een leesclubje van de Arbeiders Jeugd Organisatie. Ik bofte: mevrouw Wibaut-Berdenis van Berlekom zou de leidster zijn van dat clubje. Om het lidmaatschap hebben mijn vrindjes me hevig benijd; en ik kon hun geen ongelijk geven. Want wanneer de club op Woensdagavond in de kamer van het grote huis van de Wibauts aan de Weesperzijde te Amsterdam werd toegelaten, stond er voor elk onzer een grote fles melk klaar. En midden op tafel een kolossale schaal met sinterklaasjes. Eten maar jongens, en lezen!

Het eerste leesboekje zie ik nog, wanneer ik de ogen sluit. Het ging over het oude Griekenland. De mythologie. Namen begonnen ons vertrouwd te worden, die niemand in de Markensteeg of Rapenburgerstraat ooit had gehoord.

Als het tegen het voorjaar liep, stond er naast de Sin-

terklaasjes een vaas met bloemen. Dan bleven de goden rustig op de Olympos, maar we hoorden, voor het eerst van ons leven, over stampers en meeldraden en bijen en hoe de planten zich vermenigvuldigen. We richtten onze eigen botaniseerclub op en we sjouwden tot voorbij de Watertoren aan de Amstel om in de slootjes torretjes en waterspinnetjes te bespieden. De grote stadsjeugd verliet in die dagen niet zo spoedig de woestijn van huizen, huizen en nog eens huizen. Maar de jeugd uit de omgeving van de Joden Breestraat moest in die dagen, zonder dat ze het zelf goed wist, ook nog een traditionele afkeer overwinnen van een wandeling, die haar verder dan twee duizend ellen van de ouderlijke woning kon wegvoeren.

Het clubje van mevrouw Wibaut was alleen voor de jongsten. Wie vijftien jaar oud was, werd genoegzaam intelligent geacht voor staatkundige en economische vraagstukken. Die werden behandeld in de zeergeleerde studieclubs, waar brochures en krantenartikelen werden besproken. Fanatieke geheelonthouders waren we, en volgelingen van de Rein Leven Beweging. Maar in de eerste plaats wisten we, dat we economen waren. Wij kenden de geschiedenis, zoals zij op school niet wordt geleerd. Dat geheim had Sam de Wolff ons onthuld. En, dank zij dubbeltjes-brochures, hadden we een flauwe notie van Lassalle's ijzeren loonwet en een grondige kennis van de theorieën van Karl Marx — die we, als ik volstrekt eerlijk moet zijn, doodgemakkelijk te begrijpen vonden.

Zo'n studieclub was een wonderlijke instelling. Hoe de clubs elders in de stad waren, weet ik niet, maar van onze club kan ik naar waarheid getuigen, dat er geen

numerus clausus voor niet-Joden bestond, en desondanks was de samenstelling tamelijk eenzijdig. Kon het anders?

De leider van onze club had de gewoonte elke week een lid aan te wijzen, dat voor de volgende bijeenkomst een opstel moest maken. Dat werd dan voorgelezen, en, het spreekt vanzelf, afgekraakt. Met lof waren we karig, met critiek mateloos. Rijk en groen zat bijeen.

David Augurkiesman, een van de leden, was leerjongen bij een lijstenmaker. Hij was een brave vriend, maar het zou overdreven geweest zijn te beweren, dat hij aanleg had om een licht der wetenschap te worden, al sloeg hij geen bijeenkomst van de club over. Het pathetische in David was, dat hij zo graag voor een 'intellectueel' wilde doorgaan en nochtans er zelf van overtuigd was, dat zijn geest zich bewoog in een enge ruimte met lage zoldering. De leider van de club voelde duidelijk aarzeling om David opdracht te geven, een opstel voor te bereiden. En het spreekt vanzelf, dat David zich daardoor nog minder op zijn gemak gevoelde. Maar ten slotte moest de leider op een zekere dag wel zeggen: „En David . . . als jij nou 's voor de volgende keer iets opschreef? Wat denk je er van?”

„Graag,” zei David, maar aan zijn gezicht was te zien, dat hij niet erg geestdriftig was.

„Heb je al eens over een onderwerp nagedacht?”

„Ja,” bromde David aarzelend, „om U de waarheid te zeggen, nee.”

„Wat zou je ervan denken,” zei de leider bedachtzaam, „wanneer je als onderwerp nam . . . laat eens kijken . . . tja . . . de arbeiders en hun lot. Voel je er iets voor?”

„Jawel,” zei David, maar zijn stem klonk benepen.

„Je bent natuurlijk helemaal vrij,” probeerde de leider

hem gerust te stellen, „je kunt het onderwerp zo algemeen mogelijk behandelen.”

„Goed,” zei David.

De week ging voorbij. David studeerde. En op de volgende bijeenkomst las hij zijn opstel voor. Van het geschrift herinner ik me slechts het slot, maar dat zal ik nooit vergeten, al werd ik duizend jaar oud. Het was de peroratie. Ik geloof, dat ik me de bewoordingen letterlijk herinner, maar ze kwamen in elk geval hierop neer:

„De arbeiders zijn niet langer tevreden met het lot, dat ze in het kapitalisme deelachtig zijn. Al te lang hebben zij droog brood gegeten. Ze willen brood, met natuurboter er op, *en minstens eenmaal in de week verlangt de arbeider naar brood met spek.*”

„Brood met spek . . .,” herhaalde de leider van de club, en hij hapte naar adem, zo verbaasd was hij. David Augurkiesman, die eenmaal in de week brood met spek wilde eten, *met spek . . .!*

Maar toen scheen hem een licht op te gaan.

„Niet kletsen, David,” commandeerde hij, „waar heb je dat opstel *gegapt?*”

Met een kleur als de partijvlag haalde David een verfrommelde brochure uit zijn binnenzak. Het was een propagandageschriftje ter popularisering van de Pauselijke Encycliek Rerum Novarum.

Nu was onze clubleider berucht om zijn onbedwingbare zucht ten koste van iedereen en alles, grapjes te maken. Maar deze keer beheerste hij zich, bijna. Hij zei slechts:

„David Augurkiesman en Paus Leo de Dertiende. Hoe komt de een bij de ander?”

... en daarna werd over David's opstel niet meer gesproken.

David heeft nog een paar weken krampachtige pogingen gedaan om in die studieclub voor vol te worden aangezien. Maar hij begon zich elke week meer onzeker te gevoelen. De crisis kwam, toen de leider zelf een prachtige, doorwrochte, van grote belezenheid en van gedegen studie getuigende lezing had gehouden over „De wetenschappelijke betekenis van Karl Marx en Friedrich Engels.” Loodzware wijsgerige theorieën, ingewikkelde economische leerstellingen en gedegen conclusies. Als enig lichtpuntje in die duisternis van geleerdheid een korte opmerking: Engels had uit zijn persoonlijke inkomsten het gezin van Marx op de been gehouden.

Toen kwam aan het slot, voor ons de gelegenheid om vragen te stellen om met de spreker van gedachten te wisselen. David had een vraag:

„In welke branche was Friedrich Engels werkzaam, dat hij zoveel geld verdiende om Marx te kunnen ondersteunen?”

„Textiel,” zei de geleerde inleider, met een hatelijke klank in zijn stem.

Een paar dagen later bedankte David voor het lidmaatschap van de club. Ik geloof, dat de leider hem een stille wenk had gegeven. De economie is een moeilijke wetenschap.

Jongens als David behoeften echter niet te wanhopen. Er waren nog gebieden, waarop zij wel konden uitblinken. Het toneel bijvoorbeeld. Herman Heijermans had ons tot fanatieke theater-bezoekers gemaakt. David's verstandelijke aanleg bleek eenzijdig ontwikkeld te zijn, want toneelstukken bleek hij te kunnen memoriseren,

alsof hij alle rollen reeds duizend malen zelf had gespeeld. Hij gaf in zijn eentje een reprise van „Allerzielen”, te beginnen bij: „Moet die pijp er helemaal aan?” tot aan het slot, wanneer Rita's zeeman ten tonele verschijnt. En hij kon de stem van Jan Musch beter imiteren dan Jan Musch zelf.

En we werden ook ontdekkingsreizigers in de wereld van het toerisme. De jeugdorganisatie beperkte zich toch niet uitsluitend tot economie en politiek. Er werd een kamp georganiseerd. In Zeist. Het eerste kamp, waarvan de jeugd rondom de Joden Breestraat ooit gehoord heeft. Een kamp met tenten en strozakken. Zo iets had men nog nooit beleefd. Slapen in tenten, precies als de soldaten, maar nu vrijwillig.

De halve buurt stond aan het Weesperpoortstation, toen de groep vertrok. Er werd eerst een foto gemaakt. Die heb ik onlangs weer kunnen bekijken. De jongens dragen matelootjes, die we destijds „ijswafels van een stuiver” noemden. De meisjes gichelen onder strooien hoeden met brede randen.

Wie nu door mijn oude buurt loopt, ontwaart overal bouwvallen. Flora, waar Leon Boedels speelde, is afgebrand; opgebouwd wordt het nooit. Het Grand Theater waar Heijermans speelde, is een ruïne. De Schouwburg in de Laan is aan een drukkerij verhuurd. Frascati is een bioscoop geworden. En de Hollandse Schouwburg...

De buurt is verlaten. De mensen zijn weg.

Dezer dagen ben ik het gebouw van de A.N.D.B. weer eens binnengegaan. De laan heet nu: Dr. Henri Polaklaan.

De hoge stoep.

De draaideur. Maar het portiershokje is leeg. Waar is Lezeman?

In het holklinkende trappenhuis hangt rumoer van schuifelende voetstappen en luide stemmen. Er zijn nu allerlei kantoren in het gebouw gevestigd. Onderhuurders. De Bond zelf heeft aan een paar kleine rommelige vertrekjes meer dan genoeg. Die kamers zijn alles wat er over is van: ons Gebouw.

„We zijn niet meer dan een schim van wat we vroeger waren,” zei een van het bondspersoneel tegen me, treurend. „Zestien honderd leden met de leerlingen mee, dat is alles wat we over hebben. De rest is weg.” In de hal prijkt de bronzen beeltenis van Henri Polak. De bibliotheek is verdwenen. Weggehaald. Door de Duitsers of hun helpers, wat doet het er toe? Volkomen vernietigd.

„Heb jullie nog zo'n catalogus met de inleiding van Michel van Campen?”

„Er is niet één exemplaar van over.”

„En het boekje met de foto's van de wandschilderingen?”

„Eén exemplaar hebben we weten te redden.”

Maar, Gode zij lof en dank, de wandschilderingen zelf zijn behouden gebleven. De Bond heeft ze nog pas laten schoonmaken. En op haar stokoude dag is Henriëtte Roland Holst naar het Gebouw gekomen om ze nog eens te zien.

Langs een achtertrap gingen we naar boven, naar de bestuurskamer. Hetzelfde ameublement van vroeger. Hetzelfde kleed over de tafel. Hetzelfde gele tapijt op de vloer. En aan de wand de prachtige schilderijen. „De Sterke Uren,” een jonge man, die zich aangordt voor de grote tocht door het leven.

„De Zachte Uren,” een peinzende vrouwenfiguur, een boek in de hand.

„De Diepe Uren,” een man en een vrouw op de legerstede.

De tijd schuift terug. Is het heden of verleden? Buiten is de laan weer gevuld met drommen bondsleden, die voorbij trekken, juichend en zingend, wuivend naar het Gebouw. Er hangt een grote 8 van bloemen aan de gevel. De mensen zingen: „Acht uur, zo klinkt door alle landen.”

Een huis vol spoken, een straat vol schimmen.

De gedenkplaat in de bestuurskamer is er ook nog:

„De leerlingen en jonge leden lieten, als blijk hunner dankbaarheid en als belofte voor de toekomst tevens, voor de A.N.D.B. deze bestuurskamer inrichten ter gelegenheid van de invoering van de 8 urendag op 11 October 1911.”

Als belofte voor de toekomst tevens.

De kamer is een museum. Neen, een sterfkamer.

Op deze stoel, daar op de hoek van de tafel, zat Henri Polak vroeger altijd te werken. Als oude bondsleden nu in de kamer komen, aaien ze zitting van die stoel. De muurschilderingen beneden in de zaal waar de bondsraad vergadert zijn ook nog intact.

De eerste schildering: een vrouw heft een kind uit een bloembed omhoog. Eronder staat: „O te tillen ons Kind naar het Licht der Vrijheid.”

En daar is de andere schildering. Een man en een vrouw lezen een boek, hun handen zijn ineengestengeld. Eronder staat: „Hij las in het Gouden Boek van wat Morgen zal Zijn.”

GISTEREN KOMT NOOIT WEEROM...

WE HADDEN TWEE TANTES, DIE ALLEBEI KAAATJE heetten. Daarom noemden we de ene gewoon: tante Kaatje; en de andere: Duplikaatje.

Duplikaatje heeft de woordspeling op haar naam nooit begrepen; daarvan ben ik zeker. Ze was een goedig mensje, maar toen ze geboren werd, had men vergeten haar verstand op de slijpsteen aan te zetten. Niet, dat ze achterlijk was. Maar haar bevattingvermogen liep al dood tegen een blinde muur, wanneer gewone mensen nog minstens een kilometer verder konden denken. Ze was zo dom als de knop van de deur. Haar volstreekte onmacht om de simpelste dingen te begrijpen, behoorde tot de wonderen, die de wereld vulde van mijn broertje, mijn zuster en van mijzelf.

„Zo stom als Duplikaatje” was de scherpste afkeuring, die we kenden. Maar o wee, wanneer zij hoorde, dat wij haar naam op deze wijze gebruikten. Ruziemaken kón ze, ondanks de geringe omvang van haar woordenschat. Als er *kien* werd gespeeld, bijvoorbeeld, kon Duplikaatje slechts meedoen, wanneer ze elk afgeroepen nummer met een afzonderlijk voorwerpje op haar kienblad mocht bedekken. Het simpele kunstje om met één en het zelfde knoopje, dat steeds een hokje opschuift, een hele rij nummers te bedienen — dat kunstje was háár te geleerd. En, natuurlijk, als ze zelf aan de beurt was om de kiendopjes af te roepen, vergiste ze zich onvermijdelijk in de bijnaam van de nummers. Als ze

het dopje 31 in haar handen had, riep ze: „Van onderen en van boven,” terwijl een zuigeling kan weten, dat met die naam niet 31 maar 69 bedoeld wordt. Dan liepen alle regels in de war en wij de kamer uit om in de keuken stiekum uit te proesten.

Duplikaatje en haar man Jonas behoorden eigenlijk in het geheel niet tot onze familie. Ze hebben een paar jaren bij ons één hoog op de trap gewoond. Wij huisden op de tweede verdieping. In die tijd had Duplikaatje al zes kinderen geloof ik. En ze sloeg geen beurt over; in totaal heeft ze twaalf kinderen ter wereld gebracht of veertien; 't was niet om bij te houden. Hun kinderen, voor zo ver ze al konden spreken, zeiden „ome” en „tante” tegen mijn vader en moeder; dus vanzelf spraken wij van „ome Jonas” en „tante Duplikaatje”. Maar geleidelijk lieten we dat „tante” weg. Het sleet af in het gebruik. Toen zeiden we heel familiair: Duplikaatje. Kraakzindelijk was ze op haar woning. Het schoonhouden vergde echter niet zo'n omvangrijk karwei, want de voor- en achterkamer bevatten slechts weinig meubelen. Een kale vloer. Lege kasten. Een blind paard kon er geen schade doen.

Duplikaatje's huwelijk was een ononderbroken worsteling tegen geldgebrek; en een evenmin onderbroken verliefdheid op haar Jonas. Die twee vertroetelden elkaar als tortelduifjes. Wie ooit het spreekwoord van de lege kisten en de twisten bedacht, heeft Duplikaatje en haar man nooit zien trekkebekken.

Jonas was los werkman aan de haven. Een lossers betrekking laat zich moeilijk verzinnen. Hij was van alles zeker, behalve van werk. Elke ochtend, tegen zes uur, hoorden we hem de trap afstommelen. De burens konden de klok op hem gelijk zetten. Dan liep hij van de

Markensteeg naar een loods achteraan op de Handelskade. Met honderden andere losse werklui stond hij daar voor een hoog hek te dringen en te duwen. Iedereen wilde vooraan staan. De ploegbazen, aan de andere kant van het hek, pikten uit die wriemelende hoop mensen, de werklui, die ze die dag konden gebruiken. Die werden één voor één door het hek binnengelaten; de rest bleef nog even in de verlatenheid van de kade namokken, en sjouwde dan maar weer naar huis. De losse werklui werden ‚bestoken‘; zo heette dat. Enig systeem of regel bestond niet. De ploegbazen handelden volkomen willekeurig. Ze hadden hun favorieten. De werklui, die niet bij hen in de pas stonden, konden, wat hun betreft, doodgaan van de honger.

Wanneer zo'n ploegbaas de pik op je had, viel alleen maar op werk te rekenen als het in de haven smoordruk was. Dan *kón* zo'n tyran je eenvoudig niet buiten het hek laten staan. Maar hoe zelden kwamen perioden van veel werk voor! Soms gingen vier of vijf weken voorbij, voordat er een paar boten tegelijk in de haven lagen, die in haastwerk gelost moesten worden. Dan werkte Jonas eerst in de dagploeg. En daarna liet hij zich onder een valse naam voor de nachtploeg besteken. Soms bofte hij; dan kon hij er, weer onder een ander naam, nog een dagploeg, een derde, bij pikken.

Als hij zo langer dan een etmaal dat beulenwerk onder de balen van vijftig Kilo had gedaan, en hij nokte eindelijk af, dan waggelde hij als een kreupele van de kade terug naar de Markensteeg. Maar voordat hij de steeg inschoof, kocht hij eerst bij Meijer, de pekelvleesslager op de Joden Breestraat, een ons vette worst, in dunne plakjes gesneden. Dat was het feestmaal.

Wanneer men echter alle uren bij elkander telde, kwam

men tot de slotsom, dat Jonas minstens tien maanden van het jaar zonder werk liep. Ondersteuning voor werkelozen had in die dagen de bijsmaak van bemoeizucht, die zich als liefdadigheid vermomd heeft. Jonas en Duplikaatje hielden liever hun stand dan hun hand op.

Stond Jonas op de bikkels, dan probeerde hij met een beetje handel geld bij elkander te krabben voor zijn altijd hongerig, en altijd groeiend gezin. Hij bezat echter geen duidelijke aanleg voor het zakenleven. Als het waar is, dat een zakenman geboren wordt met een neus voor de naderende conjunctuur, dan is Jonas zonder neus ter wereld gekomen — bij wijze van spreken natuurlijk, want in werkelijkheid was zijn gezicht van een flinke scheg voorzien. Als hij een partijtje schaatsen had gekocht, zó goedkoop, dat een blinde de winst kon zien, die er voor iedereen duimen dik boven op lag — dan kwam er een hittegolf.

„Los werkman ben ik” zei Jonas van zich zelf, „maar ik ben meer los dan werkman”.

Nu leed Jonas' humeur onder zulke tegenslagen niet merkbaar. Hij aanvaardde ze, omdat ze bij zijn leven behoorden. Zijn gezicht droeg onveranderlijk een kluchtige uitdrukking. Een tikje verwondering lag er op. Alsof hij zich elke dag opnieuw verbaasde, dat hij nog niet van honger was gestorven. Maar het kan ook zijn, dat hij verwonderd was, omdat Duplikaatje kind op kind kreeg. Voor de talrijkheid van zijn kroost gaf hij zelf een enigszins onduidelijke verklaring.

„Als ik alleen mijn jasje over de leuning van de stoel hang, is mijn vrouw al zwanger”.

Hij weigerde zeer beslist de moeilijkheden ernstig te nemen. Hij bezat een hardnekkig vertrouwen in de goede afloop der dingen. Zijn levensopvatting luidde:

„Wie geduld genoeg heeft om honderd vijftig jaar oud te worden, zal zien, dat alles vanzelf op zijn pootjes terecht komt”.

Grootmoeder Gitele heeft hem eens zeer treffend getekend, toen ze zei:

„Jonas is geen sjlemiel... hij is alleen maar sjlemielig”.

Al konden we dan niet door een gat in de vloer in de woning één hoog loeren, we wisten toch wel, dat daar de lamp altijd voorover hing. Maar het behoorde niet tot de regels van wellevendheid onze nieuwsgierigheid naar de stoffelijke welstand van de bureu, te laten blijken. Het was onwelvoegelijk te proberen uit te rekenen of de bureu het breed hadden. We noemden dat: „iemand de rekening maken”. Er is echter een graad van armoede, die aan niemands aandacht *kán* ontsnappen.

Wanneer bij ons twee hoog in het keukentje de linzensoep op het petroleumstel stond te pruttelen, omdat rookworst niet gaar gekookt, maar gaar *gesudderd* moet worden — en wanneer dan de doordringende geur van gefruite uitjes en meelballen door het hele huis zweefde, zei moeder:

„Het zal mij benieuwen, wanneer ze één hoog het laatst soep hebben gegeten”.

Dat was vragen naar de bekende weg. Als er bij Duplikaatje soep op 't stel stond, hadden we het waarachtig wel geroken.

Dan zei moeder na een poosje:

„Ik denk, dat ik ze één hoog een reuze plezier zou doen, als ik ze een hap eten liet brengen”.

Maar hoe kon ze zoiets doen zonder de indruk van opdringerigheid te maken?

Het was een onhoudbare toestand. Eén hoog zaten ze zó krap met hun nest vol kinderen, dat ze van de rammelende magen een dubbelmannenkwartet hadden kunnen vormen — en al groeide mijn vader het geld ook niet op zijn rug, werkelijke armoede hebben wij nooit gekend, tenminste in die jaren niet.

„Mijn eten smaakt me niet” zei moeder menig keer, als we om de tafel geschaard zaten. „Die arme schapen van kinderen beneden hebben misschien honger en wij hier zitten maar te eten, omdat Duplikaatje zich niet de rekening wil laten maken”.

Een van die kinderen beneden was Jacob. Hij was een joggie van ongeveer dezelfde leeftijd als ik. We waren vriendjes. Bij Duplikaatje liep ik de woning in en uit, alsof ik er woonde. Aankloppen deed je alleen maar bij vreemde mensen. En Jacob voelde zich bij ons volkomen thuis. Moeder had een paar keer vergeefs geprobeerd van hem aan de weet te komen wat ze één hoog nu eigenlijk aten. Maar hij liet zich niet uithoren. Dat behoorde ook tot de regels der welvoegelijkheid, die ons als kind zeer vroeg werden bijgebracht. Laat je nooit door de burens uithoren.

Op een ochtend, toen moeder onverwacht de keuken inkwam, betrapte ze Jacob, die een stuk brood uit onze broodtrommel had gehaald en dat haastig onder zijn hesje probeerde te verstoppen. Ik denk, dat Jacob en ik toen een jaar of tien oud waren.

Moeder's eerste reactie was onbeheerst, zó was ze geschrokken.

„Jacob . . . wat doe je daar?” riep ze met een harde stem. Maar onmiddellijk daarop trok ze het ventje naar zich toe knuffelde het en zei, gedwongen rustig:

„Als je een stuk brood wil hebben . . . hoef je het zelf

toch niet te nemen... om brood uit te delen ben ik hier... geef hier dat stuk brood, dan zal ik er boterhammen van snijden en er een lik boter op doen... Wacht, ik heb ook nog een lepeltje kwattastrooisel... dan eet je veel vlugger... En nou nog een bordje en een glas melk, ziezo... smakelijk eten”.

Jacob zat te schransen, alsof hij de geeuwhonger had. Toen hij eindelijk zei, dat hij genoeg had gegeten, stuurde moeder hem en mij de straat op om te gaan spelen.

's Avonds aan tafel vertelde ze wat er daarna was gebeurd.

„Een kind met zo'n honger,” zei ze, „dat is geen armoe meer... dat is moord met voorbedachte rade... daar moest ik het fijne van weten. Affijn, ik ben naar één hoog gegaan en heb tegen Duplikaatje gezegd: „Vertel eens, hebben jullie het zo armoedig, dat je kinderen bij de burenen brood moeten gaan *gappen*? Misschien vraag ik iets wat me niet aangaat, maar dan moet je maar rekenen, dat ik vrijpostig ben”. Nou die Duplikaatje... met zo'n lichaam... er is er weer eentje onderweg, heeft me toen verteld wat er gisteravond is gebeurd. Als je het in de krant leest, geloof je het niet. Ze zijn los, volkomen los... er is niets meer in huis, dat de lommerdbaas in de Lepelstraat de moeite van het aankijken waard vindt. Affijn, het was dan zo, dat Jonas, die stapelgekke zot, gisteravond tegen zijn kinderen heeft gezegd: „wie straks zonder eten naar bed gaat en toch niet huilt, krijgt een cent van me... als beloning; nou vraag ik je! De kinderen *zijn* zonder eten en zonder te huilen naar bed gegaan en Jonas heeft ze allemaal één cent gegeven — de laatste paar centen, die hij bezat. Maar vanochtend heeft Jonas gezegd: „Als jullie me

nou die cent van gisteravond *terug* geeft, ga ik er een brood voor kopen en dan hebben we allemaal te eten". „Die Jonas moesten ze met zijn kop tegen een ijzeren muur slaan", zei grootmoeder Gitele onverbiddelijk, „dat is geen mens . . . dat is een onmens".

Maar ze liet er onmiddellijk op volgen:

„Je hebt Duplikaatje toch zeker gezegd, dat ze ook het doodtrappen waard is . . . Waarom heeft ze de kinderen niet naar boven gestuurd?"

„Laat U zich zo graag de rekening maken"? antwoordde moeder met een wedervraag.

Van die dag af, was het vanzelfsprekend, dat de burens van één hoog uit ons keukentje mee-aten, wanneer ze wilden.

Als dan de grote pan met soep voor twee gezinnen — voor het onze én voor de omvangrijke familie beneden — op ons vierpitsstel stond, mopperde grootmoeder wel eens:

„Kijk toe . . . wat een pan soep. De snertloods is er niks bij".

De snertloods was de plaats waar de soepuitdeling plaats vond voor de armen, die zich voor hun nooddrift niet meer konden schamen.

Of ze zei schamper tegen moeder:

„Je moest de dokter maar eens laten komen. Je hebt last van mee-eters".

Maar met die grapjes maskeerde ze haar gevoel van mededogen met de mensen van één hoog.

Het behoorde echter tot de goede omgangsvormen, die strikt in acht werden genomen, dat Duplikaatje nooit om eten kwam vragen. Het initiatief moest altijd van ons uitgaan.

Het begon meestal zo:

Moeder zei tegen mij:

„Ga eens naar één hoog en vraag of Duplikaatje een pan gebakken aardappelen kan gebruiken”.

Ik bracht de boodschap getrouwelijk over. Duplikaatje's reactie was onveranderlijk dezelfde. Ze gaf mij geen antwoord, maar ze liep met me mee naar twee hoog. Ze kwam even aan moeder vertellen, dat ze het aanbod zeer beslist niet kon aannemen.

„Een mens zou haast gaan denken, dat ik doodstervend arm ben” verontschuldigde ze zich.

Ze bleef weigeren, voor de vorm.

Moeder bleef aanhouden, niet voor de vorm.

Iedereen in huis wist van te voren hoe dat spel van woorden en tegenwerpingen zou aflopen. Als er dan lang genoeg in schijn gekrakeeld was, gaf Duplikaatje zich met een zucht gewonnen:

„Nou goed dan . . . Uw eten ruikt zó lekker . . . en mijn Jonas, die schat, is zó verzot op gebakken aardappeltjes . . . als ik U niet ontrief . . . stuurt U me straks dan maar een bordje . . . maar beslist niet meer”.

Het werd nooit een bordje, maar altijd een pan vol. Ik geloof, dat Jacob meer bij ons thuis at dan bij Duplikaatje. Hij was van een onverzadigbare honger bezeten. Die niet te stillen eetlust was het meest opvallende aan hem. Voor het overige was hij een jongen, zoals er dertien in een dozijn gaan. Evenmin als zijn moeder was hij met een groot verstand begiftigd. Maar zijn onbedwingbaar verlangen naar eten, steeds meer eten had bij hem een soort dierensluwheid doen ontstaan.

Hij bewoog zich ietwat ongemakkelijk, ofschoon, voor zo ver ik weet, hij niet met een of ander lichaamsgebrek behept was. Zijn bewegingen waren hockig. Hij liep als

het ware met schokjes. Alsof er ergens diep in hem de draden, die zijn lichaamsdelen met zijn hoofd verbonden, in de war waren geraakt. Men kreeg de indruk, dat zijn spieren voortdurend in een lichte kramptoestand verkeerden; dat hij onophoudelijk een spanning moest verbreken.

In zijn bolle ogen lag een brutale blik, die met alledaagse vrijmoedigheid niets gemeen had. Een uitdrukking van: „*Ik neem!*”

Zoals ik al heb verteld, hebben Duplikaatje en Jonas en hun gezin een paar jaar bij ons op de trap gewoond. Het diamantvak had toen juist een periode van druk werk en vrij goede lonen achter de rug. Mijn vader en moeder vonden het toen niet meer nodig, dat wij in de nauwe Markensteeg bleven wonen. In de Rapenburgerstraat kwam een mooie woning leeg te staan. Achteruit had je uitzicht op tuinen en daarachter lag de Markengracht. De gracht stonk weliswaar hartverscheurend, vooral in de zomer wanneer er onweer op komst was, maar iedereen zei, dat de gemeente die prutsloot zou laten dempen. En zo hebben de bureu op een goede dag afscheid van elkander genomen.

Duplikaatje had rode ogen van aandoening. Ze zei, dat ze nooit zou vergeten wat moeder voor haar gezin had gedaan. En moeder zei, dat ze Jonas veel geluk en voorspoed in zijn zaken wenste.

We bleven de vriendschap met het gezin van Jonas wel onderhouden, maar de wederzijdse bezoeken werden natuurlijk veel minder veelvuldig. Jacob kwam slechts zelden meer bij ons mee-eten.

Af en toe werd er thuis nog wel over Duplikaatje gesproken, vooral wanneer er weer een kind bij gekomen was. Maar voor Jacob begonnen we pas weer grote be-

langstelling te koesteren, toen hij de Lagere School verliet.

Jacob en ik kregen in het zelfde jaar ons Loffelijk Ontslag. Mijn ouders vonden, dat ik moest doorleren; daarom stuurden ze me naar een vervolklas.

Jacob's bijdrage in de gezinsonkosten konden echter niet worden gemist. Door een of andere kennis, geloof ik, heeft hij toen een baantje gekregen aan het Weesperpoortstation. Met een wit jasje aan, en een dienblad in zijn rechterhand, rende hij langs de treinen en met een hoge stem gilde hij:

„Lekkere broodjes... lekkere broodjes met pekervlees, worst, rosbief of kaas... lekkere broodjes om mee te nemen.”

Zijn weekloon bestond uit het kapitale bedrag van twee kwartjes, maar hij mocht de fooien houden. Die liepen soms wel op tot één gulden per week.

Dat baantje aan het station is hem zeer goed bevallen. Hij heeft ons verteld, dat hij zelf aan een dubbeltje zakgeld in de week meer dan genoeg had. De rest van zijn verdienste gaf hij aan Duplikaatje. Die had voor het eerst in haar huwelijk een vast inkomen, waarop ze elke week kon rekenen.

Jacob was in de kost bij het buffet in de wachtkamer van het station. Hoeveel broodjes met pekervlees, worst, rosbief of kaas, hij per dag heeft verslonden, weet ik natuurlijk niet. Maar het moet een Himalaya van brood zijn geweest, die hij door zijn keelgat heeft gewerkt, toen hij op dat station ventte. Het werk en het eten bekwam hem goed. Hij scheen innerlijk evenwichtiger te worden.

Gaandeweg verdween de hongerige begerige blik uit

zijn bolle ogen. Hij bleef mager als een sprinkhaan. Maar zijn hele gedrag werd rustiger.

„Wat is die Jacob veranderd,” zeiden we bij ons thuis, „je kent hem gewoon niet meer terug. Dat werk bevalt hem.”

Ik denk, dat hij een paar jaar lang met broodjes langs de treinen had gelopen, toen die geschiedenis met meneer Schaap voorviel.

Nu moet ik dus eerst gaan vertellen wie mijnheer Schaap was.

Toen mijn moeder nog een jong meisje was, ging ze uit dienen bij juffrouw Schaap op de Amstel, vlak bij Carré. Ze had er een best werkhuis. De juffrouw deed verwaand noch verwend. Voor haar personeel was ze een engel. Na moeder's trouwen was ze de vriendschap natuurlijk blijven onderhouden. Voor een vreemde hadden ze even goed familie van elkander kunnen zijn; een oude tante met haar nicht bijvoorbeeld.

Om de zoveel weken zei moeder tegen ons, de kinderen: „Kom jongens, trek je gocie goed aan. We gaan op visite bij juffrouw Schaap.”

Ze ging waarlijk niet op bezoek met de bedoeling eens lekker te gaan opsnijden. Maar wie kan de voldoening meten, die er gloeit in een mensenziel, wanneer je als trotse moeder, met drie zulke propere, keurige, gehoorzame schatten van kinderen in het huis komt, waar je zelf eens het brood der dienstbaarheid at? En wanneer je dan kunt zeggen:

„Zijn ze niet gegroeid sinds ik de laatste keer op bezoek was, die drie gezegende schatten?”

De familie Schaap was in goede doen. Meneer Schaap had zijn schapjes op het droge. Hij was een klein

juweliertje, dat in het laatst van de Kaapse tijd grof geld had verdiend en kans had gezien dat solide te beleggen.

Juffrouw Schaap en haar man waren, voor hun doen, moderne mensen. Die volgorde is goed: eerst kwam zij, daarna hij. Hij sjouwde de hele week met pakjes en zakjes lekkernijen voor háár keuken. Maar zij regeerde het huis. Met zachte hand, dat is waar, maar ze regeerde! Ze was door de nieuwe tijd aangeraakt. Ze *speelde* met sympathieën voor de vrouwenbeweging. Ze liet doorschemeren, dat ze ontzag had voor Mina Drucker en voor dr. Aletta Jacobs. Niet, dat juffrouw Schaap ooit de geheime wens zou koesteren, *zelf* gekleed in harembroek en reformjasje over het Rembrandtplein te flaneren, ventende met een brochure: „Vrouw moet vrouw blijven.” *Gott behüte* voor zo’n veronderstelling! Ze was geen baanbreekster. Ze voelde een flauwe rimpling van een nieuwe eeuw.

Zij was de eerste vrouw in een verre omtrek, die zich de blinde darm door een operatie liet wegnemen. Toppunt van moderne geest. Sinds die operatie was ze lekendeskundige in alle medische kwesties.

„Geloof me, Saartje,” placht ze tegen mijn moeder te orakelen, „een knoop in de darm bestaat niet. Allemaal blinde darm. *Wij* zullen het niet meer beleven, maar over honderd jaar nemen ze bij de pasgeboren kinderen meteen de blinde darm weg. Een kind, dat dan nog een blinde darm heeft, wordt gewoon niet op school toegelaten; net zoiets als een pokkenbriefje zal ik maar zeggen.”

Meneer Schaap had alleen maar belangstelling voor zijn effecten en voor de paar huisjes, waarvan hij eigenaar

was. Zijn vrouw echter probeerde zich boven kleine aardse beslommeringen te verheffen.

Op zekere dag kwam moeder nogal opgewonden terug van een bezoek, dat ze aan de familie Schaap had gebracht. Ze vertelde, dat meneer Schaap op het station was aangesproken door Jacob, de broodjesjongen.

Weliswaar kende Jacob meneer Schaap in het geheel niet, maar hij had natuurlijk bij ons thuis veel over de familie horen spreken.

„Bent U niet meneer Schaap van de Amstel bij Carré?” had Jacob gevraagd.

„Ja,” had meneer Schaap geantwoord, „dat ben ik. En wie ben jij?”

Jacob had daarop een lang verhaal gedaan om uit te leggen hoe het kwam, dat hij meneer Schaap kende, ofschoon ze elkander nooit hadden ontmoet. En ten slotte had hij gevraagd of hij niet eens ergens rustig kon praten. Want hij had hem een voorstel te doen, een zakelijk voorstel.

Mijnheer Schaap had gezegd:

„Kom dan maar morgenavond bij me thuis.”

En de volgende avond was Jacob verschenen, netjes gewassen en zenuwachtig.

Hij had een idee, vertelde hij, om een zaak te beginnen. In die paar jaren op het station had hij zijn ogen en oren de kost gegeven. Zo'n vergunning voor een stationsbuffet was heel moeilijk te bemachtigen. Jammer genoeg, want hij, Jacob, zag best kans tweemaal zoveel te verdienen als de baas, die nu op het Weesperpoortstation broodjes liet verkopen.

Maar Jacob had een ander idee. Hij wilde in de Weesperstraat een winkeltje beginnen. Klein en met weinig kosten. Daar wilde hij broodjes gaan verkopen. Belegde

broodjes en vlees van de eerste kwaliteit. Maar dat was niet het hele voorstel. Op alle diamantslijperijen had je leerjongens en boodschappenlopers, die voor de werklieden broodjes en gebakjes moesten inkopen. Die kochten ze in alle mogelijke winkeltjes. Jacob had echter het plan de verkoop op de fabrieken in één hand te nemen. Hoe? Doodeenvoudig! Hij zelf zou met minder winst genoeg nemen, en de leerjongens en lopers zouden procenten krijgen; van hem!

Het enige wat hem ontbrak was geld. En kon meneer Schaap hem nu duizend gulden lenen... of lenen, was eigenlijk niet het goede woord. Meneer Schaap kon aandeel krijgen in de winst.

„Nee,” zei meneer Schaap resoluut, „ik denk er niet over. Ik ben geen millionnair en de paar centen, die ik heb, zitten vast... daar kan ik niet aankomen. Het spijt me heel erg, jongen, maar van mij krijg je geen cent.” Van de hele affaire zou niets gekomen zijn, als juffrouw Schaap niet bij dat gesprek tegenwoordig was geweest. Toen haar man zo kortaf zei, dat hij geen cent in die broodjes-met-vlees-winkel wilde steken, had ze gezegd: „Hoor eens man... wat jij met het geld doet, moet je zelf weten... maar... eh... ik heb zelf nog een klein spaarpotje... niet veel, net genoeg om er een avontuurtje mee te wagen... enne... ik dacht zo: waarom zou ik niet meedoen.”

Kort en goed, meneer Schaap had gezegd, dat een vrouw geen eigen kapitaal kon bezitten, en dat dus dit spaarpotje ook van hem was. Maar toen had juffrouw Schaap beweerd, dat ze geen slavin van haar man was, en dat de wereld niet stilstond, maar vooruitging. Als zij elke week op het huishoudgeld zoveel had uitgezuinigd, zonder dat haar man er iets van had kunnen merken, en

ze had nu een paar centen achter de hand, dan was ze vrij om die te besteden zoals zij zelf verkoos; en daarmee basta. Uit!

Het opgewonden verhaal, dat moeder ons nu in de Rapenburgerstraat kwam vertellen, kwam hierop neer, dat juffrouw Schaap tegen de zin van haar man compagnon geworden was van Jacob.

„Nu vraag ik je,” hijgde moeder verontwaardigd, „zo'n brutale aap van een jongen. Als hij net zoveel handelsgeest heeft als zijn vader, kan juffrouw Schaap naar haar duizend gulden fluiten.”

Maar het bleek al spoedig, dat Jacob in zijn pink meer zakelijk vernuft bezat dan Jonas in zijn hele lichaam. Hij bleef nog drie maanden bij het stationsbuffet in dienst. Die tijd gebruikte hij vlijtig om aan alle reizigers te vertellen, dat hij spoedig een eigen zaak ging openen. En mocht hij op de gunst en de klandizie rekenen?

Het winkeltje in de Weesperstraat ontwikkelde zich spoedig tot een aardig florerend nerinkje.

Duplikaatje kwam nu minstens één keer per week bij ons in de Rapenburgerstraat aanlopen. Kwansuis om een gezellig kopje koffie te drinken. In werkelijkheid en voor iedereen volkomen begrijpelijk trouwens, om op te scheppen met het succes van Jacob, *haar* Jacob! „Zo'n verstandige jongen is hij,” teemde ze, „en van mij heeft hij het niet,” voegde ze er eerlijkheidshalve aan toe.

„Van Jonas ook niet,” kon grootmoeder niet nalaten op te merken.

Duplikaatje was zo vervuld van moederlijke trots, dat ze niet eens hoorde wat de anderen zeiden. Ze ging eenvoudig verder met de zin, waarmee ze begonnen was: „... en hij komt elke week geld brengen voor mijn

huishouding... eh... ik heb van de week zeil gekocht... een mooi patroontje... U moet maar eens komen kijken. Ik heb lang genoeg op de kale vloer gezeten."

„Ja...," zei moeder, „Jacob is nu tevreden. ...Hij heeft zijn eigen zaak."

Duplikaatje keek met haar domme ogen de kamer rond en toen zei ze langzaam:

„Tevreden... tevreden was Jacob, de eerste paar maanden toen hij met zijn witte jasje langs de treinen liep... Maar nu zegt hij al weer, dat hij niet in dat winkeltje in de Weesperstraat wil blijven."

„Wat wil hij dan?" vroeg moeder.

„Hij heeft het me verteld, maar ik begrijp het niet," zei Duplikaatje nederig.

Zo ondoorgroendelijk waren Jacob's plannen echter geenszins. Hij kwam op een avond bij ons aanlopen en vertelde volkomen openhartig wat hij van zijn nering dacht.

„Een winkel is een broodwinning, goed, maar als je *rijk* wil worden, moet je niet in een zaak blijven zitten."

„Wees tevreden met wat je hebt," ried moeder, „duizenden mensen zijn jaloers op je verdiensten in die zaak... Waarom zou je rijk moeten worden?"

„Omdat ik niet arm wil zijn," zei Jacob bits, „ik weet wat armoe is. Ik weet het beter dan iemand anders in de hele wereld... Geld wil ik hebben, veel geld... hopen geld..."

Hij werd gegrepen door de kracht van zijn eigen woorden. Het was alsof hij een visioen zag: een hoge berg van louter gouden tientjes.

„Geld... zoveel geld wil ik hebben, dat ik... dat... dat ik... nooit meer een brood hoeft te gappen..."

daar ... nou weten jullie waarom ik geld wil hebben."

„Nebbisj," zei grootmoeder meewarig.

Jacob's toekomstplannen bleken vrij eenvoudig te zijn. Geld kon je alleen maar verdienen met handel, niet met hard ploeteren in een klein winkeltje. Kopen en verkopen in het groot.

„Als ik dat winkeltje heb opgewerkt tot een goed lopende zaak, verkoop ik de nering. Juffrouw Schaap krijgt eerlijk haar aandeel ... en ik begin iets anders."

„Wat dan?" vroeg moeder.

„Weet ik nog niet," antwoordde Jacob, „en dat doet er trouwens ook niets toe. Misschien begin ik weer ergens een andere zaak ... en als die is opgewerkt, doe ik ook die weer van de hand. Ik werk om te verkopen, niet om in een winkeltje te blijven zitten ... Een winkeltje is een stinkeltje."

„Je bent veel te rusteloos voor een zakenman," zei moeder.

„Rusteloos is het woord niet," weersprak Jacob haar, „ik ben met honger geboren ... en die honger gaat nooit meer weg ... als mijn maag vol is, heb ik nog honger. Honger naar de hele wereld en naar alles wat er op is ... honger naar wat andere mensen bezitten ... Jullie kunt niet beseffen wat dat is."

„Misschien tóch wel," zei moeder rustig.

Jacob's verdere loopbaan in het zakenleven werd een duizelingwekkende klauterpartij van de ene onderneming naar de andere. Hij werd koopman in alles wat ongeregeld was, in alles waar geld mee te verdienen scheen. Soms bereikte ons het gerucht, dat hij een verlies had geleden, waarvan een gewoon mens nooit zou kunnen herstellen. Maar Jacob was geen gewoon mens.

Dan weer hoorden we, dat hij een kapitaal had verdiend op de beurs.

Jonas en Duplikaatje verhuisden uit de Markensteeg naar de nieuwe buurten achter de Muiderpoort. Want Jacob was een goed kind van zijn ouders, die hij liet meedelen van zijn geld.

Af en toe zagen we hem nog wel eens. Hij bleef hondenmager. En zijn bewegingen waren hoekiger dan ooit. Zijn ogen schenen altijd iedereen en alles te taxeren. Alsof hij voortdurend op de loer lag en dacht:

„Wat is die man waard? Voor hoeveel is die of is dát te koop.”

Maar ik geloof niet, dat veel mensen hem kenden, zoals wij. Hij mocht dan op weg zijn een rijk man te worden, als er bij ons thuis over hem werd gesproken, klonk er altijd een toon van medelijden door onze woorden heen. „Op Jacob hoeft niemand afgunstig te zijn,” zei grootmoeder, „als het er op aan komt is hij er erger aan toe dan zijn vader Jonas. Die was alleen maar sjlemielig, maar hij was geen sjlemiel... Jacob heeft geluk in zijn zaken... en toch is hij een sjlemiel en dat zal hij zijn hele leven blijven... nebbisj...”

Een paar jaren voordat de ramp van 1940 over Nederland losbrak, kwam Jacob weer op een avond bij ons thuis. Om afscheid te nemen.

„Ik ga weg,” vertelde hij, „eerst naar Amerika... en daarna zullen we wel verder zien.”

„Waarom?” vroeg vader, „je hebt hier toch rijk je brood.”

„Voorgevoel,” lachte Jacob, „ik moet weg... weg uit het land... Het is net alsof ik word geroepen... Voor mijn vader en moeder en mijn zusjes en broertjes heb ik gezorgd. Die hoeven de eerste paar jaar geen honger

te lijden en als het nodig is, kan ik altijd nog iets oversturen ... maar ik ga weg."

Hij ging naar Amerika.

Af en toe kwam Duplikaatje nog bij ons op bezoek om een brief voor te lezen, die ze van Jacob had ontvangen. Hij woonde in New York, maar hij dacht niet, dat hij daar lang zou blijven ...

In 1948 stuurde „Het Vrije Volk” mij naar de Nederlandse Antillen, Suriname en naar Venezuela.

Op zo'n zwerftocht door vreemde landen, bemerk je pas goed hoe twee wereldoorlogen en revoluties de volkeren door elkander hebben geklutsd.

Landverhuizers zijn er door alle eeuwen geweest. Maar de slachtoffers van politieke vervolging en rassenhaat, zijn emigranten van een bijzonder slag. Schijnbaar gaan ze volkomen op in het volk, dat hun gastvrijheid heeft verleend. Maar ergens in hun persoonlijk leven hebben ze een hokje gereserveerd, waar ze zich zelf kunnen zijn. Zich zelf, dat wil zeggen: zoals ze vroeger waren voordat de onverbiddelijkheid hen dreef over oceanen en woestijnen. Ze wonen op het Westelijk Halfrond en kijken altijd met één oog naar het oude Europa. Ze dragen het verleden in hun hart; het sterft niet.

Ik zat in Caracas, de hoofdstad van Venezuela, in het café van „Hotel Ambassador”, toen een kwiek mannetje bij me kwam staan en in het Duits vroeg of hij mij een glas verkoeling mocht aanbieden.

„Jawohl,” zei ik, „Sie sind wohl ein Deutscher ...”

„Nee,” zei hij, „ik ben een Tsjech ... Bent U Duitser?”

„Hollander,” zei ik.

Dat had hij wel vermoed. Hij had in elk geval dadelijk gezien, dat ik beslist geen Zuid Amerikaan was. Hoe hij

dat had ontdekt? Oh, doodeenvoudig kunstje. Zuid Amerikanen laten minstens twee maal per dag hun schoenen glimmend poetsen, en hun pantalon is nooit zonder vouw.

We hebben een half uurtje samen gebabbeld over alles en nog wat. Toen moest ik naar een afspraak. Maar voordat ik vertrok, moest ik hem beloven, dat ik die avond, na het diner bij hem op visite zou komen. En ik moest het goedvinden, dat hij nog een paar vrienden nodigde.

Ik ging naar mijn afspraak en daarna naar 'Ambassador' terug om een hapje te eten en warm ondergoed aan te trekken. Want tot vijf uur 's middags is de temperatuur in die bergstad tropisch, daarna voel je de rheuma langs je benen omhoog kruipen. Er lag een boodschap voor me op mijn hotelkamer. Of ik niet naar het afgesproken adres wilde komen, maar naar een villa aan het randje van de stad.

Het was het huis van dr. Friedrich Hollaender, de componist, die vóór de Hitler-razernij Duitsland overmeesterde, bij de Ufa had gewerkt. Herinnert U zich nog: „Das muss ein Stueck vom Himmel sein”? Dat was van hém.

Buiten in de tuin geurden de exotische bloemen van het Venezolaanse hoge land.

Binnen was het: Berlin im Jahre neunzehnhundertachtundzwanzig.

Behangetjes vol met portretlijstjes. Foto's van filmsterren met opdrachten: Für meinen lieben Freund... Dank für Alles... Auf Wiedersehen..."

Op tafel stonden schotels met Lebkuchen en Käsekuche en in een hoek van het vertrek zaten een paar gasten

om een tafeltje. Die waren alvast begonnen met hun partijtje Skat.

We hebben gepraat over de dagen van weleer, toen het bonte leven nog over de Kurfürstendamm schoof en de Duitse Joden in de waan leefden, dat ze Joodse Duitsers waren geworden.

Toen zei een van hen:

„Aber hier in Caracas wohnt doch . . .” en hij noemde een nogal Spaans klinkende naam, „das ist doch ein Holländer. Der wird sich frohen Ihnen ,mal zu begnegen.”

En, zeer weinig Zuid Amerikaans, dribbelde hij meteen naar de telefoon, draaide een nummer en begon een rad gesprek, half in het Spaans, een kwart in het Engels en verder wat verhaspeld Duits.

„Der Herr kommt sofort . . .”

Toen de nieuwe bezoeker binnenkwam, herkende ik hem onmiddellijk:

Jacob!

Nog altijd mager als een koperdraad. Nog altijd onrustig. Hoekig en schokkend met armen en benen. Schichtig rondkijkend in het vertrek. Taxerend, als vroeger.

Het weerzien was hartelijk. In zoveel jaren hadden we elkander niet meer ontmoet.

Die avond hebben we oppervlakkig gepraat over wederzijdse kennissen van vroeger. Over zijn vader en moeder en broertjes en zusjes. Allemaal wég!

En de volgende middag *moest* ik bij hem komen lunchen. Daar was geen ontkomen aan. Hij zou wel een auto naar „Ambassador” sturen. Zijn landgoed lag bijna een uur rijden buiten de stad.

„Landgoed?”

„Ja! Landgoed.”

Landgoed met boeren, die voor hem werkten. Met een kapitaal huis en garages voor vier auto's. Met rijpaarden.

„Ben je tegenwoordig getrouwd, Jacob?”

„Natuurlijk ben ik getrouwd. Een mooie vrouw . . . half Engels, half Spaans. En ik heb één kind . . . 'n zoon, één is genoeg.”

„Hoe heet je zoon?”

„We noemen hem Junior.”

De auto, die me kwam halen was een Cadillac, en als iemand me had verteld, dat alle assecoires van puur goud vervaardigd waren, had ik dat subiet geloofd. De chauffeur was een kleurling, in livrei; met de onderdanigheid van een slaaf en de accuratesse van een oberkelner.

Eerlijk toegegeven, de vrouw van Jacob was beeldschoon, rank en met fijne beweginkjes. Zijn zoontje was een pafferig ventje van een jaar of vier, verwend en dwingerig. Ik vond, dat Junior een beetje op Duplikaatje leek, maar dat zei ik niet hardop.

Tijdens de maaltijd — een overdaad van spijsen en dranken; een kamer vol geruisloze bedienden; een toonladder van flessen in bonte glinsterende kleuren — vertelde Jacob me, dat hij nog altijd zaken deed. Alleen in het groot. Zeer groot. In Venezuela had hij onstuimig veel geld verdiend. Hotels laten bouwen en ze meteen weer verkocht; claims op mijnen versjacherd; wild gespeculeerd met allerlei obscure scheepvaartmaatschappijtjes langs de kust; parels laten vissen bij Santa Maddalena. O ja, geld bezat hij nu in ongetelde hoeveelheden. Maar tevreden was hij nog lang niet. Hij wilde meer, altijd meer . . .

Na de maaltijd moest ik de vertrekken van Junior zien. Het schaap van vier jaar bewoonde zijn eigen vleugel in

de reusachtige woning; met eigen dienstboden, die hem overal achterna sjouwden.

In een van de kamers was de vloer bedekt met een ingewikkelde elektrische speelgoed-spoorweg. Treintjes met lichtjes. Seinarmen, die automatisch op veilig en onveilig sprongen. Spoorbomen, die geheimzinnig omhoog gingen, als het speelgoedtreintje voorbij gerateld was.

Junior riep iets in half Spaans, half Engels. Een voor mij onverstaanbaar kindergebrabbel. Maar het kind had zo'n onaangename dwingende klank in zijn stem, dat ik dacht:

„Een stevig pak slaag zal hem goed doen.”

„No,” zei Jacob afwerend tegen Junior.

Het kind bleef dreinend aanhouden.

„Wat zegt hij eigenlijk?” vroeg ik aan Jacob.

„Och . . . niets bijzonders,” zei die en hij deed schutteriger dan ooit.

Maar zijn vrouw vertelde:

„Hij zegt: Play Dutchman . . . Toe doe het nou . . .”

„No,” zei Jacob kribbig, en zijn blik flitste door het vertrek, alsof hij zich op een of andere manier in een hoek gedreven achtte.

„Play Dutchman,” jengelde het kind.

„Geef dat kind toch zijn zin,” drong ik aan; het gezeur irriteerde me.

„Ik begrijp je niet,” zei zijn vrouw, „anders doe je het altijd ongevraagd . . .”

„Nou goed dan,” zei Jacob onwillig. Het was alsof hij zich schaamde.

Hij greep een zilveren dienblad van een tafeltje. Balanceerde het op zijn rechterhand. Ging tussen de rails staan. En plotseling klonk een bekende hoge schelle jongensstem door de kamer. Jacob riep:

*„Lekkere broodjes ... lekkere broodjes met pekeltrees,
worst rosbief of kaas ... lekkere broodjes om mee te
nemen.”*

Het kind kraaide van plezier. De vrouw lachte.

Jacob kleurde alsof hij zich schaamde. Voor een korte
seconde meende ik in zijn ogen de onrust te zien wijken.
Hoe het kwam weet ik zelf niet, maar ik voelde opeens
een brok van ontroering in mijn keel.

*„Weet je nog Jacob,” zei ik schor, „hoe je bij ons thuis
aan tafel kwam mee-eten ... Ik herinner het me als de
dag van gisteren.”*

Maar hij zei ruw en kortaf:

„Gisteren komt nooit weerom ...”

... EN NOU WEEET HIJ ZICH IN DE GEVANGENIS
TE LEEUWARDEN ZO EENZAAM.

DE RAPENBURGERSTRAAT IS EEN LANGE PIJP VAN een straat tussen het Rapenburgerplein en het Markenplein. Vermoedelijk is de bijnaam van de straat een overblijfsel uit vroeger dagen, toen dit deel van de stad nog weiland was: de Vinkenbuurt. Sommige bewoners noemden in mijn jeugd de straat nog zo. Maar de meesten zeiden kort en krachtig: Gebed zonder end.

Toen we (ik zal een jaar of zes geweest zijn) van de steeg naar die straat verhuisden, schijnen we die verplaatsing als een promotie te hebben gevoeld. Tussen mensen met smalle beurzen bestaan verschillen van stand; en geloof maar, dat men die niet straffeloos kan veronachtzamen. In die tijd hield de straat het midden tussen deftigheid en armoede. Ze wist nog niet welke kant ze zou uitdraaien. Achter de huizen aan weerzij zijn grachten. De Nieuwe Herengracht, die van oudsher een deftig karakter droeg. En de Markengracht; die stonk! Achter de Herengracht kwamen de rijke buurten van de Plantage; achter de Markengracht de pauperswijken van Marken en Uilenburg.

In de zomer vooral kon de modderlucht van de Markengracht zeer doordringend zijn. Dan moesten de ramen in de achterkamers gesloten blijven; het was anders in huis niet te harden. En alle vitragegordijntjes werden snel zwart. Dan zeiden de burens tegen elkander:

„Er komt verandering van weer. We krijgen regen. De gracht stinkt. De modder werkt zich naar boven.”

Mijn ervaring heeft me geleerd, dat de Markengracht als barometer niet te overtreffen is. Toch geef ik de voorkeur aan het K.N.M.I. in den Bilt.

Zijstraten heeft de Rapenburgerstraat niet. Daarom: het gebed zonder end. Op de Markengracht monden twee doodlopende slurfjes uit: de waaigaten. In het eerste waaigat was de Rooms Katholieke school gevestigd: de Sint Vincentiuschool.

Wie ooit op het bizarre denkbeeld is gekomen, juist daar in dat tochtgat en in die straat in het hartje van de Joodse wijk, een Katholieke Bijzondere School te vestigen, zal wel niet meer kunnen worden uitgezocht. Jammer! Misschien was het een volslagen idioot, maar ik geloof eerder dat het een man moet zijn geweest met een geraffineerd gevoel voor humor. Want de katholieke joggies kwamen overal vandaan, behalve uit de buurt waar de school gevestigd was. Wanneer ik op mijn herinnering afga, hebben ze zich echter nooit als vreemden in een vijandige omgeving gevoeld, die lange, blonde, potige jongens van Kattenburg, Wittenburg en Oostenburg. Ze heetten Jan of Kees of Chris of Hendrik. „Als ik groot ben, word ik misschien matroos, of ik ga in de scheepsbouw” zeiden ze.

In afwachting van dat beroep speelden ze trouw hun partijtjes goalschieten met Moos en Meyer en Aaron en Pinechas, Ezechiël, Jessaja en Israël, de jongens uit de Rapenburgerstraat. Als er geknokt werd, streed Moos naast Chris tegen het verbond van Kees met Pinechas. Daarom waren, achteraf beschouwd, die vechtpartijen eigenlijk hoogtepunten van verdraagzaamheid. Bloedneuzen, kapotte schenen en gaten in

het hoofd werden kwistig uitgedeeld, zonder dat van enige discriminatie naar ras of afkomst sprake was.

De concierge van de school was een oude gepensioneerde sergeant-majoor. Een brave man. De jongens noemden hem: meneer Vincentius, en hij liet zich die naam glimlachend welgevallen. Hij was een man met de kracht van een leeuw en het hart van een kind. Zijn liefhebberij was figuurzagen; hij specialiseerde zich in het maken van theebladen. Honderden theebladen stonden overal in de school verspreid. In de avonduren schoot hij met een flobert-pistooltje op ratten. Als hij in een goede bui was, mochten de jongens uit de straat ook wel eens met schiettuig knallen. Maar hun ouders hadden het op die sergeant-majoor niet erg begrepen. Ze vonden dat gedoe met zo'n revolver huiveringwekkend. De oefeningen in de wapenhandel onder leiding van de sergeant maakten ons echter onverschillig voor mogelijk gevaar. Daardoor kostte het ons geen moeite onze verontruste ouders met grote overredingskracht duidelijk te maken, dat de kogels van het pistooltje beslist ongevaarlijk voor mensen waren. Ze waren, zo gezegd, speciaal gemaakt om ratten te verdelgen. Helaas stuitte onze welsprekendheid meestal af op de koppige angst der ouders. Die waren fatalist.

„Als God wil, schiet Hij je dood met een kromme wandelstok,” hielden ze vol.

Niet alleen door deze schietoefeningen was het grondgebied van de Sint Vincentiusschool de speelplaats waar we bij voorkeur verbleven. Als de majoor 's avonds de deur uitging, kwam zijn zoon ons waarschuwen:

„Vader is opgesallemanderd.”

Dit knapje had de goedhartigheid van zijn vader geerfd. Hij stond ons toe in de tuin en in de lange gang

fietsen te leren. Op zijn rijwiel. Prijs: twee centen per avond. We kwamen trouwens vrij veel in het schoolgebouw zelf. Ik ben werkelijk niet de enige jongen uit de straat, die naar waarheid kan getuigen:

„De eerste school, die ik heb bezocht, was een katholieke school.”

Maar we kwamen natuurlijk niet als leerlingen. Stel je zoiets voor!

Als de zoon van de majoor een meer dan gewone behoefte aan contanten gevoelde, stond hij ons toe het schooldak te beklimmen. Daarvoor rekende hij een half centje toeslag. Hij leende de sleutels van het grote rek en ging ons voor naar hoger dreven. Onder de jongens deden fantastische verhalen de ronde over voetballen, verfdozen, slaghouten en tennisballen, die op dat dak te vinden zouden zijn. Ik kan me echter niet herinneren, dat ik er ooit iets anders heb aangetroffen, dan een grote kartonnen doos, waarin Joodse paasbroden — matzes — worden geleverd. Een matzedoos op het dak van een Sint Vincentiusschool!

De straat was aan instellingen van onderwijs wel een tikje rijk. Er stond een jongensschool voor Joods Godsdienstonderwijs; en een eind verder stond net zo'n school voor meisjes. Verder vond men er het Joodse meisjesweeshuis. Er was nog de Bewaarschool, waar moeders, die als werkster meeverdienden of die met negotie gingen, 's morgens hun kinderen parkeerden, totdat het iemand convenieerde dat kleine grut af te halen. Er waren twee grote Synagoges, en een derde, een kleine, die boven een drankhandel gevestigd was. Dan was er nog een kantoor van de Joodse gemeente, waar het Rabbinaat gehuisvest was. En, o ja, dan was er

ook nog een Openbare Lagere School. Een nummer-schooltje. School Tien.

Het schoolgebouw was vroeger turfloods geweest. De turven waren er nu uit, maar hun aroma was gebleven. De gemeente Amsterdam had beslist, dat de loods met geringe kosten tot een dragelijk schooltje kon worden omgetoverd. Die geringe kosten waren schoon opgebruikt voor enorme luchtroosters, die in de buitenmuur van elk lokaal waren aangebracht. Ze konden open en dicht geschoven worden. Vlak achter zo'n rooster stond de salamanderkachel. In de zomer stonk het naar mufte turf in alle lokalen; dan stonden de roosters dus open. In de winter werden alle kachels roodgloeiend gestookt; dan stonk het naar kinderen, kolendamp en mufte turf. De roosters bléven dus open. Het tochtte altijd in die school, zelfs op windstille dagen.

Die roosters speelden een grote rol in de onafgebroken reeks van oorlogsdaden tussen onderwijzer en leerlingen, die men onder de term „onderwijs” pleegt samen te vatten. De klasse-meester was een man van de oude stempel. Bij tijd en wijle sprak hij ons vaderlijk toe:

„Ik hoop, dat jullie nuttige leden wordt van de werkende stand.”

Maar meestentijds liet hij er geen twijfel over bestaan, dat hij aan de vervulling van deze hoop geen geloof hechtte. Dan greep hij zijn Spaans rietje. Onder de jongens bestond een strikte erecode: wie tijdens zo'n aframmeling hilde, werd doodverklaard. Als ze getuchtigd werden, stopten ze een vuile zakdoek in de mond en beten daarop. Dan kon de grootste zwakkeling zijn tranen inhouden, werd beweerd. De meester was er van overtuigd, dat het zwiepende rietje in belangrijke mate tot onze opvoeding heeft bijgedragen. Ik weet

echter, dat onze vuile zakdoeken een nuttiger middel tot karaktervorming zijn geweest. Hij zelf scheen bijzondere prijs te stellen op het bezit van een ongerepte, zuivere, schone witte zakdoek; daarom gebruikte hij de zijne nooit. Hij veegde zijn neus met de rechtermouw van zijn jasje. Door deze karakteristieke lichaamsbeweging had hij de bijnaam ‚Snotje’ verworven.

Vermoedelijk heb ik op die school lezen en schrijven geleerd; ik weet althans zeker, dat ik die kunst machtig was, toen ik het turfhok met loffelijk ontslag verliet. En verder herinner ik mij van het onderwijs ook nog: de Hoornse Hop. Beslist zeker weet ik echter, dat we het leeuwendeel van onze tijd, onze energie en vindingrijkheid hebben besteed aan het uitdenken van graf-fineerde middelen om Snotje een ernstige zenuwstoring te bezorgen. Er was één methode, die we ‚zuigen’ noemden: je sprak geen woord, je keek de meester alleen maar op een enigszins honende manier aan. De kunst was om dat kijken vol te houden, zonder met je oogleden te knippen. Snotje probeerde eerst terug te kijken, maar hij verloor het ogen-duel altijd. Dan werd hij schichtig. Probeerde de andere kant uit te kijken. Maar dat hield hij natuurlijk nooit vol. Op het laatst werd hij razend; dan haalde hij voor een futiliteit zijn Spaans rietje te voorschijn. Het diepste geheim van het ‚zuigen’ bestond in het vermogen om hem niet de geringste gelegenheid te geven zijn nervositeit op een van ons te koelen. Dan scheen hij te barsten van opgekropte woede.

Maar veel werkzamer dan ‚zuigen’ was het gebruik van de luchtroosters in de buitenmuren; de roosters, die in elk klasselokaal uitmondde. Bij voorkomende gelegenheden wisten we jongens die op een andere

school gingen, te bewegen ten onzen gerieve stukjes te draaien. Die knaapjes plaatsten zich dan op straat voor zo'n rooster en schreeuwden tijdens onze lesuren, door onze kachelroosters, allerlei declamaties, die ondubbelzinnig verrieden, dat ze volkomen op de hoogte waren van de eigenaardigheden van onze klasse-onderwijzer. Dank zij de samenwerking tussen ons, deze joggies en de luchtroosters, verkeerde onze meester niet in het onzekere omtrent zijn scheldnaam noch omtrent de motieven, die deze naamgeving hadden beïnvloed.

Kinderen zijn wreed. Het kwam geen seconde bij ons op, dat we de man vroegtijdig het graf intreiterden. Achteraf gezien was hij een stakker. Een man, die zijn klas met schoffies niet baas kon. Hij had beter straatveger kunnen worden. Hij miste de geschiktheid voor het onderwijzersvak en hij wist het. De vieze beweging van zijn rechtermouw langs zijn neus, was, zeer waarschijnlijk, wat de psychologie een vluchthandeling noemt, een gevolg van zijn gespannen zenuwachtigheid en van het tergende besef, dat hij elke strijd met de veelkoppige vijand in de banken verloor. Zijn collega's in die turfloods waren onderwijzers van een gans ander slag. Ik zou dan ook niet graag de indruk wekken, dat Snotje representatief mocht heten voor het onderwijzersgilde van veertig jaar geleden. Maar intussen zaten wij, zijn leerlingen, met het geval.

Men zegt wel eens, dat kinderen snel vergeten; die stelregel gold dan in elk geval niet voor de gevoelens, die wij jegens onze meester koesterden. Die bleven ons vergezellen, ook als we 's middags de schooldeur achter ons hadden dichtgeslagen. We kenden nog wel andere middelen om onze afkeer van Snotje te verwerken, buiten de schooltijden. Zijn zuster dreef namelijk een

grutterij in de buurt. Er was altijd wel een jongen, die thuis een muis wist te vangen. Dan rukten we de deur van de winkel open, smeten het diertje naar binnen en renden hard weg. Dat noemden we: Snotje pesten. Zijn zuster trof de wraak, die we op hem niet konden doen neerdalen. Maar ja, ten slotte behoorden we tot het volk, dat de zondebok heeft uitgevonden.

Toen mijn vader en moeder met ons gezin in de Rapenburgerstraat kwamen wonen, moet de straat, in maatschappelijk opzicht, in een soort overgangstoestand hebben verkeerd. De tramlijn van lijn 7 werd aangelegd en er kwam asfalt. Dat was weelde, waarin rijke en arme bewoners van de straat gelijkelijk deelden. Voor het overige viel de scheiding tussen behoeftigen en welgestelden niet gemakkelijk te maken. Het oog ziet niet alles; en de schijn bedriegt. Dat brengt me op het eigenlijke verhaal, dat ik wilde vertellen: de geschiedenis van Aaltje, de groentevrouw, haar man Hartog en haar zoon Arie.

Aaltje was in vele opzichten anders dan de meeste bewoners van de straat. Maar ook al kan niemand achter de gevels van de huizen kijken om te zien wat er in de huisgezinnen voorvalt, als de deuren gesloten zijn en de gordijnen neergelaten... toch had niemand enig vermoeden van het grote drama, dat zich in haar huis moet hebben ontwikkeld, langzaam, langzaam, jaren achter elkander, totdat eindelijk de uitbarsting kwam en iedereen er over sprak.

Tot aan de kennismaking met de jongen, die later haar man geworden is, had ze in Friesland gewoond. Op het platteland. Ze noemde zichzelf: „een jiddisje fâmkje.” Haar grootvader had met een mars op de rug levensmiddelen langs de boerderijen gevent. Zijn zoon kon

de mars thuis laten; die dreef een rijdende winkel in goederen van de meest uiteenlopende aard. In een verre omtrekt waren ze het enige Joodse gezin. Maar ze hadden het er best. Goeie mensen woonden overal in Friesland; en nooit lastig met betalen. De rest van de familie hokte in Amsterdam. Natuurlijk was er wel eens gevraagd:

„Waarom komen jullie niet naar de grote stad wonen?” Maar Aaltjes vader weigerde beslist. In Friesland wist hij wat hij had. Een ruim huis. Frisse lucht. En een beste broodwinning. In Amsterdam moest hij nog maar afwachten wat hij zou krijgen. Aaltje was voorbestemd om de nering van vader over te nemen. Ze had aanleg voor de handel. Maar de mens maakt plannen en de Grote Plannenmaker voert zijn eigen plannen uit.

Toen Aaltje eens voor een paar dagen vacantie naar Amsterdam kwam, ontmoette ze bij een tante haar neef Hartog. Een kwieke knaap, die hals over kop besloot zonder haar niet meer te kunnen leven. Daarmee bewees hij in elk geval zijn goede smaak, want Aaltje was een kittig deerntje. Zij had in haar jonge leven bijna uitsluitend boerenjongens gezien. Veel bedenktijd had ze niet nodig om te weten, dat ze diep onder de indruk was van die stadse Jood. Voordat ze naar het boerenland terugreisde, was het tussen die twee beklonken.

Beklonken . . . dat wil zeggen: op een kleine kleinigheid na. Hartog weigerde beslist naar Friesland te verhuizen. Hij kon niet buiten de stad. En Aaltje verkoos liever in Friesland te blijven. Ze dacht, dat ze in de stad nooit zou kunnen aarden. Het verkeer was er zo druk, al die rijtuigen en die honderden mensen, die door elkander langs de straten liepen. Hartog probeerde haar te over-

reden, maar Aaltje zei, dat ze een Friese stijfkop was. Kon Hartog niet naar het land komen? In de zaak van vader was nog best plaats voor een handige jongen, die wilde aanpakken; en bovendien kon Hartog net zo dikwijls naar de stad gaan als hij zelf verkoos.

„Jij een stijfkop,” weerde Hartog dit voorstel af, „ik een dwarskop. Ik heb nu eenmaal: nee, gezegd en daar blijf ik bij.”

Wel, het eind van het gekrakeel tussen die twee was, dat Aaltje haar verzet opgaf. Ze kwam naar Amsterdam wonen. Maar Hartog was niet alleen een dwarskop; hij was ook een domoor, alleen, dat kon hij *toen* nog niet weten. Want in dat kleine zaakje van Aaltje's vader is toen later een andere knaap gekomen, en die heeft kans gezien de hele affaire op zijn naam te krijgen, zodat de familie geen cent kreeg, toen de oude man stierf; en uit dat zaakje is een fabriekje gegroeid van namaak boter, die ze tegenwoordig margarine noemen. Maar als ik d á á r over ging vertellen, raakte ik verdoemd in de sluipwegen der internationale handelspolitiek, en ik heb me immers slechts voorgenomen om wat losse, onsamenhange krabbels uit mijn geheugen te geven, over de Rapenburgerstraat. In het bijzonder over Aaltje en Hartog en hun zoon Arie wilde ik schrijven, over Arie, die zo vreemd was.

Aaltje en haar man begonnen een groentewinkeltje in de Rapenburgerstraat. Het leverde een aardige broodwinning op. Hartog moest er voor dag en dauw uit om op de centrale markt inkopen te doen. Maar menig keer zei zijn vrouw:

„Blijf jij morgenochtend maar liggen, *ik* ga wel naar de markt.”

Ze hield van de frisse geur van groenten en fruit in de

ochtend. Ze keek met welbehagen naar de schuities, waarop de boeren stonden, die de lucht van stal en mest en klei en wind nog in de kleren hing.

Die twee kregen een heel nest met kinderen, zo op het oog allemaal gezonde en verstandige jongens en meisjes, wat bij een huwelijk tussen een volle neef en nicht niet altijd zo zeker schijnt. Hun zoontje Arie zat op school 10, een paar klassen hoger dan ik. Hij was een beetje stille jongen; dat meen ik me ten minste te herinneren, maar het kan best zijn, dat ik me meer herinner dan ik destijds heb waargenomen. Dat gaat meestal zo in het leven. Je zit met een jongen in dezelfde klas, of je bent met hem op dezelfde school, en als je met hem voetbalt, vind je het een doodgewone knaap; niets bijzonders. Maar vele jaren later lees je plotseling zijn naam in de krant. Iedereen spreekt over hem. En de mensen proberen in het verleden te zoeken naar aanwijzingen voor een groei, waarvan ze nu pas de resultaten zien. De mensen, die hem hebben gekend toen hij nog een doodgewoon jongetje was, kijken dan peinzend en mompelen met een hoop aanstellerij:

„Tja . . . destijds, toen we nog samen vriendjes waren, was het ook al zo'n rare sijs . . . ik weet tenminste nog . . .” En dan komen ze met verhalen, die ze zó knap zelf hebben verzonnen, dat ze niet eens meer weten wat het verschil is tussen fantasie en werkelijkheid.

Ik moet oppassen, dat ik niet in diezelfde fout verval. Misschien was Arie in zijn jonge jaren inderdaad al een beetje wonderlijk. Het enige, dat ik mij met zekerheid van hem herinner is, dat hij beter dan een van de andere jongens met het flobert pistooltje van meneer Vincent overweg kon.

Die zei altijd (dat weet ik beslist):

„Arie, jij moet scherpschutter worden.”

Het aantal ratten, dat Arie heeft doodgeschoten, moet in de duizenden lopen. En ik weet ook stellig, dat hij ratten haatte. Hij danste van plezier, wanneer hij er weer eentje had neergeschoten. Maar scherpschutter? Daarvoor voelde hij niets.

„Ik word slager,” zei hij.

En ik herinner me ook nog, dat Arie onze meester, Snotje, beslist haatte. Destijds vond ik dat al een onbegrijpelijk verschijnsel, omdat Arie in het geheel niet bij die ranselende paedagoog in de klas zat. Hij zelf had een aardige onderwijzer, die best met zijn klas overweg kon. Maar om een of andere voor mij destijds onverklaarbare reden, voelde Arie zich solidair met ons, de slachtoffers. Hij kon huilen om een pak ransel, dat een andere jongen had gekregen en waarbij de getuchtigde zelf geen traan had gestort. Hij was een stille rare jongen.

Dat is zo ongeveer alles wat ik me van Arie herinner uit de dagen, toen we samen op school 10 gingen. Voor het overige weet ik zeker, dat in het gezin van Aaltje de normale harmonie heerste van elk gezin, waar wel eens een klein ruzietje voorvalt, zonder dat men daar ernstige betekenis aan behoeft te hechten.

Aaltje sprak bij voorkeur Fries. Naar ik later heb begrepen: boerenfries. Dat was haar moedertaal, zagezegd. In de stad leerde ze er snel genoeg Nederlandse woorden bij, en nog sneller een handvol Jiddische termen. Maar als ze sprak, konden de mensen onmiddellijk de conclusie trekken:

„Aaltje is een buitenpoepie.”

Wanneer ze echter snel wilde spreken, en vooral als ze kwaad was, verviel ze vanzelf in de taal van haar

kinderjaren. Dan ratelde een stortvloed van Friese woorden door de klepermolen van haar grote mond. Niemand verstond haar natuurlijk; de klanten lachten haar uit. En ze gebruikte bij voorkeur Friese spreekwoorden, die ze trachtte te vertalen; maar dat lukte bijna nooit. Al deze dingen gaven haar een bijzondere positie in de Rapenburgerstraat. Ze liep nooit over het Markenplein zonder bij Peters, de hoefsmid, de paarden te aaien en klontjes suiker te voeren. Min of meer vanzelfsprekend werd verondersteld, dat ze zieke katten en kreuple honden kon genezen.

Maar haar ongewone plaats bleek pas goed in de winter. Als iedereen mopperde, omdat het weer zo guur en schraal was, keek Aaltje verlangend naar de wolken en zei:

„Ik hoop maar, dat het gauw gaat vriezen.”

Haar schaatsen sleep ze zelf.

Dit heimwee naar sneeuw en ijs werd in de Rapenburgerstraat als een vorm van krankzinnigheid beschouwd. Een vorm van *gevaarlijke* waanzin. Want als het vroom, verdienden de kooplieden bitter weinig. Hoe kon een zinnig mens naar sneeuw en ijs verlangen?

Maar de straat achtte Aaltje beslist ontoerekenbaar, wanneer ze in de barre koude, met een wollen muts over het hoofd, de handen in dikke wanten, pakken kranten tussen jak en lichaam, en plumpe schoenen aan de voeten, 's morgens vroeg de deur uitging. En ... met de schaatsen over de schouder.

„Aaltje gaat weer schaatsenrijden,” zeiden de mensen dan, en je kon zien, dat ze dachten: „Dat loopt nog eens verkeerd af.”

Op zulke dagen stond Hartog, haar man, alleen voor

de hele negotie. Hij ging alleen naar de markt om in-
kopen te doen. Kruide alleen op de handwagen de in-
koop naar huis. Stond alleen in de winkel om de klan-
ten te helpen. Hij was een goeie sul. Maar wie zijn
vrouw toestaat aan levensgevaarlijke schaatstochten deel
te nemen, en dan zelf ook nog in zijn eentje zo'n drukke
winkel naloopt — die drijft de goedheid toch wel wat
al te ver.

„Hoe kun je zoiets goedvinden, Hartog?”

Hij haalde zijn schouders op:

„Als ik het niet goed vind, doet ze het toch. De Friezen
zijn nu cenmaal stijfkoppen.”

„Maar het is levensgevaarlijk, Hartog. God beware, dat
ze door het ijs zakt. Dan ben je weduwnaar, door je
eigen goedheid.”

„Wat kan ik er aan doen,” klaagde hij. „Ik kan toch
niet met haar meegaan. Voor geen millioen ga ik op het
ijs. Je loopt toch ook niet op het vel van de melk. Ze
heeft altijd heimwee naar Friesland, maar als er ijs ligt,
kan ik haar met geen zeven paarden in huis houden.”

In de zomer kwelde verlangen naar de groene weiden
en de ruime meren onze groentevrouw. Wanneer de
zon achter de huizen was verdwenen en over de stoof-
warme straat spreidde zich de koelte van de avond, dan
zat Aaltje breed-uit op het stoepje voor haar winkel.
Vóór haar stond een schotel, waarop stukken cocosnoot
en meloen ten verkoop lagen. Want de nering ging
door, tot diep in de nacht desnoods.

„Een cent een moot kokernoot, als je niet eet, dan ga
je dood.”

En tussen deze gezongen uitroepen door, sprak ze over
Friesland. Daar was het gras zo jong en groen in deze
tijd van het jaar; en er stonden allemaal kleine bloeme-

tjes in de weiden, en de koebeesten liepen zwaar van melk.

Door de kracht van haar verlangen wist ze het heimwee over te dragen op de burens, die loom en traag luisterden. Ze hadden nog nooit een Fries weidelandschap gezien. Maar ze kenden het alsof ze er geboren en getogen waren. Ze luisterden critiekloos. Alle mensen hebben ergens achter in hun hoofd een plaatje van het Paradijs, dat ze nooit hebben gekend, maar heimelijk hopen ze er eenmaal te komen — het zou me niet verbazen, wanneer de bewoners van de Rapenburgerstraat zich het Paradijs voorstelden als een wijd Fries landschap met meren en bootjes.

En dat is nu eigenlijk alles wat ik van Aaltje kan vertellen... ware het niet, dat haar zoon Arie plotseling in het hele land bekendheid heeft verworven. Er werd in de buurt een jong meisje vermist, een kind van een jaar of acht. Zoiets gebeurde wel meer. Meestal kwam zo'n schaap na een paar dagen weer terecht. Het was weggelopen. Het was verdwaald. Een enkele keer dregde de politie in de Markengracht en dan was er droefheid bij alle mensen, om het even of ze het slachtoffertje hadden gekend. Maar deze keer bleef het meisje spoorloos. De politie dregde en boekte geen resultaat. Er verschenen oproepen in de krant. Aan de buitenmuur van het politiebureau op het Meyerplein werd een groot biljet geplakt: vijf honderd gulden beloning. Met de foto van het meisje er bij. Zonder dat de mensen iets wisten, begonnen ze elkander toe te fluisteren, dat het verdwenen kind geen rechte dood was gestorven. En angstige moeders hielden hun dochtertjes 's avonds van de straat af.

De ouders van het verdwenen meisje, ten einde raad,

liepen van de ene waarzegster naar de andere. En elke somnabule vertelde een kletspraatje, waar niemand houvast aan had. De angstige spanning duurde weken en weken.

Totdat . . . werklui, die in een pakhuis aan het sjouwen waren, achter een paar balen het lijkje ontdekten. Het was gruwelijk verminkt. Al gaven de kranten maar weinig bijzonderheden, iedereen begreep vol afgrijzen wat er gebeurd was.

Terwijl iedereen zich nog afvroeg: wie heeft de moord op zijn geweten?, verschenen er op een avond een paar rechercheurs in de Rapenburgerstraat om Arie te halen. Hij ging gedwee mee. De volgende dag stond in de krant, dat hij had bekend. Een jongen van een jaar of achttien, moordenaar!

De afschuwelijke bijzonderheden, die toen bekend werden, sla ik nu maar over. Trouwens ik weet niet of de verhalen, die de ronde deden, op waarheid berustten, want de rechtzaak werd met gesloten deuren behandeld. Arie kreeg levenslang. Hij ging naar de strafgevangenis te Leeuwarden, in Friesland.

Het duurde niet lang of Aaltje en haar man Hartog sloten de winkel deur in de Rapenburgerstraat voor goed achter zich. Ze trokken weg, ook naar Friesland. Ik weet niet of Hartog zich ook deze keer tegen een verhuizing uit Amsterdam heeft verzet. Vermoedelijk heeft hij slechts weinig bezwaren geopperd; ten slotte was hij een goeie sul, die zijn vrouw in alles haar zin gaf. En iedereen kon begrijpen, dat zij graag dicht bij Leeuwarden ging wonen. Een moederhart is ondoorgrondelijk en de gevangenen hebben hun vaste bezoeken.

Hoe het verder met Aaltje, Hartog en haar gezin is

gegaan weet ik niet. Zijn ze in de grote catastrofhe van de Duitse bezetting verdwenen? Ik vermoed, dat ze de verschrikkelijke tijd niet hebben overleefd. Dat leid ik af uit wat ik later hoorde. Een van mijn collega's, een verslaggever van een der kranten, vertelde me namelijk onlangs het volgende:

„Ik heb voor mijn krant een reportage gemaakt over het gevangeniswezen in Nederland. Daarbij heb ik ook een bezoek gebracht aan de strafgevangenis in Leeuwarden, waar de zware jongens zitten, en laat ik nou die knaap gezien hebben, die indertijd die gerucht-makende lustmoord heeft bedreven. De Duitsers hebben h é m met rust gelaten. Alle Joden hebben ze weg-gesleept. Overal hebben ze razzia's gehouden, behalve in de strafgevangenis... en zo is Arie een van de weinigen, die van de hele bezetting niets heeft gemerkt, of althans bijna niets...”

„Heb je hem nog gesproken?” vroeg ik; even flitste voor mijn geest een filmpje van mijn jeugd: ratten-schieten in de oude school, meester Snotje, Arie, die hilde om een pak slaag, dat een andere jongen had gekregen, Arie die stille jongen.

„Ik heb een paar woorden met hem kunnen spreken,” zei mijn collega. „Hij kreeg nooit meer van iemand bezoek, vertelde hij me, het schijnt dat zijn hele familie verdwenen is... en dat vond hij wel erg beroerd... en nou voelt hij zich in de strafgevangenis te Leeuwarden zo eenzaam.”

VROUW AAN BOORD

Voor kleine Ireentje.

TERWIJL GIJ DIT LEEST, DOBBERT ERGENS TUSSEN Trondhjem en Gibraltar een klein scheepje op de golven. Een Groninger kustvaarder: de Friso; kapitein-eigenaar Jan Klugkist.

Jan vaart met twee vrouwspersonen aan boord: Elly, zijn vrouw, de kleine Ireentje, hun dochter.

Waarschijnlijk scharrelt Elly juist op dit ogenblik op het dek. Misschien doet ze de was. Het kan ook zijn, dat ze in de kombuis aan de gang is. Maar het zou me niet verbazen, wanneer ze juist aan het roer staat. Jan heeft in zijn vrouw een beste roergangster getroffen.

Dat is Elly Klugkist, geboren Rens, een meisje uit de Transvaalbuurt. Sinds vele jaren de vrouw, aan wie het oude lied bewaarheid werd: daar was laatst een meisje loos; dat wou gaan varen...

Elly wou gaan varen. Ze ging varen.

De eerste keer, dat ik Elly ontmoette, zal ik nooit vergeten. Het gebeurde op de dag, waarvan elke seconde als met een fijne etsnaald in mijn geheugen is gegrift. Op de veertiende Mei 1940. De laatste van de vier rampdagen, toen Nederland in het ongeluk werd gestort. De dag, waarop het land de wapens strekte. Doorvechten had geen nut: de Duitsers hadden aangekondigd, dat ze, na Rotterdam, de andere grote steden in het hart van het land stuk voor stuk van het aardoppervlak zouden „ausradieren”. Onze bondgenoten, nauwelijks ge-

land, trokken zich al weer terug. Alleen in het uiterste Zuiden van Zeeland vochten dappere mannen hun laatste wanhopige strijd. Kroon en Kabinet waren reeds eerder naar Engeland vertrokken om buiten de landsgrenzen de strijd voort te zetten.

De petroleumhaven van Amsterdam stond in lichte laaie. Een rookkolom van een paar kilometers hoogte steeg ten hemel. Alsof een vulkaan was uitgebarsten in het vlakke groene land. De vroege zomer welfde zich over de wereld. Maar ook de beklemming van onafwendbaar onheil. In de verte dreunden kanonnen. Afweergeschut rammelde een droge hoest door de lucht, alsof ergens heel hoog een reus kleedjes klopte. Landmijnen ontploften.

De koeien in de weiden liepen hun slome gang tussen boterbloemen en margrietjes. Die stomme beesten raakten door al dat lawaai niet uit hun gewone doen. Maar de mensen trokken als opgejaagde beesten langs de wegen.

De bruggen over de grote rivieren waren in handen van de vijand. Alleen in het Westen lag misschien nog een kans tot ontsnapping uit de klauwen van de beul. Daar lag de zee, en daarachter Engeland.

Om acht uur 's avonds vertelde een stem door de radio, dat Nederland had gecapituleerd.

Om half negen bevond ik mij, met wat vrienden, in een Chevrolet op de grens tussen IJmuiden en Velsen. Iemand had de tip gekregen en gejaagd-sprekend doorgegeven, dat er aan de Noordersluis een groot schip zou liggen. Een schip met ruimte voor wel duizend vluchtenden.

Voordat de vijand het verwoestte, was IJmuiden een havenstad met een vrij ingewikkeld systeem van straten

en wegen. Tenminste die indruk maakte het op de chauffeur van de auto en op mij, die naast hem zat. Ergens moest een weg naar de Noordersluis leiden. Mensen, die uitvoerig vertelden hoe we moesten rijden, liepen er genoeg op straat. Maar als we dachten, dat we de weg eindelijk hadden gevonden, stonden er altijd soldaten, die onverbiddelijk de toegang weigerden.

De nerveuse spanning werd ondraaglijk. Geschut klonk vlakbij. Britse soldaten liepen langs de waterkant. Ze sjouwden met grote voetzoekers: de springladingen, die de grote sluis moesten vernielen. En als een razend geworden kever, draaide onze auto door de doolhof.

Omdat we zonder systeem naar een toegang tot een afgesloten weg zochten, belandde onze auto plotseling aan het eind van een der pieren. Niet de Noordersluis, maar de Zuiderpier. Daar lag een eenzaam kustvaardertje. Rustig. Op de kade liep een zenuwachtige marinier rond, revolver in de vuist. Over de loopplank van het scheepje kwam een vrouw de wal opstappen. Donker type. Zonverbrande huid. Heldere ogen. Ze had een beetje de schommelende gang van een zeeman. Om het middel droeg ze een dik geel zwemvest.

„Jullie moet zeker mee naar Engeland?” vroeg ze doodbedaard.

„Kan het?”

Ze draaide zich om en riep naar de schipper, die in de stuurhut stond:

„Jan . . . dát kan er toch ook nog wel bij, hé?”

„tuurlijk,” riep de man terug, „hoe meer zielen hoe meer vreugd. Ik lig nog lang niet aan mijn merk.”

Doodbedaard. Een gesprek alsof het een plezierreisje gold. Een ritje met de Zaandammerboot naar de kermis.

„Kan die auto ook nog mee, Jan?” riep ze weer.

„Die auto blijft hier,” commandeerde de marinier en hij zwaaide met zijn revolver. „Ik vorder die wagen. Wie een poging doet die wagen mee te nemen, schiet ik neer.”

De man was zenuwachtig; wie kon het hem kwalijk nemen?

Mijn dochtertje in de auto begon te huilen.

„Maak geen drukte,” zei de vrouw met het zwemvest tegen de marinier. „Die mensen hebben ook fatsoenlijke ouders, net als jij.” Ze stapte resoluut naar de auto, rukte een portier open en riep:

„Passagiers voor Engeland uitstappen.”

We zaten met zestien mensen in die vier persoons Chevrolet geperst.

„Grote genade,” zei ze, „dat is geen auto, dat is een omnibus.”

„Allemaal naar beneden,” commandeerde de schipper.

„Vórt... over de loopplank, een beetje kwiek, je zult er niet in vallen, ook al loop je hard. Hierzo... door dat luik... pas op, de ladder staat een beetje naar links... en nou naar beneden, het ruim in.”

„We kunnen toch wel allemaal mee?” vroeg iemand angstig. „Met ons zestienen...”

„Wind je niet op,” kalmeerde de vrouw de mensen, die schutterig over de loopplank op het dek van het scheepje klommen „er zitten al tachtig mensen in het ruim... en die zestien van jullie kunnen er ook nog wel bij. Jammer, dat jullie niet met z'n twintigen bent, dan hadden we een mooi rond getal.”

En met een stem, die opeens een stuk lager van toon was, riep ze naar een van de matrozen:

„Losmaken, Chris... we vertrekken.”

Dat was mijn eerste kennismaking met Elly.

De tachtig mensen beneden in het ruim hadden geprobeerd een beetje comfort te scheppen, waar met geen mogelijkheid enige geriefelijkheid te vinden was. De laatste lading van de „Friso” scheen cementpoeder geweest te zijn. Grijsz substantie kleefde aan de binnenkant van de scheepshuid. Een vijftigtal viezige natte jutezakken, lagen her en der op de bodem verspreid. Er zaten mensen op. Onder de opening van het luik, zaten mensen in een dicht groepje bij elkaar. Daar kwam de frisse lucht van buiten het eerst langs. Elly was achter ons de ladder afgedaald. Ze stond nu in de lichtvlek van de luikopening. Breed en autoritair met haar gele zwemvest.

„Stilte,” commandeerde ze. „Wil iedereen even aandachtig luisteren. We hebben zoëven losgemaakt en zijn nu onderweg naar Engeland. Jullie bent hier aan boord van een schip en het is oorlogstijd. De kapitein is de baas. Iedereen moet absoluut gehoorzamen, anders krijgen we moeilijkheden. Afgesproken? Goed, dan zal ik nu vertellen wat er gaat gebeuren.”

Haar zelfverzekerde stem klonk zo rustig, dat op slag alle passagiers hun zenuwachtigheid voelden verdwijnen.

„Iedereen blijft op de plaats, waar hij thans zit of staat, totdat ik helemaal uitgesproken ben. En pas daarna doet iedereen doodbedaard wat ik hem opdraag. Luister goed. In de eerste plaats is dit niet Zandvoort, waar de mensen, die het eerste komen de beste kamers krijgen. Jullie daar,” (dat ging tegen het groepje onder het open luik, „jullie denkt misschien, dat je een kamer op de Boulevard hebt... mis. Uitdrukkelijk bevel van de schipper, dat niemand... goed verstaan: niemand... zich onder de houten luiken mag bevinden. Voorlopig

blijft het luik open, maar iedereen moet een plaats zoeken onder de zijboorden ... die zijn niet van hout maar van plaatijzer ... ijzer is veiliger dan hout, 't is oorlogstijd. Is dat duidelijk genoeg?"

En óf het duidelijk genoeg was!

„Verder moet ik weten, hoeveel kinderen beneden, laten we zeggen, twaalf jaar aan boord zijn. Alle gonjezakken moeten bij mij worden ingeleverd. De kinderen gaan voor. Die moeten vannacht slapen, want we kunnen geen kindergehuil aan boord hebben. En ten slotte, moet ik nu — *onmiddellijk!* — alle etenswaar hebben, die iedereen bij zich heeft. Brood, melk ... het kan me niet schelen wat het is, alles moet worden ingeleverd. We weten niet hoelang we onderweg zullen zijn, want we moeten een grote omweg maken vanwege de mijnenvelden en er is geen tijd geweest om proviand in te slaan. Inleveren dus."

Toen de pakjes en flesjes en zakjes met zuurdrups en biscuitjes waren ingeleverd, vroeg ze:

„Is er misschien iemand, die nog wat van mij wil weten ... dan kan hij of zij me dat nu vragen."

Een van de mannen uit het groepje onder het open luik, vroeg:

„Krijgen we zwemvesten?"

Ze haalde onverschillig de schouders op. Toen knoopte ze het gele zwemvest, dat ze droeg los en hield 't in haar handen voor zich uit. Er klonk geen spoortje zenuwachtigheid in haar stem, toen ze antwoordde:

„Er zijn hier zes en negentig mensen in het ruim ... en bovendien heb ik nog mensen achteruit ook. Ik heb natuurlijk niet voor iedereen een zwemvest. Mijn man zal proberen het schip veilig naar de overkant te brengen. Dat is ons aller belang nietwaar? En laat ik jullie

dit zeggen: ik vaar nou al een jaar of vijf en mijn ervaring is, dat een zwemvest grote flauwe kul is. Als we een torpedo krijgen of een bom zijn we allemaal dood, voordat we in het water liggen. Dat kan iedereen begrijpen niet waar... eh... ik heb dat malle ding straks om mijn lijf gebonden, omdat de voorschriften nu eenmaal zo luiden en je nooit kunt weten hoe je aan de wal wordt gecontroleerd. Maar zodra we varen, doe ik dat gekke corset altijd uit. *Het bederft mijn figuur!* Jullie zult zien, dat mijn man ook geen zwemvest draagt... en nu gaat iedereen bedaard een plaatsje uitzoeken onder de zijboorden."

Zo begon die spookachtige tocht, die twee dagen duurde. De zee was olie-achtig glad. In het Oosten was de rookkolom van de brandende petroleum in Amsterdam het laatste wat we van het vaderland zagen.

's Avonds begon het te regenen; toen moesten de luiken dicht. In het ruim begon het benauwd te worden. Op de natte gonjezakken sliepen de kinderen. Ondanks het kalme zeetje was een meisje zeeziek; ze braakte, maar niemand mocht aan dek, ook zij niet. In een hoek van het ruim lagen vier mannen bij elkander. Ze hadden zich een beetje afzonderlijk gehouden. Alsof ze zich niet met de anderen wilden encanailleren. Een stormlantaarn wierp een schamel beetje licht in het rond. Die vier mannen lagen in de schaduw; dat maakte hun gedrag nog onheilspellender. En plotseling ging er een gefluister van mond tot mond:

„Die vier kerels zijn N.S.B.-ers... we zitten met dat tuig in het stikdonkere ruim. Niemand kan er uit. We zitten als ratten in een val. God weet wat er vannacht met ons gaat gebeuren."

Vreemd hoe een kalme stemming in luttele seconden

plotseling in paniek kan omslaan. Vrouwen begonnen angstig heen en weer te lopen. Mannen vloekten en mompelden, dat ze die vier schoften koud zouden maken, voordat er ongelukken zouden kunnen gebeuren. Een gegons als van een zwerm bijen steeg uit het ruim op.

Vermoedelijk heeft men dat geluid ook in de stuurhut gehoord, want even later werd het luik opengeschoven en een matroos riep omlaag of er misschien iets niet in orde was.

„Kan dat luik openblijven?” riep iemand naar boven, „we stikken hier.”

„Ik zal het gaan vragen.”

Even later kwam hij terug. Het luik kon openblijven. Was het nou goed?

Nou was het inderdaad beter, maar goed was het nog niet. Beneden werd haastig en druk gefluisterd. Toen riep iemand naar boven:

„Kunnen een paar mensen van ons even met de kapitein spreken?”

„Ik zal het gaan vragen.”

Na een paar minuten verscheen Elly. De matroos sjouwde met de ladder. Even later kwam ze beneden in het ruim.

In een hoekje praatten een paar mannen zenuwachtig met haar. Zij scheen hen gerust te willen stellen. Maar wát ze zei konden we niet verstaan. Toen het gesprek afgelopen was, zei ze zó, dat iedereen het kon horen, en toch niet zó luid, dat ze de slapende kinderen kon wekken:

„Het schijnt, dat sommige mensen bang zijn, dat er iets kan gebeuren en dat ze dan niet weten wat ze moeten doen. Laat iedereen nu rustig gaan slapen. Hier, deze

mannen zullen vannacht de wacht houden, ze blijven wakker. En ik heb al een dut gedaan, ik blijf ook wakker. Ik blijf vannacht hier in het ruim... en nou in godsnaam ga slapen!"

Het werd tóch een bewogen nacht, al waren de vier geheimzinnige mannen doodgewone vluchtelingen, die geen kwaad in 't schild voerden. Tegen drie uur klonk ergens buiten op zee een doffe knal.

„Een bom,” zei iemand. Iedereen was klaar wakker. Kinderen begonnen te huilen.

Na een paar minuten klonk het gedreun opnieuw. Drie keer, vier keer.

„Bommen,” zei weer iemand, „stil, een vliegmachine.” Het gezoem-zoem-zoem van een vliegtuig werd duidelijk hoorbaar. Was het onze angstige verbeelding of cirkelde de machine werkelijk om het schip?

Toen klonk een scherp ratelend geluid. Een spoor van lichtende kogels streek over en langs het schip; tussen de kieren van de luiken scheen het een ogenblik alsof buiten vuurwerk werd afgestoken.

Beklemmend stil was het in het ruim. En juist op het ogenblik, dat men dacht: nu gaat zo dadelijk een vrouw gillen, klonk de rustige stem van Elly:

„Ziezo... dat hebben we alweer gehad. Een Duitse vliegmachine, die geprobeerd heeft ons te bombarderen... en dat ratelende geluid was het afweergeschut van de Britse kruiser... O, wisten jullie dat niet? Er vaart een Britse kruiser vlak bij ons... ter bescherming van een heel convooi... ik heb het eigenlijk niet mogen vertellen, maar enfin, jullie weet het nu toch. Ik heb toch gezegd, dat iedereen rustig kan gaan slapen.”

Later, veel later toen we eenmaal veilig en wel onder de bescherming van de Britse wal voeren, vertelde ze ons, dat die Britse kruiser een puur verzinsel was. En in convooi hadden we ook niet gevaren. Neen, Jan had de oversteek brutaalweg in zijn eentje gewaagd. Maar de Duitse vliegmachine was echt geweest, geloof dat maar. Die had eerst al zijn bommen ver naast het doel gegooid en daarop had hij de spuit van zijn boordwapens op het schip gezet. Maar alles was goed afgelopen.

De Britse vloot zagen we pas een goede zestien uur na dat nachtelijke avontuur. Iedereen moest beneden blijven en de luiken gingen dicht, want we voeren bij de Downs en de Navy had geseind, dat niemand van de passagiers aan dek mocht. Een dikke Engelse matroos kwam aan boord. Hij daalde in het ruim af. Keek lachend naar de grote mensen en een beetje meewarig naar de verfomfaaide kinderen op de gonjezakken.

„Poor kids,” zei hij.

Zo maakte de „Friso,” na acht en veertig uren kris-kras kruisen over de met mijnen bezaaide Noordzee, vast in Poole op de Zuidkust. Het vaderland lag in de verte. Engeland in volle oorlog lag voor ons.

Voordat de passagiers werden ontscheept kwam Jan Klugkist zelf in het ruim. Die was ook blij, dat de reis er op zat. Al die tijd had hij aan het roer gestaan.

„Ik moet nog even spreken over de kosten,” zei hij aarzelend. „Wie geen geld heeft of het niet kan missen, behoeft niets te betalen. Maar bij wie het kan lijen, zou ik zeggen... eh... is vijftig gulden per persoon te veel? Kinderen beneden twaalf jaar betalen niets.”

Vijftig gulden voor een mensenleven. Ontelbaren in Nederland hadden graag het duizendvoudige betaald

voor die reis in het stoffige benauwde ruim van de „Friso”.

Gedurende een paar maanden verloor ik Jan en Elly en hun schip uit het oog. Andere zorgen namen de aandacht in beslag. Maar de Nederlandse gemeenschap in Engeland was niet groot. Op een dag vertelden een Amsterdamse diamantbewerker en zijn vrouw me, dat ze met een Groninger kustvaarder uit Nederland waren ontsnapt.

„Hoe heette het schip?” vroeg ik.

„De „Friso’.”

Zij waren Elly's ouders: Salomon Rens en Eva Rens geboren Hamel. Van hen hoorde ik het eerste bedrijf van de reis van de „Friso”; dat speelt in Amsterdam en op het Noordzeekanaal. Het tweede bedrijf kende ik al; dat was de hachelijke reis. En het derde bedrijf vertel ik later.

Het eerste bedrijf:

Toen Elly, als jong ding, op het kantoor van „Gruno” terecht kwam, had ze er geen idee van, dat door die betrekking meteen de koers van haar hele leven was vastgesteld. Het is een rederij en bevrachtingskantoor aan een der kaden van de Amsterdamse haven. Uit de brede ramen ziet het personeel over het wijde stuk water, waar het Noordzeekanaal in het IJ overgaat. Alle ingaande en uitvarende schepen komen er langs. Het ruikt er naar teer. Het gerucht van lieren en kranen vervult de lucht. De zee is nog een vijftien kilometer verder, maar als de wind west is, kun je het zout al ruiken. Daar op dat kantoor lopen de kapiteins van de kustvaarders in en uit. Hun post komt er binnen. Ze vinden er aanwijzingen voor hun nieuwe

reizen; en ze horen er welke vrachten op hen liggen te wachten. Dat kantoor heeft een stukje van de atmosfeer, die een rederskantoor in de vorige eeuw moet hebben bezeten. De kantoren van de grote scheepvaartmaatschappijen tegenwoordig zijn hyper-moderne zakelijke affaires. Klerken bevolken de verschillende afdelingen; en als er niet kleurige reclameplaten aan de muren hingen met schepen er op en witte stranden onder blauwe luchten — dan zou zo'n kantoor even goed een bankiershuis kunnen zijn, of een zaak in koloniale waren. Maar het kantoor van Gruno aan de havenkant is van de zee vervuld, omdat de reizen van de kustvaarders altijd van betrekkelijk korte duur zijn. Gaand en komend zeevolk brengt veel gerucht. Er hangt de intieme sfeer van een kantoor, waar iedereen met elk schip meeleeft, van de directie tot het ventje, dat de postzegelkas beheert — en iedereen weet alles van het persoonlijk wel en wee van elke varengast. Wie op zo'n kantoor werkt en geen heimwee krijgt naar het zout van de golven, dat moet wel een trage dromer zijn. Elly kreeg dat verlangen gauw genoeg te pakken.

En elke varengast, die op het kantoor moest zijn, had dat jonge kittige zwarte meisje onmiddellijk in de lamp. Jan Klugkist haalde de prijs weg, de eerste prijs. Toen die twee hadden besloten, dat ze samen verder de grote reis door het leven zouden maken, vroegen de oudjes in de Transvaalbuurt:

„Vind je het niet naar, Elly, om met een zeeman te trouwen... zeemannenvrouwen zijn veel alleen.”

„Ik niet,” zei Elly koelbloedig, „ik ben niet van plan één seconde alleen te zijn, en Jan ook niet.”

„Hoe bedoel je dat?” vroegen haar ouders, die een vaag vermoeden kregen van een denkbeeld, dat hun tot dus-

ver te fantastisch en te grotesk had geleken om er langer dan een vluchtige seconde bij te verwijlen.

„O, heel eenvoudig,” zei hun dochter ijskoud, „ik ga varen. De vrouw is verplicht de man te volgen... Daar houd ik me aan. Waar Jan gaat, gaat Elly ook.”

Wanneer ze in dat Joodse diamantbewerkersgezin van Rens de boodschap hadden ontvangen, dat hun dochter was uitverkoren om de troon van Haile Selassie te bestijgen, hadden ze niet vreemder kunnen kijken. Hun dochter een... zeeman, of liever een zeevrouw. Wie had ooit zoiets gek op een viool horen spelen. Tonelisten hadden ze in de familie, beroepskomieken en vrijwillige zotten, maar waar hadden zij, vader en moeder van een eerzaam Joods gezin in het hartje van Amsterdam, het aan verdiend, dat juist hun dochter met zo'n waanzinnige gedachte moest worden besmet? Er is lang over dat dolle plan geredekaveld, maar natuurlijk was het slot, dat Elly haar zin doorzette. Die twee, zij en Jan, gingen met hun eigen schip op de huwelijksreis. Naar de Oostzee om een lading aardappelen naar Helsinki te brengen. En daarna naar Duinkerken, en toen oversteken naar Grimsby, en vervolgens naar Bordeaux en eindelijk, na een paar maanden reizen en trekken, weer een dag of wat in Amsterdam. Maar eerlijk is eerlijk: uit elke haven kregen de oude luidjes in de Transvaalbuurt een telefoontje of in elk geval een telegram. En minstens drie keer in de week een lange brief.

Zo kreeg Jan Klugkist een vrouw aan boord. En zo is Elly Rens een zeevarende getrouwde vrouw geworden. Wie haar zag, moest tot de slotsom komen, dat ze de vervulling van haar levenswens had gevonden. Ze hielp Jan met de administratie en de correspondentie. Ze

deed het huishouden aan boord. Kookte voor de bemanning. En als er aan boord een of ander klusje met gereedschap moest worden opgeknapt, stonden haar handen ook niet verkeerd.

Die reizen brachten Jan en zijn vrouw ook nog wel eens in een Duitse haven, nadat Hitler de macht had veroverd. Van de dingen, die ze daar hoorden en zagen, vertelden ze thuis in de Transvaalbuurt niet te veel. Maar later hebben de oude lui gehoord, dat hun twee kinderen een zeer resoluut besluit hadden genomen. Wat er ook mocht gebeuren, als het met Holland eenmaal zo ver zou komen, dat de moffen er de baas werden, dan zouden de oudjes pas recht gewaar worden wat het zeggen wil een schoonzoon te hebben met een eigen schip.

Sinds in September 1939 de tweede wereldoorlog was uitgebroken, kwam Jan met de „Friso” veel vaker in de Amsterdamse haven dan vroeger. En elke keer bleef hij ook langer binnen. Dat was geen wonder, want door de oorlog was het zeeverkeer natuurlijk in de war. En hij noch Elly hadden veel haast om weg te komen.

In het begin van Mei 1940 was de „Friso” weer binnengevallen. Elly had er een voorgevoel van (vertelde ze later) dat het deze keer mis zou gaan. Een paar maal had ze tegen vader en moeder gezegd:

„Zeg dat die-en-die naar Amsterdam moeten komen. Ze kunnen wel ergens slapen. Als er iets gebeurt zijn ze dan vlak bij de hand.”

Maar haar voorgevoelens werden weggelachen. Dwaze angsten van een jong vrouwtje. Het zou wel weer loslopen. Hoop drukte en werk voor niemendal. Omdat Elly er beslist op aandrong, hebben ze het toen bij

wijze van compromis maar goed gevonden, dat ze gedurende een paar dagen aan boord zouden slapen.

Salomon Rens en zijn vrouw lagen in de nacht van negen op tien Mei 1940 rustig in hun kooi, toen de eerste Duitse bommen op Schiphol vielen. De oorlog was uitgebroken. De toegangen tot de havenkaden werden afgezet door militairen. Ze konden niet eens meer naar de Transvaalbuurt om wat extra kleren te halen. Ze moesten aan boord blijven. En toen de order van de regering kwam: alle schepen moeten naar Engeland uitwijken, voeren ze mee.

Aan de Zuiderpier in IJmuiden hebben ze toen vastgemaakt. Ze hadden nog een paar uur tijds voordat ze moesten vertrekken. Jan en Elly zijn af en toe een eindje de wal opgegaan. Daar hebben ze mensen aangeklampt.

„Wilt U mee naar Engeland? Ga maar aan boord.” Tachtig man hadden ze in het ruim, toen de Chevrolet met zestien man erin, aan de kade arriveerde. En ze hebben er tot de dag van vandaag spijt van, dat ze die wagen niet aan boord hebben getakeld. Jammer, dat zo'n mooie auto in handen van het moffentuig moest vallen.

Dit was dan het eerste bedrijf. Het tweede bedrijf kent de lezer al. Het eindigt met de aankomst in Poole op de Zuidkust van Engeland.

Maar het is niet het laatste bedrijf. Bij lange na niet. Het stuk speelt nog steeds. Het stuk, waarboven als titel staat: „daar was laatst een meisje loos.”

De kleine Groninger kustvaarders waren voor Engeland in de oorlogstijd van onschatbare waarde. Ze voeren in

wat ze in Whitehall gingen noemen, „the short sea merchant Navy.”

Dat wil zeggen: die scheepjes werden in een Engelse of Ierse havenstad tot de nek toe volgeladen en dan gingen ze het zeegat uit. Buitenom naar een andere Engelse haven. Zeeverkeer ter ontlasting van het spoorwegverkeer, dat voor de oorlogvoering onmisbaar was. Mooi werk, die short sea merchant Navy. En altijd de rood-wit-blauw vlag in top. In het begin zonder afweergeschut. Later met een of twee Oerlikons aan boord om vliegtuigen weg te blaffen, die het wagen dorsten te dichtbij te komen.

Mooi werk, maar, onder ons gezegd en gezwezen, verdraaid gevaarlijk. Het duikbotengevaar viel wel mee, want de scheepjes bleven zoveel mogelijk onder de wal. Maar de vliegtuigen, en de magnetische mijnen en andere explosieve rommel, waar de zee vol mee lag. Heel wat van die scheepjes hebben de tol betaald.

De vrouw is verplicht de man te volgen, wordt op het stadhuis verordineerd. En Elly had nu eenmaal besloten zich daaraan te houden. Waar Jan ging, zou zij ook gaan. Oorlog of geen oorlog. En zo zien we in dit lange, lange, derde bedrijf dat dappere vrouwtje uit de Amsterdamse Transvaalbuurt de zeeën die Engeland bespoelen bevaren, van 1940 tot het eind van de oorlog toe. Ze heeft geen reis overgeslagen. En ze zijn ook nooit erg lang aan de wal geweest, want zo'n scheepje kon geen dag worden gemist.

Alleen die ene keer... toen zijn ze wel drie maanden lang niet buitengaats geweest. Ze lagen toen in de haven van Liverpool. Het schip was leeg. De volgende ochtend zou er een nieuwe lading komen. Die avond gingen Jan en Elly de wal op: een bioscoopje pikken. En laat

nou die zelfde avond een zware Duitse aanval op Liverpool beginnen. In een schuilkelder hebben ze de nacht doorgebracht. Toen de ochtend gloorde en de cultuurbrengers afdeinsden, liepen Elly en Jan terug naar de haven. Daar had een zware bom een geweldige ravage aangericht. En de „Friso” was gezonken.

Bij de opruimingswerkzaamheden hebben duikers toen gezien, dat het schip niet erg beschadigd was. Een gat in de huid. Volgelopen. Meer niet. Enfin, de Engelsers hebben het scheepje gerepareerd, en alles zo'n beetje opgeknapt. En toen: „varen maar, boys. There is a war on!”

Wel, het verdere verloop van dit verhaal brengt weinig afwisseling. Want de „Friso” vaart nog. Had U misschien iets anders verwacht, lezer?

Na de oorlog is de kleine Ireentje geboren. Neen, niet aan boord. Dat zou té romantisch zijn. In een doodgewoon hospitaal. Maar ze was nog geen j  r oud, toen scheepte ook zij zich in. Vrouw nummer twee aan boord.

En maar varen. Tussen Trondhjem en Gibraltar. Kris kras over de Noordzee en de Oostzee. Met af en toe een paar dagen vacantie in Engeland, waar tegenwoordig de oude luidjes in High Wycombe wonen.

Kleine Ireentje is zo rond als een beer. En ze staat op het wiegelende dek van de Friso steviger dan de oudste varens-gast. De gemeenste Noordwester storm in het holst van de nacht deert haar niet; ze ligt in haar kooi en slaapt, dat kind van de zee.

Die kleine loopt nu al tegen de leeftijd, waarop kinderen voor een of andere schoolje moeten worden ingeschreven. Aan die instelling zal dit kleine zeemeerminnetje wel niet kunnen ontsnappen. Trouwens (als

U het niet verder vertelt, wil ik U het geheim wel verklappen), haar woordkeus begint af en toe wel een beetje té erg de invloed van scheepsvolk te verraden. Maar dat kan ook niet anders. De bemanning is gék op dat kind. En als U haar kende, lezer, zou U net zo verkikkerd op haar worden.

Ja, kleine Ireentje zal eerstdaags wel tijdelijk de zee moeten verlaten. Maar de „Friso” blijft varen, en Jan en zijn vrouw ook.

Onlangs ontmoette ik die twee, toen ze in High Wycombe op visite waren.

„Waarom schei je er niet mee uit Jan?” vroeg ik, „je zult intussen wel een halve stuiver hebben overgespaard en een betrekking aan de wal kun je makkelijk krijgen.” Toen zei Elly:

„Als we aan de wal wonen, kopen we een zeejachtje ... want buiten wind en zout water kunnen we niet meer ... nou, dan kunnen we toch net zo goed op de Friso blijven. Geen huisbaas, geen burens en altijd de vrijheid.”

En dit is dan het verhaal, dat ik wilde vertellen. Goed beschouwd zit er geen slot aan. Dat kán ook niet, want de reis is immers nog niet ten einde. Maar omdat een verhaal zonder einde-in-stijl iets is als een jurk, waarvan de kleermaakster heeft vergeten de zoom om te naaien ... daarom krijgt deze geschiedenis ook een slot. Dat slot heeft U trouwens al kunnen lezen, het staat vlak onder de titel: voor kleine Ireentje.

Want aan dat kleine ding draag ik dit verhaal op. Opdat ze later nog eens precies zal kunnen nalezen, dat haar vader en haar moeder twee mensen zijn met stoutmoedige harten, maar harten van goud.

Goede reis, en behouden vaart, „Friso!”

SOMS IS EEN STUIVERSROMAN ECHT GEBEURD

HET LUST MIJ HEM TE NOEMEN: ZEPHYR DA COSTA. Dat „Zephyr” is dan de voornaam. Volslagen knots, natuurlijk. Zijn echte voornaam is evenwel minstens even dwaas. Ook dat „da Costa” heb ik verzonnen. Maar verder zal ik alles wat ik over hem te weten heb kunnen komen, zo nauwgezet mogelijk opschrijven. Veel heb ik van hem zelf gehoord. Maar enkele merkwaardige details hebben anderen mij verteld.

Een van zijn schoolkameraadjes heeft hem mij beschreven als een typisch Portugees-Joods jongetje met krullen en grappige lichte ogen. Nerveus. Pienter. Vol katekwaad. Een clowntje. Hij en die schoolvriend genoten in de buurt een soort Pietje-Bel-reputatie. Dat span stond bij buur en vriend bekend als: „die twee Humoristen”. Ze hadden onderling een soort rolverdeling: het vriendje verzong de zotternij, en Zephyr verkocht de nodige poespas, zonder welke geen streek kon gelukken. Zephyr beschikte toen al over het merkwaardige vermogen, dat hem later zou doen opvallen. Instinctief wist hij precies waar de zwakke plek zat in de zielkundige wapenuitrusting van de mensen met wie hij omging. En met zelfverzekerde overtuigingskracht richtte hij de aanval altijd op zo’n zwakke stee. Smoesjes maken kan elke kwajongen; maar Zephyr’s verhaaltjes werden door de burens altijd onvoorwaardelijk geloofd. Niet dat

hij aperte leugens vertelde, oh nee. Kijk, het ging bij-voorbeeld zo:

Zijn vriendje beweerde, dat hij een goochelkunstje kende. Dat had hij in een boek gelezen, fantaseerde hij. Je legde een servet op tafel. Borden er op. Messen. Glazen. Alles wat er op een behoorlijk-gedekte tafel moet staan. En nu het goochelkunstje: je pakte het servet aan één punt stevig vast en met een bijzondere greep en beweging rukte je het hele servet van de tafel, *maar de borden, de messen en de glazen bleven onbeweeglijk op de tafel staan*. Wie de truc kende, rukte dus het servet tussen tafel en servies uit.

Zephyr was er van overtuigd, dat zijn vriendje met de geheime greep volkomen op de hoogte was. De vraag was alleen maar: bij wie kunnen we de truc demonstreren? Dan zei Zephyr zonder aarzelen: bij juffrouw die-en-die. Als die twee dan bij de buurvrouw binnen waren, voerde hij het woord. Niet zeurend of zanikend, zoals kinderen kunnen doen. Maar suggestief, je zou haast zeggen: hypnotiserend. En het merkwaardige was altijd, dat hij zijn zin kreeg. Heel wat serviezen zijn in de buurt van de Weesperzij op die manier aan gruzelementen gevallen. Er is, dunkt me, nogal wat overredingskracht nodig om huisvrouwen zo ver te krijgen, dat ze haar servies voor zulke demonstraties beschikbaar stellen. Maar het schijnt, dat ze niet konden weigeren.

Een vreemde eigenschap, wanneer een aap van een jongen zo veel macht over volwassen mensen kan uitoefenen. Toen was hij amper twaalf jaar oud.

Toen ik Zephyr leerde kennen was hij al een eind over de vijftig. Over sommige perioden in zijn leven weigerde hij te spreken; over andere was hij zeer mededeelzaam. Naar mate we elkaar beter leerden kennen, zijn we

zoetjes aan toch beland in de sfeer, waarin de vertrouwelijke gesprekken van mens tot mens plaats vinden. Ik geloof, dat ik meer van hem te weten ben gekomen, dan hij mij misschien heeft willen vertellen. Hoe het ook zij, ik heb hem ook eens gevraagd of hij zelf een verklaring had voor de vreemde macht, die hij op mensen kon uitoefenen. Hij antwoordde:

„Nee... een verklaring heb ik niet. Ik weet alleen, dat ik altijd ontzettend bang ben geweest. Ik kan me geen dag in mijn leven herinneren, waarop ik geen angst heb gekend. En mijn grootste vrees was, dat mijn vriendjes zouden merken, dát ik bang was. Die vrees (dat ze zouden ontdekken hoe laf ik eigenlijk ben) dreef me tot de grootste krankzinnigheden. Ik heb meer dan eens gedacht: als het ooit uit komt, *hoe* bang ik ben, spring ik in de Amstel. En ik geloof, dat de pure wil om te blijven leven me een soort reuzenkracht gaf. Begrijp je het?”

„Ja en nee,” zei ik, „maar neem nu eens dat geval van die goocheltruc met het servet en het servies. Wat heeft dat nu met die angst te maken?”

„Alles,” antwoordde hij ernstig. „Je kent namelijk niet de hele geschiedenis. Ik was een van de twee humoristen. De andere, de knaap die jou dat geval heeft verteld, herinnert zich waarschijnlijk zelf niet meer hoe die dingen in hun werk gingen. Het begon altijd zo: *hij* zei, dat hij een of ander ding wilde uithalen, die goocheltruc bijvoorbeeld. En dan zei hij er bij: „Maar *ik* durf het de buurvrouw niet te vragen, jij misschien wel Zephyr, of durf je het óók niet?” Hij daagde me uit. En ik zag de betekenis van die uitdaging duizendvoudig vergroot, en veel te ernstig. En *dús* ging *ik* naar de buurvrouw. Je zegt, dat het soms leek alsof ik zo'n mens

hypnotiseerde. Het was precies andersom. De angst hypnotiseerde mij; de angst, dat ze zouden ontdekken, dat ik eigenlijk niet durfde. Heb je wel eens een geladen revolver in je bezit gehad? En ken je dan dat kriebelige gevoel, dat je zo'n ding tegen je slaap moet zetten en schieten? Neen? . . . nou, *ik* ken het wel. Het is een sensatie, die tegelijk gruwelijk en genotvol is. Een soort dansen op de rand van de afgrond. Of laat ik het anders zeggen: zo'n revolver hypnotiseert je. En dan de triomf, wanneer je weet, dat je toch sterker bent dan zo'n stom ijzeren ding; dat je er toch niet bang voor bent *gebleven*. Nou, precies zoiets heb ik altijd gevoeld, wanneer ik een of andere uitdaging aannam, als klein kind al. Maar zo ging 't mijn hele leven lang. Achter je, de Amstel, wanneer je de uitdaging weigert of verliest. En met de doodsangst in je hart (werkelijk met de *dóóds*sangst) kon je zo'n buurvrouw ómpraten . . .”

Toen hij een jongen van een jaar of achttien was, trok hij naar Afrika. Jager op groot wild. Ik heb geprobeerd uit te vissen wat hem tot die daad heeft gebracht. Hij wist het zelf niet. Althans niet *precies!* In de eerste plaats natuurlijk de behoefte om iets te doen wat letterlijk niemand in de buurt mogelijk achtte. Onomstotelijke bewijzen, eerst aan zich zelf, daarna aan anderen, dat hij geen vrees kende. Maar verder trok hem toch ook wel de omgang met dieren zelf aan. Hij ging namelijk niet zo maar beesten schieten in Afrika, oh nee, hij sloot zich aan bij een gezelschap, dat wilde dieren ging vangen voor dierentuinen.

Van de aantrekkingskracht, die dieren op Zephyr uitoefenen heb ik zelf verschillende merkwaardige staaltjes kunnen waarnemen. Zoals ik al heb verteld, kwam hij, toen hij een eindje over de vijftig was, vrij dikwijls bij

mij thuis. Ik ken geen ander woord dan de term ,griezelig' om aan te geven welke indruk het op mijn huisgenoten en mezelf maakte, wanneer Zephyr, wat wij noemden, ,met de poes sprak'. De meeste mensen aaien een kat en zeggen een paar lieve woordjes. Zephyr niet! Wanneer hij het hek van de tuin openmaakte, sprong de poes het huis uit; het beest *rènde* hem tegemoet. En miauwen, miauwen, alsof het stomme dier hem alles moest vertellen wat er was gebeurd, sinds hij de laatste keer op visite was. Dan ging Zephyr op zijn hurken zitten en begon (ik kan het niet anders zeggen) ,terug te praten'. Allemaal rare onsamenhangende geluidjes. En de poes luisteren en daarna weer terugmiauwen. Krankzinnig om het te zien en te horen. In die tijd hield ik ook een paar kippen. Een van die beesten scheen bij Zephyr zeer in de pas te staan, en hij bij haar. Hij noemde die kip: Saartje. Nu vind ik een kip het stomste, wreedste en ongezelligste dier op aarde; alleen geschikt om eieren te leggen en om later opgegeten te worden. Saartje was op geen enkele wijze een uitzondering. Behalve wanneer Zephyr op bezoek kwam. Dan kwam ze naar het kippengaas, zo dicht mogelijk bij hem . . . en begon te praten. Heel gek, zo iets. Alle rare kippengeluidjes, en zonder onderbreking. Dan ging Zephyr weer op zijn hurken zitten en begon terug te kletsen, zoals hij het zelf noemde. Met lage orgeltoontjes in zijn keel, en af en toe een hoog gilletje. Nu zijn er vrij veel mensen op de wereld, die tedere geluidjes maken, wanneer ze aanhalig doen tegen een poes of een hondje. Maar tegen een kip! En misschien zou Zephyr's zonderlinge invloed op beesten mij niet eens zijn opgevallen, wanneer die visite aan de dieren-tuin niet had plaats gevonden.

Ik woonde toen in Engeland. Zephyr trouwens ook, en hij had me verteld, dat er in de Londense Zoo een chimpansee zat, die hij, als jonge jager op groot wild, destijds in Afrika had gevangen. Of ik niet eens zin had mee te gaan, wanneer hij die oude vriend (zo noemde hij dat beest) ging opzoeken? Dan zou ik nog eens iets anders zien en horen dan een gesprek tussen hem en de poes of van Saartje de kip met hem.

Dat bezoek met Zephyr aan de Londense Zoo reken ik tot de merkwaardigste voorvallen, die ik in mijn leven heb mogen aanschouwen, en ik mag er bij voegen, dat ik, zoals de meeste journalisten, in dit opzicht niet veel te kort ben gekomen. Van het ogenblik af, dat we het grote hek waren doorgegaan, scheen het alsof alle beesten een injectie met een of andere stimulans hadden ontvangen. Ze sprongen, veel levendiger dan anders, binnen de omrastering van hun kooien rond. Ik kreeg de dwaze gedachte:

„Als er geen kooien waren, zouden alle beesten netjes naast elkaar in de rij gaan staan . . . zoals een erewacht, wanneer een koning op een vliegveld arriveert.”

Maar de bokken, de geitebokken! Die waren volkomen uitzinnig van opwindning. Ze stonden rechtop, op hun achterbenen, tegen het hek gedrukt, de koppen naar boven, de malle sikken vooruit. Presenteer 't geweer! De chimpansee gedroeg zich inderdaad als een oude vriend. Hij maakte rare geluiden. Deed uitgelaten-vrolijk allerlei kunstjes, alsof hij opschepperig wilde zeggen: kijk eens, dat heb ik allemaal geleerd. Maar ten slotte vond ik dat niet zo vreemd. Het beest was jong geweest, toen Zephyr het had gevangen. Hij had het natuurlijk vertroeteld (hij was altijd belist 'lief' met beesten) en zo'n dier herinnerde zich dat natuurlijk.

Maar het gedrag van de andere beesten kon ik niet verklaren.

Toen we later op de dag in een caf etje ons kopje thee dronken, vroeg Zepyhr me:

„En... hoe vond je het... die chimpansee bedoel ik.”
Zonder dat ik het zelf wilde, klonk mijn stem ernstig, toen ik hem antwoordde:

„Weet je wel... dat jij in de Middeleeuwen zou zijn verbrand... ze zouden gezegd hebben, dat je door de duivel bezeten bent.”

En hij zei, volmaakt ernstig (of misschien was die toon maar een voorwendsel, dat weet ik niet):

„Wie zegt jou, *dat* ze me in de Middeleeuwen niet verbrand hebben?”

„Flauwe kul,” weerde ik een gevoel af, dat ik als het net van een visser over me heen voelde vallen, „flauwe kul... wat is je eerlijke verklaring?”

„Ik heb wel eens gedacht,” begon hij aarzelend, „dat het een kwestie van reuk is... van lichaamsgeur zal ik maar zeggen. Wanneer iemand niet van beesten houdt, ruikt hij anders dan wanneer hij g k op dieren is. Een hond *ruikt* of iemand bang voor hem is, en dan wordt zo'n beest vals...” En plotseling tot een ander onderwerp overgaande, zei hij: „Een hond is een religieus beest... z'n baas is zijn god. Die kastijdt hem, maar het dier weet niet beter of het pak slaag is goed voor hem. Hoe harder het lot van een hond, hoe meer het beest aan zijn baas gehecht is. Als zo'n beest goed gedresseerd is, duldt hij geen andere goden dan alleen zijn eigen baas. En zijn neus is zijn religieus zintuig.”
„Je bent stapelgek,” stelde ik de diagnose, „alleen voor dat soort verhaaltjes zouden ze je vroeger al op de brandstapel hebben gezet... en bovendien, als ik het

me goed herinner is die theorie van de godsdienstige hond geen uitvinding van jou; ik weet tenminste zeer beslist, dat ik haar al eens ergens heb gelezen."

Zephyr zal een jaar of twintig, of iets ouder zijn geweest, toen hij uit Afrika in Amsterdam terug kwam. Een beroep had hij niet. Maar zijn ouders hadden wat geld. Hij dreef een beetje ongeregelde handel; daarvan kon hij leven. Maar omdat de onweerstaanbare angst, dat zijn omgeving hem niet ernstig zou nemen, hem niet had losgelaten, besloot hij bokser te worden. En toen hij eenmaal dat besluit had genomen, dreef die zelfde drang hem voort naar een of ander kampioenschap. Hij werd kampioen lichtgewicht of zoiets. Hij heeft het me indertijd precies uitgelegd, maar de bijzonderheden van die kampioenstitel zijn me volkomen ontgaan. Wel weet ik, dat hij, toen hij al over de vijftig was, biceps bezat, die zo hard waren als eikenhout.

Eens moest hij in Parijs een gevecht in de ring leveren. Hij won. Na afloop werd een heer bij hem in de kleedkamer aangediend. Een of andere hoge politie-autoriteit, die zich met bijzondere akkefietjes bezig hield. Of Zephyr bereid was een goed-betaalde betrekking in Frankrijk te aanvaarden? Persoonlijke lijfwacht van monsieur de hoge politie-autoriteit. Die hoge ome was bang voor zijn hachje, en naar later bleek had hij alle reden om bevreesd te zijn. Hij had zich zelf wijsgemaakt, dat die kwieke sterke Hollander-zonder-vrees-of-blaam hem wel zou kunnen beschermen. Het was eigenlijk een komieke situatie: Zephyr, die zijn hele leven bang is geweest, als lijfwacht van iemand, die doodsbenuwd is. Maar hij aarzelde geen seconde; *natuurlijk* aarzelde hij geen seconde. Zo kwam hij in de internationale

onderwereld terecht, want monsieur zijn baas was een hele Piet in de Franse contra-spionage.

Lang heeft Zephyr het in die nieuwe betrekking niet behoeven uit te houden. In 1914 brak de Eerste Wereldoorlog uit. Toen zat hij in Parijs. De Fransen wilden graag een vent hebben, die in Berlijn ging wonen, daar goed uit zijn ogen zou kijken en die rapporten kon sturen over alles wat hij zag of hoorde.

Monsieur, de hoge ome, vroeg aan zijn lijfwacht wat die van dat baantje dacht. Als hij had gevraagd:

„Zephyr wil je voor ons als spion naar Berlijn gaan?” ... had de knaap misschien bedenktijd gevraagd.

Maar de Fransman kende zijn lijfwacht blijkbaar al vrij goed, want hij vroeg:

„Zou je het *aandurven* voor ons naar Berlijn te gaan?” Toen k ó n Zephyr geen *neen* meer zeggen.

Hij is er nog steeds trots op, dat hij de vindingrijke Fransen eenvoudig verbluft heeft doen staan, toen hij hun uitlegde *hoe* hij zijn rapporten uit Berlijn naar Frankrijk zou krijgen. In Parijs hadden ze daar allerlei romantische foefjes voor bedacht: geheime inkt en dergelijk detective-verhaaltjes-gedoe. Zephyr had een beter plan; het schoot hem te binnen op hetzelfde ogenblik, dat hij zich bereid had verklaard naar Berlijn te gaan.

Hij had in Nederland een vrouwelijke kennis (aan vriendschap met vrouwen heeft het hem in zijn leven nooit gemangeld), waarvan hij dacht, dat ze wel bereid zou zijn hem op die gevaarlijke missie te vergezellen. Maar, zo legde hij uit, ze moest eerst ergens een stoomcursus volgen in de edele kunst van het kantklossen. Ja, kantklossen. De Fransen dachten eerst, dat hij gek was, maar toen hij zijn inval nader verklaarde, beweerden ze, dat hij een genie was. En die inval was toch

eigenlijk doodeenvoudig. Er werd een ingewikkeld systeem van codering uitgedacht; en de codetekens zouden ornamenten, figuren, arabesken en tierelantijntjes zijn, die door de juffrouw in kantwerk zouden worden aangebracht.

Een half jaar later vestigde zich een Nederlander, geboren uit Duitse ouders, in Berlijn: een zekere Heinz Mueller. Dat was Zephyr. Samen met Frau Mueller leidde hij een rustig leventje. Eens in de zoveel weken ging Frau Mueller op reis naar Nederland om familieleden te bezoeken. Veel bagage had ze niet bij zich. Ze droeg een kanten onderjurk van vrij grof maaksel, maar dat was geen wonder want ze was een amatrice in de kunst van kantklossen. En de Fransen kregen hun berichten.

Dat spelletje is een maand of tien goed gegaan. Toen kreeg de Duitse contra-spionnage verdenking. Huiszoekingen volgden. Frau Mueller was toevallig juist in Nederland; die kwam niet terug. En Zephyr sprong in de buurt van de Duits-Nederlandse grens uit een rijdende trein, want een voorgevoel zei hem, dat ze aan het volgende station op hem stonden te wachten. Hij wilde proberen de paar kilometers tot aan de grens te voet af te leggen, en dan over een of ander sluippadje Nederland binnenwippen. Maar toen hij eenmaal op weg was, zag hij in de verte een twaalfstal mannen aankomen. Ze liepen in een halve cirkel van ongeveer een kilometer lengte, elk een honderd meter van de ander af. Klopjacht. Op hem! Hij kon ze op de heiduidelijk zien aankomen. Hij zelf bevond zich toen vlakbij het einde van die cirkelvormige lijn.

Toen hij mij dit avontuur vertelde, heeft hij ronduit

toegegeven, dat hij nog nooit in zijn leven zo ontzettend bang is geweest als op dit ogenblik.

„Ik moest me bedwingen — m'n nagels in de palm van mijn hand drukken... mijn boventanden in mijn onderlip priemen... anders had ik het daar midden op die hei zo op mijn zenuwen gekregen, dat ik ging gillen. Maar dat gevoel duurde maar eventjes. Ik dacht: ‚wat zullen ze in Parijs lachen, als ze horen, dat ik me zo makkelijk heb laten pakken‘ en meteen was de angst voorbij. Dat wil zeggen: ik was nog wel bang, maar hoe zal ik het je uitleggen? — het was net alsof ik in twee stukken was gevallen. Eén stuk was doodsbang, maar niemand kon dat stuk zien, behalve ik... en het andere stuk van mij liep en hoorde en zag en bewoog alsof het een volkomen normaal mens was. Ik dook omlaag, tot dat de lijn van mannen ongeveer met mij op gelijke hoogte was, en toen de vent, die het dichtst bij mij was, de andere kant uitkeek, stond ik op, schreeuwde iets naar hem in het Duits en wees voor me uit. Ik probeerde niet de indruk te wekken, dat ik bij de jagers behoorde, nee... *ik wist beslist zeker, dat ik een van hen was...* krankzinnig zoiets eigenlijk. En het krankzinnigste was, dat die kerels zelf blijkbaar ook geen seconde twijfelden of ik hoorde er bij. Enfin zo hebben we zeker een uur lang in een lange tirailleurlinie over de hei lopen zoeken... *naar mij*. Toen schreeuwden ze tegen elkander, dat de *verdammte Spitzel* niet te vinden was en dat ze maar terug moesten gaan. Ik ben een beetje achter gebleven en later heb ik het paadje over de grens gevonden.”

In Parijs waren ze over zijn werk in Berlijn best te spreken. Maar het was duidelijk, dat hij niet opnieuw naar Duitsland kon worden gestuurd. Hij beweert, dat

hij het wel heeft aangeboden (en ik denk, dat hij zoiets inderdaad heeft voorgesteld), maar zijn chefs wilden geen risico nemen. Ze hadden een ander plannetje met hem.

Toen de bewegingsoorlog in Frankrijk was vastgelopen en de Duitsers tegenover de geallieerden in de loopgraven waren gedoken, wemelde het op het front van spionnen. Goedkoop spionnage-werk meestal. Verkenning van kleine troepenbewegingen. Inlichtingen over wapens, de stemming onder de poilus. Kleingoed, maar lastig. Of Zephyr zin had verantwoordelijk te worden voor de bestrijding der spionnage op een zeker deel van het front? Voordat hij kon antwoorden, zei de chef tegen hem:

„Verschillende mensen, die wij deze post hebben aangeboden, hebben geweigerd... De spionnen, die worden gepakt, komen voor een veldrechtbank. Kort recht, en executie onmiddellijk ter plaatse. Het beroerde is, dat de Duitsers bij voorkeur vrouwen voor dat werk gebruiken... en het schijnt erg moeilijk te zijn vrouwen ter dood te veroordelen... de meeste mannen durven zoiets niet. Wat denk jij er van?”

Toen kon Zephyr geen „neen” zeggen.

Elke keer, wanneer hij mij later voorvallen uit die periode vertelde, noemde hij het: „de grootste rot-tijd” in zijn leven. Hoe groot het aantal vrouwelijke spionnen was, dat hij ving, wist hij niet, maar haar getal moet tegen de veertig lopen, dacht hij. De meeste bijzonderheden was hij trouwens vergeten, ofschoon hij, zoals mij herhaaldelijk gebleken is, een merkwaardig goed geheugen bezit juist voor details. Maar hij gaf me ook de verklaring voor de vergeetachtigheid, zodra die periode onderwerp van ons gesprek werd. Eén bijzonder

voorval uit die tijd herinnerde hij zich zo duidelijk, dat het de herinnering aan alle andere gebeurtenissen eenvoudig weg gedrongen had. Ik geloof, dat ik dit bijzondere voorval het best kan verhalen door het zoveel mogelijk in Zephyr's eigen woorden verder te vertellen: „Ik was na een paar maanden zo volkomen over m'n toeren, dat de dokter me veertien dagen extra verlof voorschreef, ver weg, zo ver mogelijk van het front vandaan. Ik huurde een kamer in een of ander hotelletje langs een rivier. Ik stond laat op, viste een uurtje, luierde een uurtje, ging een eindje wandelen. En na een paar dagen begonnen mijn zenuwen al weer een beetje tot rust te komen. In dat hotelletje logeerde ook een vrouw. Een aardige, jonge, charmante vrouw. Ze was een Française uit de Vendée, vertelde ze me. Je weet, dat ik over mijn succes bij vrouwen nooit te klagen heb gehad; ik ben in dit opzicht meer dan verwend, ik ben bedorven. Het duurde dan ook niet lang of die vrouw en ik waren de beste maatjes. We gingen samen roeien, samen wandelen, samen eten. Omdat we zo goed met elkander overweg konden, vond ze het na twee dagen al niet meer nodig om haar eigen kamer aan te houden. We verhuisden naar een tweepersoonskamer in dat hotel. Ik was dol verliefd. Misschien zie ik het nu mooier, dan het in werkelijkheid geweest is, maar ik geloof, dat zij mijn eerste echte liefde was. Een paar dagen voordat mijn verlof ten einde zou zijn, waren we weer samen, zij en ik, en terwijl ze me omhelsde, riep ze in de verrukking van hartstochtelijke overgave: „*Ach, wie ich dich liebe . . .*”

Ze was een Duitse. Mijn speurhonden-instinct, dat al die dagen had gesluimerd, ontwaakte opeens, met een schok. Ik twijfelde geen ogenblik: ze was een spionne.

Ik schudde haar van mij af en begon haar, meedogenloos en vakkundig te ondervragen. Ze viel spoedig door de mand. Een spionne, die moest proberen inlichtingen te vissen uit officieren, die met verlof waren. Wat moest ik doen? Haar arresteren? Of haar laten lopen? Maar die tweestrijd duurde slechts kort. Ik zei haar, dat ze zich moest aankleden. Daarna zou ik haar naar de politie brengen en de rest zou dan wel van zelf volgen. Ze wierp zich aan mijn voeten. Smeekte en bad om genade voor recht. Hilde. Beloofde, dat ze met de eerste de beste trein zou vertrekken en nooit, nooit meer spionage-werk zou doen. Wel, om het verhaal kort te maken: ik liet me vermurwen. Zij vertrok.

Mijn verlof was ten einde. Ik ging terug naar mijn sector aan het front. De dagelijkse processie van spionnen begon weer. Het vuurpeleton had het druk. En laat nou op zekere dag een vrouw voor me gebracht worden, die men achter de linie had gepakt, terwijl ze bezig was soldaten uit te horen over de aard en omvang van troepenbewegingen. Geen twijfel mogelijk, een spionne. Het was de vrouw uit het hotelletje, de charmante, aardige vrouw, die zich had uitgegeven voor een Française uit de Vendée, maar die een Duitse was. Mijn ondergeschikten had haar al ondervraagd, maar ze had met grote beslistheid ontkend, dat ze Duitse was. Nee, ze was Franse. Omdat mijn mensen niet zo zeker van hun zaak waren, hadden ze besloten haar bij mij te brengen. Ik moest dan maar beslissen, ik, de chef!

Zodra de vrouw mij zag, veranderde haar houding van uitdagende ontkenning. Ze werd lijkleek. Toen zei ze tegen me:

„Das Spiel ist aus...”

Het spel wás uit. Ze bad niet om genade. Ze smeekte

niet om een laatste kans. Ze had verloren en ze wist het. Wel ik heb haar laten wegbrengen en de rest kan je er zelf wel bij denken. Maar wanneer ik nu, twintig jaar later, 's nachts alleen in een slaapkamer ben, dan zie ik haar donkere ogen weer voor me en dan martel ik mezelf met de vraag, waarop ik geen antwoord weet: waarom ben ik, Zephyr da Costa, veroordeeld om schuldig te zijn aan de dood van de liefste vrouw, die ik heb gekend? En dan bespringt me de gruwelijke angst, dat dit niet de laatste beproeving is, die mij in mijn leven zal zijn toebedeeld."

Toen de eerste wereldoorlog ten einde was, zei Zephyr de Fransen en hun betrekkingen vaarwel, en reisde naar Amsterdam terug. Hij kwam in de stad op de een en dertigste Augustus van het jaar 1919. Koninginnedag. En wát een Koninginnedag! Het eerste onbekommerde feest na vier jaren van oorlogsdreiging, voedselschaarste en relletjes. De Kalverstraat en de Nieuwendijk waren een deinende zee van hossende, zingende mensen. Zephyr wandelde er tussen, en voelde zich op eenvoudige wijze erg tevreden. Maar in de bocht van de Nieuwendijk raakte hij in een opstootje verzeild. Een viertal aangeschoten matrozen probeerden twee vrouwen te betrekken in een hoespartijtje. De vrouwen weigerden. De matrozen hielden aan, werden kwaad en maakten aanstalten tot handtastelijkheden. De twee vrouwen begonnen te gillen. Zephyr sprong er op af. Eén matroos sloeg hij half bewusteloos, de tweede kreeg een schop tegen de knieën, de derde viel van agitatie op straat en de vierde liep weg. In nauwelijks twee minuten was het opstootje afgelopen. De deinende mensenmenigte had nauwelijks opgemerkt, dat er

een kloppartijtje geweest was. Maar de twee vrouwen klampten zich in het gedrang aan Zephyr vast. Het waren twee Engelsen. Ze waren uitbundig in hun dank, hulpeloos in hun angst voor nieuwe opstootjes en onweerstaanbaar in hun smekend verzoek om door die dappere Hollander naar hun hotel te worden teruggebracht.

Zephyr begeleidde die twee vrouwen naar het Victoria Hotel. Hij bleef er om thee te drinken. De volgende dag moest hij op de lunch komen. Hij revancheerde zich door aan te bieden de twee vrouwen de stad te laten zien, zoals vreemdelingen Amsterdam niet gemakkelijk leren kennen. De twee Engelse vrouwen verlengden hun bezoek aan Holland — dat was trouwens dringend nodig, want de ene zou met Zephyr trouwen, voordat ze naar haar eigen land terug zou gaan en er moesten bij de consul allerlei futiliteiten in orde gemaakt worden. Toen het drietal zich een week of vijf later inscheepte, was Zephyr da Costa een getrouwd man. Zijn echtgenote bezat een eigen kapitaaltje, dat voldoende rente opleverde om er in haar villa-tje bij Blackpool behoorlijk van te kunnen leven.

Het klinkt als een stuiversroman, maar soms is een stuiversroman echt gebeurd.

Wat heeft Zephyr uitgespookt in de tijd tussen twee wereldoorlogen? Ik weet het niet. Mijn pogingen om over die periode iets van hem te weten te komen, zijn vruchteloos gebleken. Wel is het mij bekend, dat zijn huwelijk een daverende mislukking is geworden. Die Engelse vrouw kreeg een zoon van hem, en de geboorte van het kind schijnt de periode te hebben afgesloten, dat man en vrouw samen in één villa konden leven. Hij

vertrok naar Londen. Ik weet dat hij daar een soort vertaalbureautje of schooltje voor onderwijs in vreemde talen heeft opgezet. Maar sommige uitlatingen van Zephyr hebben bij mij het sterke vermoeden doen rijzen, dat die talen-winkel, zoals hij het zelf schamper noemde, maar camouflage was. Ik heb er geen bepaalde aanwijzingen voor (en het kan dus best zijn, dat ik me vergis), maar als ik morgen hoorde, dat Zephyr in die tijd iets uitstaande heeft gehad met de handel in verdovende middelen, zou ik het onmiddellijk geloven. Niet, dat ik wil beweren, dat hij zelf handel in dat gevaarlijke spul heeft gedreven. Oh nee. Zephyr was altijd van nature „on this side of the law”.

Toen in 1933 en in de jaren daarna de mensen, die in Engeland aan de touwtjes trekken, begonnen te ruiken, dat er een nieuwe wereldoorlog op komst was, heeft Zephyr zijn talenwinkeltje opgedoekt. Ik veronderstel, dat hij het heeft moeten opdoeken. Op een of andere manier wisten de heren hem weer te strikken voor zijn oude job: de contra-spionage.

Over dat werk heeft hij me zoveel verteld, dat ik nog wel een paar duizend woorden meer nodig zou hebben om alles weer te geven. Zijn bijzondere taak schijnt geweest te zijn: les geven aan de mensen, die te eniger tijd geroepen zouden zijn om op spionnen te jagen. Zijn superieuren verkeerden in de mening, dat hij een sterk ontwikkeld inventief vermogen bezat. Het ging op die cursussen zó: Zephyr speelde voor gevangen spion en de leerlingen moesten hem ontmaskeren, waarbij in het bijzonder aandacht werd besteed aan geheime methoden voor communicatie.

In die tijd heeft hij enkele malen het verzoek gekregen om zich tot Engelsman te laten naturaliseren; ik heb

de brieven met mijn eigen ogen gezien. Maar hij heeft altijd geweigerd.

„Waarom?” heb ik hem eens gevraagd, „een zwervers-natuur, zoals jij... een cosmopoliet... wat maakte het voor jou voor verschil of je nu Nederlander of Engelsman bent?”

Hij keek zeer ernstig, toen hij antwoordde:

„Nederland is mijn moederland.”

Ik herinner me, dat ik die uitdrukking: moederland, indertijd een malle verspreking heb gevonden.

Toen de tweede wereldoorlog eindelijk uitbrak, zat Zephyr in Engeland, gereed om een rol te gaan spelen in de verdediging van een zaak, die spoedig ook de Nederlandse zou zijn. Wanneer ik hier neerschrijf, dat hij met een zekere genoegdoening zijn oude vak van man uit de contra-spionage weer opvatte, dan geef ik slechts weer wat hij mij zelf herhaaldelijk heeft verteld. Veel sympathie voor Duitsers schijnt hij nooit te hebben bezeten, maar de Nazi's haatte hij als een besmettelijke ziekte. Hij maakte jacht op iedereen, die ook slechts in een flauwe verdenking van spionage stond — en hij deed dat met een ijver, ja met een bezeten hartstocht, die verre uitging boven beroepsmatige plichtsbetrachting of vaderlandsliefde. Ik moct hier echter aan toevoegen, dat hij zelden missloeg. Wanneer Zephyr verdenking jegens iemand koesterde, kon men er bijna een weddenschap op afsluiten, dat hij vroeg of laat r a a k zou slaan. Het zou me niet moeilijk vallen uit de tweede wereldoorlog een zevental gevallen te vertellen, waarin Zephyr de man is geweest, die een spion ontmaskerde en naar het schavot stuurde. Maar in geen geval is zijn merkwaardig vermogen om „spionnen te ruiken” zo

sterk aan de dag getreden als in het geval van Jan Gerrit Bronkema.

Ik hoorde voor het eerst van Jan Gerrit Bronkema, toen ik Zephyr op een middag aan de lunch ontmoette in de Londense club, waarvan we allebei lid waren. Zephyr kwam na het eten op de luie leren canapé naast me zitten. Hij zei:

„Heb jij wel eens van ene Jan Gerrit Bronkema gehoord... hij komt uit een dorpje in de buurt van Utrecht.”

„Nee... die naam zegt me niks.”

„Nooit die naam gehoord of gelezen... in een of andere lijst van N.S.B.-ers of zo?”

„Bij mijn weten niet. Maar er zijn hier in Londen toch wel mensen, die in de buurt van Utrecht hebben gewoond. Die moeten er toch meer van weten.”

„O ja... die Bronkema *woont* in de plaats, die hij opgeeft.”

„Is hij hier... Pas aangekomen, zeker?”

„Ja... een maand of twee geleden. Ik heb van de eerste dag af het rare gevoel gehad, dat de vent niet zuiver op de graad is.”

„Hoe ziet hij er uit?”

„Dat weet ik niet. Ik heb hem bij mijn weten nog nooit gezien... en ik ben ook niet van plan hem spoedig te gaan zien.”

En bij stukjes en beetjes vertelde hij mij toen een verhaal, het verhaal van Jan Gerrit Bronkema.

Als er Nederlanders uit het vaderland waren ontsnapt en in Engeland aangekomen, werden ze in een soort gesticht ondergebracht. Daar werden ze door allerlei ambtenaren uitgevraagd. Ambtenaren, die gegevens moesten verzamelen over Nederland. En natuurlijk ook

door officieren, die moesten uitpluizen of er spionnen onder deze Nederlanders scholen. Deze laatste officieren nu maakten van hun bevindingen uitvoerige rapporten, die langs een of andere ambtelijke lopende band door allerlei bureaux schoven. Een van de stations was de lessenaar van Zephyr. Bij een ploegje Nederlanders, zeven in getal, die een maand of twee geleden met een bootje waren aangekomen, bevond zich ook die Jan Gerrit Bronkema. De zeven lui waren ondervraagd. De dienstdoende officieren hadden geen enkel verdacht teken opgemerkt. Niets, letterlijk niets. Als grappige bijzonderheid werd verteld, dat de opvarenden van het bootje dolgelukkig waren, toen ze hoorden, dat ze veilig en wel in Engeland waren aangekomen. In het bijzonder die Bronkema. Echt iets voor een sentimentele Engelsman om de „human touch” in een ambtelijk rapport niet te vergeten. Die Bronkema zong de hele dag vaderlandse liedjes... hij zat nu al bijna twee maanden in dat gesticht (zolang duurde de ondervragingen soms) en het was nog steeds: „Wilhelmus,” van vroeg tot laat, afgewisseld met „Wien Neerlands Bloed” en „In een blauw geruite kiel.”

„Dat is niet normaal,” vertelde Zephyr me. „Toen ik dat in het rapport las, zei ik tot mezelf: ‚die vent speelt comedie.’ Vaderlandsliefde is erg mooi, maar wie acht weken lang vier en twintig uur per dag het Wilhelmus zingt, wil zich voor iets anders uitgeven dan hij in werkelijkheid is.”

Van het uur af, waarop Zephyr dat rapport had gelezen, stond het voor hem vast, dat deze Jan Gerrit Bronkema een spion was.

„Ik zelf had geen bewijs meer nodig. Ik *wist*, dat de vent verkeerd was. Ik geef graag toe, dat ik met een

vooropgezette bedoeling mijn onderzoek ben begonnen. Maar zo werk ik altijd. Ik begin met de conclusie: die wordt op een gegeven ogenblik in me wakker. Alsof iemand mij van te voren in het oor fluistert wat het resultaat van mijn onderzoek zal zijn. Ik zoek geen zaak uit, nee, ik probeer elk feit zo uit te leggen, dat mijn conclusie klopt... Als ik dan mijn reconstructie van het geval aan de verdachte voorleg, beginnen ze altijd met ontkenningen, maar als ik ze dan de duimschroeven aanzet, vallen ze door de mand... altijd. Geen enkele verdachte heeft me nog ongelijk kunnen geven... en hebben ze eenmaal bekend, *dan stuur ik ze naar hun moeder terug.*"

Deze merkwaardige uitdrukking gebruikte Zephyr altijd, wanneer hij te kennen wilde geven, dat hij iemand aan de galg of voor het executie-peleton had gebracht. *Naar zijn moeder teruggestuurd.* Ik heb vroeger deze uitdrukking nooit met deze gruwelijke betekenis horen gebruiken.

Sinds de dag, waarop Zephyr intuïtief tot de conclusie was gekomen, dat Jan Gerrit Bronkema een spion was, had hij als een hond om hem heen gedraaid. Hij las alle rapporten over de vent aandachtig na, herlas ze zo vaak totdat hij de inhoud bijna uit het hoofd kon opzeggen. Nieuwe feiten vond hij niet.

„Maar ik was er vaster dan ooit van overtuigd, dat de vent niet deugde."

Hij sprak met geen van zijn superieuren over zijn vermoeden. Ze zouden hem hebben uitgelachen; en ogenschijnlijk terecht. Want er was niets tegen Bronkema in te brengen dan dat het een kwiebus was, die iedereen verveelde met zijn vaderlands gezang.

Na dat gesprek in de club, heeft Zephyr me van het verdere verloop op de hoogte gehouden.

Toen Bronkema eindelijk door de Engelsen werd vrij gelaten, omdat zijn ondervraging in het gesticht toch geen nieuws meer kon opleveren, ging hij op een flatje wonen in de buurt van Paddington Station. Hij kreeg een klein baantje bij de centrale rederij, die de Nederlanders toen in Londen exploiteerden. De man leefde uiterst zorgvuldig. Punctueel op kantoor. Altijd op precies dezelfde tijd verliet hij zijn huis. Stapte op een bus. Klokslag negen uur zat hij voor zijn bureau. Het miste nooit. 's Avonds regelrecht naar huis. Nooit naar een kroeg. Nooit gezellig uit met vrienden. Geen vriendinnen. Nooit eens naar een bioscoop. Nooit visite van vreemden. Nooit brieven. Een door-en-door soliede Hollander.

„Mij *t é* soliede,” mompde Zephyr, „zulke fatsoenlijke mensen bestaan niet...”

Wekenlang heeft Zephyr het huis bij Paddington Station geschaduwd. Bronkema zat intussen, alles bij elkaar al ruim vier maanden in Engeland; en nog geen spoortje van een aanwijzing, dat er iets met die knaap niet in de haak was.

„Ik zou het maar opgeven,” zei ik op een middag tegen Zephyr, „die vent is te stom om verkeerd te zijn. En jij blameert je maar.”

Zephyr keek me grimmig aan:

„Ik ben er beslist van overtuigd, dat de knul niet deugt.”

Ik haalde de schouders op en zei schamper:

„Wees dan een kerel en heb de moed die knaap te laten op pakken. De bevoegdheid heb je. Op verdenking van spionage kun je hem een paar dagen vasthouden. Maar ik zou me nog maar eens een nachtje bedenken

voordat ik zo iets deed... Want als je hem weer moet loslaten, gaat zo'n vent natuurlijk kletsen en binnen een week ben jij dan de risé van Londen..."

„O ja?" vroeg Zephyr ironisch, „durf ik misschien niet... bedoel je te zeggen, dat ik die vent niet durf aan te pakken. Vanmiddag laat ik hem van kantoor halen, en dan gaat hij er aan."

Hij zei het zo ernstig, dat ik geen ogenblik twijfelde. De volgende dag trof ik Zephyr weer.

„Hoe staat het met je particuliere spion?"

„Ik heb hem gisteren vier uur in de tang gehad. Hij ontkent, natuurlijk ontkent hij. Hij heeft een hele toneelvoorstelling voor me opgevoerd. Hij de vaderlander; hij de Oranjeklant; hij in het hele Utrechtse bekend om zijn vaderlandsliefde; hij altijd in comités voor dit-en-dat... ‚meneer da Costa,‘ riep hij op een gegeven ogenblik uit, ‚als mijn oude vader, die in de hemel is, wist, dat U mij voor een spion houdt... hij zou zich in zijn graf omdraaien.‘ En nog een hoop van die dramatische verhaaltjes meer... ik heb hem ten slotte maar naar huis laten gaan."

„Dus je geeft het op?" vroeg ik.

„Ik denk er niet over op te geven," zei Zephyr bits, „die vent is een spion, daarvan ben ik overtuigd. Vanmiddag laat ik hem weer halen... en intussen laat ik een huiszoeking bij hem doen. Ik weet zeker, dat hij gisteravond iets heeft weggestopt... hij heeft de schrik te pakken." „Je bent gek," stelde ik vast, „en je durft heel wat... dat moet ik toegeven."

„Jammer, dat je er vanmiddag niet bij kunt zijn," bromde Zephyr, „dan zou je pas kunnen horen wat ik durf... Ik ga hem een minutieuze beschrijving geven van een terechtstelling door middel van de strop. Ben

jij eens bij een executie geweest? Ik wel. Ik heb sinds jaren al de gewoonte al mijn klantjes op hun laatste tocht te vergezellen! *„Netjes afleveren aan hun moeder,”* noem ik dat. En van elk klantje bewaar ik een souvenir. kijk, dit sigarettenkokertje is van een vent, die ik drie maanden achter zijn vodden heb gezeten, voordat hij door de mand viel. En dit zakspiegeltje is weer van een ander. Ik ben aan die souvenirs gehecht. En dat ga ik die Jan Gerrit Bronkema nou allemaal vertellen. Ik laat hem al mijn souvenirs zien, heel uitvoerig ga ik hem vertellen hoe ik de lui te pakken gekregen heb, hoe ze hebben gekeken toen ze eindelijk bekenden; wat ze in de cel hebben gedaan; hoe ze hun laatste uur hebben doorgebracht ... en dat ik altijd opzij bij het gangetje sta, waar ze door moeten op hun tocht naar het schavot ... en dat ik ze dan vriendelijk goeden dag zeg ... dat ga ik allemaal aan Bronkema vertellen ... heel uitvoerig en dan vraag ik hem wat hij me als souvenir zal geven ... en een knappe jongen, als zijn zenuwen dat uithouden. En onderwijl haalt een van mijn mensen dat flatje van hem overhoop. 't Wordt een leuke middag, verdraaid jammer, dat je er niet bij kunt zijn."

Die avond belde hij me op. Hij moest me iets van die Bronkema vertellen.

„Bekend heeft hij nog niet,” zei hij, „maar ik weet langzamerhand genoeg.

Hij heeft eerst onverschillig gedaan. Naarmate ik verder ging met mijn verhalen over terdoodveroordeelden, begon hij een beetje nerveus te worden. En ik ging maar door. Ijskoud. Ten slotte heb ik hem een minutieuze beschrijving gegeven van de gevoelens, die een mens moet hebben, wanneer hij op het podium van

de galg staat; en de beul legt de strop om zijn nek; en hij voelt het luik onder zijn voeten wegtrekken; en de lus wordt aangetrokken; en het strottenhoofd komt in de knel; en of hij wil of niet moet zo'n veroordeelde dan zijn tong uitsteken; en zijn voeten beginnen te spartelen; en hij voelt een kort schokje in zijn nek; en dan wordt alles rood en hij hoort een gegons als de zee en *dan is hij bij zijn moeder terug*. Indertijd heeft een dokter me dat allemaal uitgelegd. Ik vertelde het hele verhaal aan die Bronkema."

„Je bent een sadist!” schold ik door de telefoon; en ik meende het.

Zephyr grinnikte en ging onverstoorbaar verder:

„De vent werd hoe langer hoe bleker. Hij keek naar het raam en ik zag in zijn ogen de gedachte: ik spring eruit, dan ben ik van alles af. *En op dat ogenblik wist ik zeker, dat de vent een spion is*. Toen werd hij zogenaamd brutaal, maar in werkelijkheid vocht hij met wanhoop tegen de zekerheid, dat ik hem naar de galg zou sturen. Ik heb hem vandaag niet naar huis gestuurd. Vannacht zit hij in het schuurtje. Ondertussen ga ik de Bijbel lezen.”

„De Bijbel?” vroeg ik verbaasd.

„Ja,” grinnikte Zephyr, „bij de huiszoeking vandaag hebben ze achter de broodtrommel de Bijbel van Bronkema gevonden. Wie bewaart nu een Bijbel achter een broodtrommel. Sufferd! Ik ga vanavond studeren.” Toen ik de volgende ochtend op mijn kantoor kwam, zat Zephyr daar al op me te wachten. Hij had een triomfantelijke trek op zijn gelaat. En hij liet me niet lang in twijfel over de oorzaak van zijn goed humeur.

„Jan Gerrit Bronkema heeft bekend,” zei hij, „vanmorgen om zeven uur heb ik hem opgezocht. Voordat

de wijzers van de klok een half uur verder waren, heeft hij me gelijk gegeven."

„'t Is niet waar," zei ik verbaasd.

„Luister goed," ging Zephyr verder. „Ik heb je van begin af aan gezegd, dat de vent niet deugt. Het kwam er alleen op aan de bewijzen te vinden. De ezel heeft daar netjes voor gezorgd. Als hij die Bijbel niet achter de broodtrommel had verstopt, liep hij nu al weer vrij rond. Ik heb die Bijbel gisteravond bestudeerd. Blaadje voor blaadje heb ik met een loupe afgezocht. Totdat ik in Samuel I een klein gaatje ontdekte, dat met de punt van een fijne naald onder een letter was geprikt. Toen wist ik zeker, dat ik beet had! Het heeft me de hele nacht gekost om de andere gaatjes te vinden, maar toen ik om half zeven de Bijbel dichtsliep, had ik van alle lettertjes, die met gaatjes waren aangegeven, een adres in Stockholm samengesteld."

Ik keek hem met ongeveinsde bewondering aan. Hij hield zich alsof hij niets van deze onuitgesproken lof merkte, en ging voort:

„Ik heb er, toen ik weer met dat heerschap sprak, niet veel drukte over gemaakt. Ik kwam in zijn cel binnen. Ik zei: ‚Goeie morgen.‘ Hij zei: ‚Ook goeie morgen.‘ En ik zei verder: ‚O ja en je moet ook de groeten hebben van Svenson in Stockholm.‘ Hij zakte, bij wijze van spreken, voor mijn ogen in elkaar. Bekende alles meteen. Hij was natuurlijk al kapot. Doodgewone spionage over de schade, die de bombardementen in Londen aanrichten. Geschreven met geheime inkt op onschuldige brieven naar een vriend in Stockholm. Stiekum meegegeven in de post van kantoor. Er zou nooit een haan naar gekraaid hebben."

„Hoe is hij nu?” vroeg ik, toch menselijk begaan met het lot van iemand, die een zekere dood wachtte.

„Vrij kalm,” antwoordde Zephyr. „Hij heeft me een hand gegeven en gezegd, dat ik ten slotte mijn plicht moest doen, zoals hij de zijne. En voor de rest: hij heeft me bekend, dat hij van het eerste ogenblik, dat hij me gezien had, wist, dat ik zijn dood in mijn ogen had.”

„Nervositeit van het eerste verhoor,” zei ik een beetje schamper.

„Pardon,” zei Zephyr, „hij had me al gezien vóór dat hij voor het eerste verhoor bij me moest komen. Het schijnt, dat een collega van kantoor hem een middag naar onze club heeft meegenomen om samen een hapje te eten. Toen heeft hij mij zien zitten. Wie ik was wist hij niet, maar ik moet hem bij die gelegenheid hebben aangekeken . . . nou ja, zoals je mensen aankijkt zonder hen eigenlijk te zien. En in dat ene ogenblik wist hij, zegt hij zelf, dat ik hem naar de galg zou sturen . . . gek idee zoiets.”

Toen generaal Eisenhower met zijn mannen en machines van Engeland naar het vasteland van Europa overstak, werd Zephyr met een bijzondere opdracht aan een speciale dienst toegevoegd. Hij zou verhoren moeten afnemen van krijgsgevangenen, die niet wilden getuigen. Lichamelijk geweld mocht niet worden gebruikt. De omstandigheden hebben er toe geleid, dat Zephyr bijna uitsluitend gevangen S.S.-officieren te behandelen kreeg. Geuniformde schoften, die allerlei oorlogsmisdaden op hun geweten hadden. Kerels veelal, zo brutaal als de beul. Hautain, grof, en geladen met de Herrenvolkse minachting voor Britten en Amerikanen. Ik was in die dagen oorlogscorrespondent en

ik heb van vele kanten de wonderlijkste verhalen gehoord over de miraculeuse wijze, waarop Zephyr zulke S.S.-grofdoppers geestelijk wist te breken. Een bepaald systeem had hij niet. Collega's vroegen hem wel eens hoe hij dacht, dat men in een bepaald geval een gevangen S.S.-er moest aanpakken. Dan antwoordde hij altijd, dat men zoiets pas kan zeggen, wanneer men de vent zelf tegenover zich heeft. Sommige gevangenen moesten op de traditionele Pruisische manier worden „angeschnauzt”; die hadden alleen maar respect voor een grote mond, een vuistslag op tafel en een honend scheldwoord. Anderen moesten bang worden gemaakt. Voor de speciale gevallen, die hij zelf behandelde, had Zephyr echter een zeer oorspronkelijke wijze van verhoren uitgevonden, die opnieuw zijn geheimzinnig vermogen bewees om de zwakke plekken te ontdekken in de psychologische wapenrusting van de mensen. Hij had uit Rusland een groot aantal foto's laten komen van verwoeste steden, afbeeldingen van gruweldaden door Duitsers bedreven, attesten en officiële verklaringen, waarin oorlogsmisdaden waren geboekstaafd. Bovendien had hij een uniform laten vervaardigen die veel overeenkomst met een Russische vertoonde. Moest nu een S.S.-er worden ondervraagd, die spijkerhard was en volstrekt ontoegankelijk voor enig middel om zijn zielkundige weerstand te breken, dan verscheen tijdens een verhoor Zephyr plotseling in zijn imitatie-Russische uniform. En dan voerde hij in gebroken Engels en slecht Duits een vertoning op, die de andere geallieerde officieren telkens opnieuw met stomme verbazing sloeg. Zephyr acteerde een Russische officier, die volkomen overmeesterd is door de gruwelen aan zijn land en volk bedreven. Hij speelde zo'n

Rus met zoveel overtuigingskracht, dat de officieren, die hem kenden, moeite hadden, om te geloven, dat Zephyr's smeekbeden en woedende uitvallen, slechts gespeeld werden. Hij toonde de foto's, las de attesten voor, smeekte om het recht de gevangen S.S.-er mee te mogen nemen naar Charkow om de vent daar, te midden van de bevolking der gehavende stad, te ondervragen. En ondanks dit meeslepende toneelspel, bleef ergens achter in Zephyr's hoofd toch de koele berekendheid klaar wakker, loerden zijn scherpe ogen naar elk teken van verminderde weerstand bij de S.S.-er. Dan vlocht hij in zijn woordenstroom kwasi-achteloos de opmerking:

„Geef mij hem mee . . . ik wil deze man naar Charkow meenemen . . . Wij Russen kennen jullie zachte Amerikanen en sentimentele Engelsen. Jullie hebt een systeem: als ze bij jullie bekennen, worden ze niet aan ons Russen uitgeleverd . . . ik smee om deze man, geef mij hem mee . . .”

Het paste in het spel, dat hij nooit een S.S.-er meekreeg. Maar altijd haastte zo'n Duitser zich om, zodra Zephyr vertrokken was, de Amerikanen te vertellen wat hij voor die Rus had verzwegen.

Ik weet niet hoeveel oorlogsmisdadigers Zephyr op deze wijze tot bekentenissen heeft gebracht.

„Vandaag weer zoveel naar hun moeder terug gestuurd,” zei hij, na zo'n inspannende dag, 's avonds in de mess.

Nadat Duitsland verslagen was en de jacht op spionnen langzamerhand nutteloos begon te lijken, heeft Zephyr de militaire dienst vaarwel gezegd. Dat heeft hij me althans eens verteld, toen ik hem op het Amsterdamse Damrak tegenkwam. Hij zag er slecht uit. Bleek; de

haren grijs. De ogen flets. Een cadavreuse man, zoals hij daar in het zonlicht wandelde.

„Ik ben stijf van de arthritis”, vertelde mij me. „Een paar maanden geleden heb ik de schrik van mijn leven gehad. Een of andere militaire dokter in Duitsland zei me, dat hij kanker bij mij vermoedde. Hij gaf me nog drie maanden te leven en dan zou 't afgelopen zijn. Ik moest me direct in Londen laten X-en. Volkomen kapot ben ik naar huis gereisd. Te beroerd om mijn koffertje te dragen. Voortdurend met die gruwelijke angst, dat ik nog maar een paar maanden te leven had. Zoveel mensen heb ik naar hun dood geleid... en zelf ben ik zo bang voor het sterven... *Het was geen kanker*; zware arthritis, volkomen verwaarloosd... ha, ha, ha... wat een mop! Ik weet zeker, dat die militaire arts in Duitsland me eenvoudigweg bedonderd heeft. Die heeft Zephyr da Costa bang willen maken... Natuurlijk een complot met andere officieren. Zij zouden mij breken! En het is hun gelukt; de fielt... hij moet aan mijn gezicht hebben gemerkt, dat ik bang was, doodsbang... Als ik 'm vóór me had, schoot ik hem neer. En nu heb ik ontslag genomen. Ik ga op mijn flatje in Londen zitten. Met mijn souvenirs... de sigarettenkokers, de revolvers, de zakboekjes, de spiegeltjes en de kammetjes, die me herinneren aan de mensen, die ik naar hun moeder teruggestuurd heb. En 's avonds draai ik een grammofoonplaat... Je kent mijn favoriet.”

En óf ik die grammofoonplaat kende! Zephyr is er zo verzot op, dat hij de plaat meebracht, elke keer, wanneer hij destijds in Engeland een week-end bij ons kwam logeren. Hij scheen zonder die muziek niet te kunnen leven.

Het was de plaat, waarop Sophie Tucker het lied zingt

van haar Joodse moeder, „My yiddishe Mamme”. Er gaat een in het Yiddish gesproken monoloog aan het eigenlijke lied vooraf. Als die woorden uit de grammofoonluidspreker klonken, zat Zephyr altijd gespannen te luisteren. En wanneer Sophie Tucker dan vertelt, dat haar moeder altijd een kind aan de borst had („und immer ein Kind gewickelt”) stroomde de tranen over zijn wangen. Drie keer, soms vier keer achter elkander liet hij de plaat draaien, en hij hilde steeds weer...

Ik zal me niet wagen aan leken-wijsheden over dieptepsychologie, maar ergens in het zielkundige uurwerk van deze vreemde man moet iets gehaperd hebben... iets, dat mogelijk veroorzaakt werd door een gebeurtenis, een gezegde, een incident — God zal weten wát — in dat Joods-Portugese huisgezin aan de Weesperzij in Amsterdam, iets waarbij Zephyr's moeder betrokken moet zijn geweest.

ONZE BEVRIJDE WAREN ECHT, MAAR DE BEVRIJDING IS EEN FABEL

TOEN WOLF MET ZIJN MIRJAM, ZIJN JONGE STRALEN-
de bruid, het stadhuis verliet, vroeg hij mij of *ik*
er bezwaar tegen had de eerste nacht van hún huwelijk
in *zijn* nieuwe huis door te brengen. Het was midden
December en bitter koud, maar er scheen iets van dooi
in de lucht te zitten. In dat huis aan de rand van de
stad was de waterleiding bevroren. Wanneer zo'n loden
buis midden in de nacht barstte en het water begon te
spuiten, wat moest hij dan doen? De hele boel kon wel
onderlopen. En hij zou machteloos zijn; hij was, wat
men pleegt te noemen: een man met twee linkerhanden.
Maar in mijn bekwaamheid om een waterleidingbuis
plat te slaan stelde hij onbeperkt vertrouwen. Ik was
getuige geweest bij het zo juist gesloten huwelijk. Dan
moest ik ook maar getuige zijn bij zijn eerste nacht in
eigen huis. Ha, ha, ha!

Terwijl Wolf zich die avond met zijn jonge bruid in
de slaapkamer één hoog te ruste begaf, probeerde ik
beneden in de huiskamer op een ongemakkelijke divan
de slaap te vatten. Een hamer en een nijptang lagen
naast me op de grond.

Wolf's volslagen ongeschiktheid voor handenarbeid
heeft niet alleen de afzondering van zijn eerste huwe-
lijksnacht beïnvloed; zijn gehele leven heeft er een keer
door genomen. Hij was niet alleen een man met twee

linkerhanden; aan elke linkerhand had hij ook nog vijf duimen en geen vingers.

Maar hij bezat een goed stel hersens. Hij was niet superintelligent, maar zijn wilskracht overwon gemeenlijk de voornaamste obstakels op zijn levensweg. Het heeft hem anders wel even moeite gekost om uit te vinden welke weg voor zijn leven het best geschikt zou zijn.

Toen hij de lagere school verliet, was de electriciteit bezig populair te worden. Dat was in het midden van de eerste wereldoorlog. In het neutrale Nederland nijpte gebrek aan kolen. De regering probeerde de gasverlichting te doen vervangen door electriciteit. De gaskroontjes met de gloeikousjes verdwenen, de elektrische peertjes kwamen er voor in de plaats. Electricien scheen het vak van de toekomst. Wolf beweerde, dat de electrotechniek hem aantrok. Omdat de hoofdonderwijzer kon bewijzen, dat Wolf uitstekend kon leren, werd de jongen naar de Electrotechnische School in de Stadstimmertuin gestuurd. Hij werd er een van de kwiekste leerlingen. In de theoretische vakken haalde hij niets dan tienen, en wanneer hij een slechte beurt maakte, in elk geval een negen. Alleen, het praktische werk verliep niet zo vlot; die twee linkerhanden bleven een moeilijkheid. De leraren drongen er op aan, dat hij later naar Delft zou gaan. Op de een of andere manier viel er wel een mouw aan te passen, dat hij, zonder Staats-examen, toch aan de Technische Hoge School zou kunnen studeren. Wolf's ouders voelden wel wat voor die gedachte. Het streelde hun ijdelheid, dat hun zoon later misschien ingenieur zou kunnen worden. Maar hijzelf wees die voorstellen zeer beslist van de hand. Hij begon nu langzamerhand de leeftijd der volwassenheid te

naderen. Hij was verloofd. Het eeuwige studeren stond hem ook een beetje tegen; en bovendien had hij gehoord, dat practisch werken in Delft een zeer voorname plaats naast de theoretische studie inneemt. Zijn verloofde deed niets om hem te bewegen toch maar naar Delft te gaan. Zij was onderwijzeres en ze genoot een redelijk inkomen. Als hij een baas kon krijgen in het electriciteitsvak, en zij bleef op school, konden ze van die twee salarissen samen een best leven krijgen. Kinderen konden nog wel even wachten; en als die helemaal uitbleven, was het ook goed. Waarom zouden die twee niet met volle teugen van hun jonge leven genieten?

Op Wolf's eindrapport waren alle leraren trots, dat wil zeggen: de leraren, die het theoretische onderwijs gaven. De anderen hielden vol, dat de begaafde leerling beter puinkruier kon worden dan electricien. Maar met dat rapport kreeg hij gemakkelijk een aardige betrekking. Met goede vooruitzichten voor een jongeman, die flink wil aanpakken, stond in de advertentie.

Zijn eerste karwei was het aanleggen van een electrische huisbel. Bij dat werkje stond Wolf zo te stumperen, dat de klant hem het gereedschap uit de handen nam en zijn belletje maar zelf aanlegde. Die ene klant praatte er niet met Wolf's baas over, maar anderen legden niet zo veel discretie aan de dag. Twee weken later vervlogen de goede vooruitzichten voor de jongen die flink wou aanpakken in rook, want hij had zijn eerste ontslag beet.

Wolf stond tegenover zijn eigen tekortkoming vrij objectief. Hij poogde geen seconde de fout buiten zich zelf te zoeken. Hij wist ook precies waar de narigheden bij hem altijd begonnen: hij was een theoreticus, geen

practisch mens. Die conclusie sprak hij openhartig tegen Mirjam uit. En het kostte haar meer moeite dan hem, om de consequentie te aanvaarden: hij zei de electro-techniek, de goede vooruitzichten en een welvarende toekomst in dat beroep, vaarwel. Hij ging boekhouden studeren. Dat leek hem een vak, waarin de scheidingslijnen tussen theorie en praktijk niet zo scherp getrokken zijn. Met zijn rustig verstand ontwikkelde hij zich spoedig tot een dragelijke assistent op een accountantskantoor. Het werk beviel hem. Hij maakte zich wijs, dat de klanten voor de praktijk moesten zorgen en de accountant voor de contrôle overeenkomstig de strikte regelen der theorie. Met die drogreden was hij tevreden. Nog een jaar of wat studeren, en dan zouden de begeerde diploma's ook wel volgen, met de verbetering in zijn stoffelijke positie.

Er bestond nu ook geen enkele reden meer het huwelijk tussen Mirjam en hem nog langer op te schuiven. Ze hadden een paar centjes weten te sparen. Met dat geld richtten ze een nieuw huisje aan de rand van de stad in; modern natuurlijk. Licht behang. Houten lampen van de meubelmaker. Naturel eikenhouten meubelen. Een lila tafelkleed; oranje gordijnen met zwarte tressen. Veel platelen pulletjes. In de keuken boerenbont langs de planken en een eetservies er op van grof aardewerk met plompe bloemen in allerlei kleuren.

In die koude Decembermaand zijn ze toen getrouwd. Heel gewoontjes eigenlijk. (De waterleiding is die nacht niet gesprongen, zodat ik, wat dat betreft, rustig op mijn eigen bed had kunnen blijven.)

Wolf heeft later menig keer beweerd, dat hij de kop-

pigste van alle conventies met voeten had getreden, doordat hij mij had uitgenodigd die eerste nacht op de divan te slapen.

Aan conventies en tradities had hij eeuwige haat gezworen. Tenminste dat beweerde hij. Maar ik vond altijd, dat deze afkeer nogal naar het caricaturale zweemde. Hij was een beetje Don Quijote, maar dan een dolende ridder, die streed tegen windmolens, welke hij eerst nog moest verzinnen, voordat hij er storm tegen kon lopen. Hij zag overal conventies en tradities, die hij moest breken — en deze afkeer op zich zelf was bij hem een traditie geworden. Besluiten, die geen enkele bijzondere betekenis bezaten, blies hij op tot proporties, die belachelijk waren. Maar hij was, als het er op aan kwam, een brave burgerman, waarop niemand kwaad kon worden.

Dat huisje aan de rand van de stad bijvoorbeeld. Het lag in een geheel nieuwe wijk. Veel bomen, veel weilanden, veel plantsoenen. Wijk en huizen waren producten van die schone tijd, toen Amsterdam naar hartelust kon bouwen. Het lag nogal voor de hand, dat jonge mensen hun voorkeur naar zo'n tuindorp voelden uitgaan. En wanneer ze dan allebei werk hebben, waarbij ze pas om negen uur in de stad moeten zijn, spreekt het vanzelf, dat ze zo'n licht huis aan de rand huren, in plaats van een ouderwetse woning in de binnenstad. Maar Wolf dramatiseerde hun keus. Het gaf hun woning de schijn van een sensatie. Hij en Mirjam hadden zich beslist voorgenomen „uit het ghetto te ontsnappen.” Dat huis was het symbool van die ontsnapping.

Een ghetto in Amsterdam? Met een muur er om heen en een poort, die 's nachts gesloten wordt? Waanzin!

Zo'n ghetto heeft in de stad nooit bestaan. Nu ja, er is een buurt, die in overwegende mate door Joden werd bewoond. Daarvoor kon iedereen de historische verklaring in elk geschiedenisboek vinden. Maar het karakter van die stadswijk was in de loop der jaren veranderd. Joden woonden overal in de stad. In Zuid, in West, aan de overkant van het IJ, in Oost. Typische sensationele overdrijving van Wolf, dat ghetto.

„Er is ook een geestelijk ghetto,” hield Wolf vol, „daar wens ik me aan te ontworstelen.”

Die zin over een geestelijk ghetto had hij eens ergens gelezen, ik geloof bij Herman Heijermans. Wolf las niet veel boeken. De Tolstojaanse drang naar verbetering der wereld had hem niet geïnfecteerd. Maar er waren een paar zinnen, die hij uit boeken had opgepikt, en die hij hardnekkig vasthield als dogma's in een filosofie, die overigens vrij primitief was. Dat geestelijke ghetto was er een van. In dat nieuwe huis van hem en Mirjam mocht niets aan dat ghetto herinneren. Zij waren ontsnapt.

Omdat het leven vol ironie zit, botste deze theorie het eerst op de practijk, juist toen die twee mensen trouwden. Zijn familie en haar familie hadden de toebereidselen voor het huwelijk met belangstelling gadegeslagen. Misschien vonden de oude luidjes de keuze van het meubilair wat ongewoon, en ik heb meer dan een sterk vermoeden, dat zij de kleuren van gordijnen en aarde-werk beslist afgrijsselijk vonden, maar ze waren verstandig genoeg om te beseffen, dat jonge stelletjes een andere smaak hebben dan hun ouders. Toen vroeg Wolf's moeder op een avond:

„Gaan jullie alleen op het stadhuis trouwen. Of ook in de synagoge?”

Ogenschijnlijk was dit een vraag naar de bekende weg. Wolf noch Mirjam zagen de noodzaak van een kerkelijke inzegening in. Dat kon iedereen weten. Ze hadden zich immers voorgenomen met elke traditie te breken. Die kerkelijke inzegening was nu wel een deel van het geestelijke ghetto, dat ze besloten hadden te ontvluchten. Mirjam's ouders zeiden, dat *zij* geen grijze haren van verdriet zouden krijgen, wanneer het huwelijk alleen op het stadhuis zou worden gesloten. Nu ja, ze zouden het natuurlijk wel aardig vinden, wanneer een tocht naar de synagoge zou volgen, maar de lieve kinderen behoefden het, wat háár ouders betrof, niet te doen, als ze er geen zin in hadden. Wolf's ouders bleken echter niet zo gemakkelijk afstand van een traditie te kunnen doen. Ze waren alles behalve trouwe kerkgangers; en ik weet zeker, dat ze met de naleving der rituele voorschriften menig keer een hand hebben gelicht. Maar zo'n kerkelijke inzegening hoorde er nu eenmaal bij, vonden ze. Merkwaaardig hoe groot de verschillen dikwijls kunnen zijn tussen ouders en kinderen. De ouders hangen in het onredelijke aan traditie, de ander verfoeit sleur. Natuurlijk zeiden ook Wolf's ouders, dat ze de kinderen geheel vrij lieten. God beware, dat ze hun denkbeelden aan anderen wilden opdringen. Ze zouden met evenveel voldoening het huwelijk aanschouwen, ook al reden de rijtuigen met een grote boog om de synagoge heen... dat sprak allemaal van zelf. Maar toch, *indien* de lieve kinderen, geheel uit vrije wil nogmaals, konden besluiten nog één keer de oude traditie te handhaven, dan zouden Wolf's ouders toch wel bijzonder gelukkig zijn. Geld behoefde het niet te kosten, die zorg zouden de oude lui wel op zich nemen. En als Wolf er tegen op zag naar de synagoge te gaan, ook dáár was een op-

lossing voor te vinden, want de rabbijn was bereid de inzegening thuis te verrichten.

„Ik wil me aan het geestelijke ghetto ontworstelen,” reciteerde Wolf, maar aan zijn stem viel te merken, dat hij aarzelde.

Zijn vader bracht een ander argument in het geding. Tot dusver had hij uitsluitend op emotionele gronden gepleit. Thans kwam hij met een redelijk argument, althans het leek redelijk.

„Stel je voor, dat jullie kinderen krijgt... zoiets kan toch gebeuren nietwaar? En natuurlijk laten jullie die kinderen vrij om te doen of te laten wat ze willen. Zo'n kind kan later met een vroom meisje of een vrome jongen willen trouwen... en dan komen de moeilijkheden, omdat jullie alleen maar voor de wet getrouwd bent.”

Dit redelijke argument maakte op Wolf en Mirjam niet de minste indruk. Maar de emotionele motieven lieten hen niet los. Tenslotte hakte Wolf de knoop door:

„Goed... we zullen in de synagoge trouwen... laat ik dan maar denken, dat het 't laatste genoeg is, dat ik mijn ouders kan doen, terwijl ik nog bij hen thuis ben. De inzegening is voor mij: de streep onder het hoofdstuk ghetto. Maar dan is het ook eens en voor altijd afgelopen.”

Ze trouwden in de synagoge, want toen eenmaal het besluit was genomen, vond Wolf het flauw en kinderachtig om de rebbe naar huis te laten komen. De rabbijn bleek deze welwillende houding echter niet zo goed te kunnen waarderen, want in zijn predikatie vlocht hij enkele slecht verborgen toespelingen op de moderne geest, die de jeugd bederft en van de vrome tradities vervreemdt.

„Kan men hier debatteren?” vroeg Wolf tijdens de

preek aan zijn bruid. Hij zei het met iets te luide stem, zodat bijna iedereen het hoorde, maar toch ook weer n t niet luid genoeg om schandaal te veroorzaken.

Het oude gebruik wil, dat de Joden op Vrijdagavond de Sabbathbruid verwelkomen met een feestelijk maal; en de traditie in Amsterdam (en niet alleen daar) wenst, dat de hoofdschotel in die maaltijd uit kip bestaat, kip, eerst gekookt in de vermicellisoep, daarna nagebraden en apart opgediend.

Met dat gebruik en die traditie braken Wolf en Mirjam. Radicaal! Op Vrijdagavond aten ze een gewoon maal; zoals op alle andere avonden. En dat deden ze ook op Zaterdagavond. H n extra maal viel op Zondag, op Zondagmiddag wel te verstaan, want ze wensten ook te breken met de traditie, dat de feestelijke schotel 's avonds moet worden genuttigd. Maar w l aten ze elke Zondagmiddag kippensoep en de kip nagebraden op de manier, zoals ze hun leven lang bij hun ouders thuis hadden gegeten. Dat deden ze echter niet uit traditie, maar omdat ze zo verzot op kip waren.

Van de plannen om met hun beiden te blijven werken en de twee salarissen bij elkander te doen, was op de duur niet veel terecht gekomen. De eerste jaren was alles verlopen, zoals ze zich hadden gedacht. Ze hadden een best leven, kenden geen zorgen en kinderen konden wel wachten. Maar toen kwam er in Nederland de beweging op, die wilde verbieden, dat een gehuwde vrouw in dienst van de overheid de plaats innam, die door een mannelijke arbeidskracht zou kunnen worden bezet. Mirjam was zo'n gehuwde ambtenares. Die beweging groeide in kracht. Wolf en zijn vrouw zijn toen aan het rekenen gegaan. Ze kwamen tot de conclusie,

dat het onder zekere omstandigheden voordeliger kon zijn wanneer zij zwangerschapsverlof zou kunnen genieten en zich daarna op wachtgeld liet stellen. Het kostte hun geen moeite tot die slotsom te komen, want, eerlijk gezegd, verlangden ze allebei vurig naar een kind.

Toen de bevalling nog hoogstens een maand in het verschiet kon liggen, kwam een oude vraag zich in nieuwe vorm aandienen. De traditie! Als de eerste een zoon werd, moest het kind dan besneden worden, of niet? „Geen haar op mijn hoofd, dat erover denkt,” zei Wolf resoluut tegen Mirjam.

„Op hygiënische gronden wordt het verdedigd.”

„Onzin . . . en als dat helemaal waar is, dan moet men het door een dokter laten doen en niet door een coupeur van het rabbinaat.”

„De oudjes zullen het verschrikkelijk vinden, wanneer we het kind niet laten besnijden.”

„Het wordt tijd, dat de oudjes er aan wennen, dat hun kinderen aan het ghetto zijn ontgroeid; en in elk geval, onze zoon zal de kentekenen van het ghetto niet zijn hele leven behoeven mee te dragen.”

„Bereid je dan maar vast voor op hevige ruzie met je ouders.”

„Er komt geen ruzie. Ik zal hun duidelijk en zonder omwegen zeggen hoe ik erover denk, en daarmee basta.”

Maar Wolf zei het niet duidelijk, en hij gebruikte duizend omwegen om aan het gesprek met zijn ouders te ontkomen. Wanneer die vroegen of het kind besneden zou worden, ja of neen, antwoordde hij:

„Waarom zouden we ons daar nu al zorgen om maken. Misschien wordt het wel een meisje.”

Mirjam lag haar kraam thuis uit; het kind was een jongen.

Met de verpleegster maakten zij en Wolf toen een afspraak; het had meer weg van een samenzwering. De brave baker hield stijf en strak vol, dat de jonge moeder door dat eerste kraambed zeer verzwakt was, ja, en de dokter had haar bijzonder op het hart gedrukt er toch vooral voor te zorgen, dat de kraamvrouw zich niet opwond. Geen lange familiebezoeken, geen kibbelpartijtjes. In de kraamkamer moest de meest volstreckte stilte in acht worden genomen.

Dit complot heeft veertien dagen geduurd. Geen van de schoonouders dorst over de besnijdenis spreken. Toen was de termijn ruimschoots verstreken, want volgens wet en conventie en traditie, moet de besnijdenis op de achtste dag plaats vinden. De ouders van Wolf en Mirjam spraken er nooit meer over. Het kind, hun eerste kleinzoon, was hun erg lief. Wolf snoefde wel een beetje erg opvallend in de kring van zijn kennissen en vrienden, dat hij nu metterdaad had bewezen aan het geestelijk ghetto ontvlucht te zijn.

Alleen was er nog even een kleine strubbeling geweest, toen de baby een naam moest hebben. Wolf's vader heette Samuel, en de oude heer stond er op, dat zijn eerste kleinzoon naar hém zou worden genoemd.

„Wie noemt tegenwoordig nog een kind Samuel?” vroeg Wolf honend.

„Dan noem je hem maar Simon, als de naam maar met een S begint.”

„Simon? Nog erger...”

Maar ook uit deze greep der traditie wist Wolf zich te ontworstelen. Het was in de dagen, toen de wereld zeer bekommerd was om het lot van twee anarchisten,

die in Amerika gevangen waren genomen en ter dood zouden worden gebracht. Onschuldig zijn die twee mensen, beweerden de mensen, die het weten konden. Wolf en Mirjam leefden met die strijd om het leven van die twee mensen zeer intens mee. De een heette Sacco, de andere Vanzetti.

Om aan hun bewondering uiting te geven, hebben ze hun eerste zoon toen *Sacco* genoemd. Het was in elk opzicht een prachtige oplossing: de naam was zinrijk, zij braken weer eens met een traditie... en de naam begon met een S.

De schok, die door Nederland ging, toen in 1933 de vervolging der Joden in Duitsland zulke onmenselijke vormen aannam, liet ook Wolf en Mirjam niet onbewogen. Evenals zoveel mensen in ons land hadden ze in het begin moeite te geloven, dat de verhalen in de kranten inderdaad op waarheid berustten. Ze wisten wel, dat het anti-semitisme in Duitsland nooit geheel verdwenen was, en dat het nu eens diep dan weer dicht onder het oppervlak van een ogenschijnlijk-romantische volksziel, op de loer lag. Maar hun aanvankelijk gebrek aan geloof in de gruwelijke werkelijkheid, had iets uitstaande met hun heimelijke wens, dat de berichten niet waar mochten zijn, omdat zij anders de dreiging van een golf van haat tegen Joden ook zo verschrikkelijk dicht bij hen in Nederland brachten. Wanneer ze, tegen beter vermoeden in, tegen elkander zeiden:

„Het is wel erg, maar de kranten zullen wel overdrijven,”... bedoelden ze eigenlijk:

„Zoiets kan hier niet gebeuren.”

De eerste stroom van vluchtelingen, die kans hadden

gezien uit de Duitse hel te ontsnappen, ontnam aan dit zelfbedrog echter spoedig elke grond. Mirjam had zich, spontaan en hartelijk, opgegeven voor een van de vele comités, die de hulp aan deze stakkers wensten te organiseren. Maar de aanblik van de haveloze vluchtelingen, had bij Wolf gevoelens wakker geroepen, die hij bij zich zelf niet had vermoed. Hij zag vrome Joden uit Duitsland, maar veel meer vluchtelingen, die kinderen waren van assimilanten. Hun ouders hadden opzettelijk en weloverwogen de traditionele en conventionele banden met het Joodse verleden doorgesneden. En het had niets gebaat.

„Ze zijn aan het ghetto ontvlucht, aan het geestelijk ghetto, ... maar nu worden ze er weer in teruggesmeten,” klaagde hij, toen hij en Mirjam over hun ervaringen spraken. En zonder dat zij het elkander bekenden, dachten ze allebei aan de kleine Sacco...

Die zin van het geestelijke ghetto zat echter met duizend weerhaken in Wolf's gedachtenleven vast. Te lang had hij op dat dogma geleefd, hij kon er nu niet zo gemakkelijk afstand van doen. Als hij Mirjam kwam opzoeken in het grote lokaal op de Lijnbaansgracht, waar de centrale hulp voor de vluchtelingen was gevestigd, zat hij meestal met groepjes vluchtelingen te praten. Dan mengde hij zich in het gesprek en na enkele minuten kwam dan gewoonlijk die zin uit zijn mond. Zo dacht hij er over, nog steeds. Maar hij sprak de woorden zonder overtuiging uit. Hij had dikwijls het gevoel, dat ze hun kracht en betekenis voor hem hadden verloren; dat hij de woorden gebruikte, als een automaat. In een van die gesprekken ving hij een uitspraak op, die hem sterk boeide:

„Der Feind macht uns zum Volk.”

Van de rijkdom aan gedachten, die deze zin verborg wist hij niets. Hij kende de geschiedenis niet van deze gedachtenwereld; en hij gevoelde ook niet de behoefte er kennis van te nemen. Maar de zin zelf boeide hem, omdat de woorden uitdrukking gaven aan een onbestemd gevoel, dat hij, zonder het zelf goed te weten, sinds enkele weken bij zich zelf had bespeurd. Hij kon zich er ook geen rekenschap van geven, dat hij de strekking van de zin eigenlijk verkeerd had begrepen. Voor Wolf lag de klemtoon op: „Feind”, voor de man, die de woorden uitsprak op: „Volk.” De afkeer van conventies en tradities, die hij, tot in het belachelijke, richtsnoer van zijn kleine leven had gemaakt, keerde hij nu tegen die vijand. Men wilde hem dwingen terug te gaan in het keurslijf van gebruiken. Vijand impliceert oorlog. Hij begon de oorlog. Zijn eigen particuliere oorlog tegen alles wat met het nationaal socialisme iets uitstaande had.

Het is kenmerkend voor Wolf's ongecompliceerde natuur, dat hij deze oorlog uitsluitend voerde als een negatieve actie. Hij was tegen dit, en tegen dat. Hij noemde zich zelf: anti-antisemitisme, anti-anti. Van de boycot tegen Duitse waren werd hij een der geestdriftigste propagandisten. Daarna was hij overal te vinden, waar geprotesteerd werd *tegen* het Hitler-dom, *tegen* de N.S.B., *tegen* dit of *tegen* dat.

Niemand weet of er ooit in zijn geest enige twijfel is gerezen aan de doeltreffendheid van zo'n negatieve houding. Het heeft hem in elk geval weinig moeite gekost zich zelf er van te overtuigen, dat hij krachtig meehielp het gevaar voor Nederland te keren. Hij bleef tot de tiende Mei 1940 behoren tot de grote groep van men-

sen, die zichzelf tot kalmte hypnotiseerden met de woorden:

„Het kwaad zal zich in Nederland niet herhalen.”

Ze waren als bange kinderen in een groot donker bos. Ze maakten veel gerucht. Ze vonden steun aan elkander. Ze hadden een onbeperkt geloof in de weinige en primitieve wapens, waarmee ze het gevaar zouden keren. Maar het gevaar was onweerstaanbaar en ze wisten het.

Niet de Duitse invasie was voor hem en honderdduizenden anderen de grote teleurstelling. Achter in hun hoofd hadden zij altijd geweten, dat zoiets ééns zou gebeuren. Maar hun hart brak toen de Waterlinie niet het magische verdedigingsmiddel bleek, toe de Maginotlinie bezweek en Generaal Gamelin niet meer was dan een stofje in een zondvloed.

Een wereld zakte in elkaar.

Omtrent Wolf's en Mirjam's houding tijdens de bezetting stemmen alle verhalen overeen. Ze hebben zich kranig gehouden, die twee.

Hij sloot zich aan bij een groepje uit het ondergrondse verzet. Zij hielp zoveel zij kon. Een belangrijke rol heeft hij daar niet gespeeld, dat is waar. Maar dat kon hij ook niet. Hij bleef ook in die tijd in de eerste plaats een mens, die in de praktijk moeilijk mee kon. Hopeeloos onhandig. Maar hij verschool zich achter geen enkele uitvlucht, toen men hem vroeg mee te doen. Toch zou het hem gemakkelijk genoeg gevallen zijn een of ander voorwendsel voor een weigering te verzinnen. Joden waren ondergedoken. In het illegale werk liepen ze extra gevaar, wanneer ze werden gepakt. Anderen konden nog proberen zich er uit te

liegen, de Jood was altijd schuldig. Maar het was kenmerkend voor Wolf's natuur, dat hij ook tijdens de bezetting halsstarrig weigerde zich ergens bij te laten indelen. Als zijn vrienden uit het verzet hem aanraadden zich een beetje op de achtergrond te houden, juist omdat hij Jood was, zei hij bits:

„Ik laat me ook door jullie niet in een geestelijk ghetto indelen... jullie vijand is mijn vijand, uitzonderingen erken ik niet.”

Hij en Mirjam weigerden trouwens een ster te dragen. Door een dom toeval zijn ze allebei gepakt en in de Hollandse Schouwburg terecht gekomen. Maar ze boften toch nog. De Duitsers hadden geen vermoeden, dat ze twee illegalen gearresteerd hadden. Men weet nooit welke krachten in een mensenziel boven komen, wanneer grote gevaren dreigen. Misschien had Wolf toch iets in zich van een onverschrokken avonturier. Maar het zou best kunnen zijn, dat hij zich *innerlijk* in de Hollandse Schouwburg in het geheel niet kon voegen in het grote geheel der andere Joden, die wachtten op het transport naar onbekende verten. Hoe het ook zij, hij behoorde tot de weinige gevangenen, die van de aanvang af zonnen op middelen om te ontsnappen. Hij en Mirjam, want hij was vast besloten niet alleen te vluchten. En wonderlijk genoeg, hem is die ontsnapping gelukt. Hem, de hopeloos-onpractische, onhandige man. Met behulp van een bewaker wisten hij en zijn vrouw via het dak de vrijheid te bereiken.

Door duizend mirakels hebben die twee kans gezien de bezettingstijd te overleven. Hun zoontje, Sacco, was door vrienden in de buurt van Amersfoort in veiligheid gebracht. Die voegde zich weer bij het tweetal. Toen de bevrijding al vier weken oud was, liepen Wolf en

Mirjam nog als verdwaasden op straat; ze konden niet geloven, dat een droom een enkele keer werkelijkheid wordt. En ze keken naar elke geallieerde soldaat, alsof ze zo'n Canadees met hun ogen konden betasten en liefkozen.

Later werd hun leven langzamerhand weer normaal. Maar geheel in oude banen kwam het niet meer. Daarvoor was er t é veel gebeurd. In de familie van Wolf en Mirjam waren grote gaten geslagen. Familieleden, die niet teruggekomen waren. En Wolf wist met zich zelf niet goed raad. De oude zinnetjes van voor 1940, de simpele dogmatische uitspraken, waarop hij had gedreven als op stukken kurk, hielden niet meer. En er was nog niets voor in de plaats gekomen.

Zijn vroegere geneigdheid tot negatieve kritische activiteit begon zich weer te ontplooien, toen de nuchtere werkelijkheid der bevrijding zo weinig in overeenstemming bleek met de verwachtingen, die men tijdens de bezetting had gekoesterd. De bestraffing der oorlogsmisdadigers ging langzaam. Soms betrachtte de onpartijdige rechter een onbegrijpelijke mildheid. Deze oorlog was niet de laatste oorlog geweest. Nieuwe tegenstellingen in de internationale staatkunde traden op de voorgrond; als men kritisch keek, waren het oude tegenstellingen.

Na de bevrijding kwam ik Wolf nog al eens een keertje tegen en elke keer vond ik, dat hij een actiever lid was geworden van het groeiende leger der echt-Nederlandse kankeraars en mopperaars.

Toen zei hij mij op zekere dag:

„Mirjam en ik hebben het grote besluit genomen. We gaan wég. We gaan naar Israël.”

„Het is niet waar,” zei ik schertsend.

„Het is wel waar.”

„Ben je Zionist geworden . . . jij?”

„Ik ben niets geworden . . . ik ben gebleven wat ik altijd ben geweest. Maar ik ben zat van de hele rommel. Het zit me tot hier. Ik heb na de bevrijding geen seconde gehad, dat ik me werkelijk tevreden heb gevoeld. Onze bevrijders waren echt, maar de bevrijding is een fabel. Ik geloof, dat geen enkele Jood werkelijk bevrijd is; de boeien van de bezetting hebben hun littekens achter gelaten.”

Zo trok Wolf naar Israël, met Mirjam en de jongen, die Sacco heet.

Het schijnt, dat het hun daar vrij goed gaat. Een of tweemaal per jaar krijg ik een brief van hen, zo'n niets-zeggende brief met „hoe gaat het met jou en ons gaat het goed en doe alle kennissen de groeten van ons,” zo'n brief, die toch eigenlijk niets verraaft van wat er bij de schrijver omgaat.

Maar onlangs is Mirjam in Nederland geweest. Oh, niet om er te blijven. Stel je voor! Er moest een of andere kwestie geregeld worden, iets van het Beheersinstituut of iets dergelijks, en dat kon niet per brief gebeuren, dus kwam ze maar zelf.

Bij een gemeenschappelijke kennis heb ik haar ontmoet. Ik vond haar niet zo veel veranderd. Een beetje rode kleur had ze, dat is waar. Hoge bloeddruk, vertelde ze me. Waarschijnlijk een gevolg van de warmte.

„Het gaat ons best in Israël,” vertelde ze. „Mijn man en ik wonen in een *kiboets*. Onze zoon heeft zijn naam veranderd, zijn voornaam. Hij woont in Tel Aviv. Ja hij is al getrouwd en het gaat hem niet slecht, maar je moet niet vergeten, dat Israël een pioniersland is. De

tweede generatie kan er altijd beter aarden, dan de eerste."

„Zou je naar Nederland terug willen?" vroeg ik, gedachteloos eigenlijk. Haar antwoord verraste me:

„Ik geloof, dat *ik* een mens ben van twee werelddelen. Eerste generatie. Ik ben blij wanneer ik in Israël ben, maar als ik hier ben, voel ik toch, dat ik ginds wat mis. Och ja," zei ze peinzend, „misschien zit er toch wel iets in dat oude gezegde, dat het de taak van Israël is om als zuurdesem onder de volkeren der aarde te gaan."

„Nou blijf dan hier..."

„Nee," zei ze plotseling resoluut, „die aarzelingen zijn maar losse gedachten. Mijn besluit staat vast. Ik kom niet terug. Je moet niet vergeten: Wolf voelt zich in Israël volkomen gelukkig. Werkelijk volkomen. Ik heb nooit geweten, dat hij zo gelukkig kon zijn. Hij heeft in de *kiboets* de bestemming van zijn leven gevonden."

„Wat doet hij er voor werk? Electricien?" vroeg ik.

„Nee," lachte ze, „hij heeft nog altijd twee linkerhanden en aan elke hand vijf duimen... en al is de bodem van Eretz vruchtbaar, een linkerhand blijft een linkerhand. Nee, hij is er zo'n beetje Manusje van alles... hij loopt al tegen de vijftig, moet je rekenen."

„Hier in Nederland heeft hij het ghetto altijd willen ontvluchten," zei ik.

En zij antwoordde op ernstige toon:

„Het heeft vijftig jaar geduurd voordat hij zijn les had geleerd: hij is het ghetto ontvlucht, *in de kiboets*."

DE KONING VAN LAMPEDUSA

WAAROM KOOPT U NIET EEN NIEUW COSTUUM?" vroeg mijn secretaresse me op een morgen, toen in de afgelopen nacht een monsterlijk-grote Duitse bom een gat in de bestrating van Piccadilly had geslagen, ruim genoeg voor een behoorlijke hofstede, die er in zou kunnen ronddraaien.

„Ik heb wel andere kopzorg," weerde ik af, „een nieuw costuum? Voordat het klaar is, ben ik misschien al lang dood en begraven."

„Wij Engelsen zeggen: als je naam niet op een bom staat, hoef je er niet bang voor te zijn . . . en als je naam er wél op staat, hoef je hem niet te ontlopen, want dat helpt dan niet."

„Kan wel zijn," probeerde ik het weeë gevoel van onzekerheid met een goedkoop cynisme weg te lachen, „maar die Duitsers gooien ook bommen, waarop staat: *To whom it may concern.*"

„Not funny," oordeelde mijn secretaresse.

De koelbloedigheid, waarmee de Britten over dood en doodsgevaar spraken, heeft me de jaren van de oorlog, toen ik in Londen woonde, altijd geërgerd. Tegelijkertijd voelde ik een beetje afgunst. Soms is gebrek aan verbeeldingskracht een rijk bezit.

Een gesprek over een nieuw costuum lijkt een krankzinnige inval, wanneer de dood zijn helse dropjes laat regenen, van 's avonds zeven uur tot 's morgens tien.

Maar Londen onder de aanvallen der Duitse vlieg-machines wás een vrolijke keuken, waar een krank-zinnige van droomt, wanneer hij een nachtmerrie heeft. Gevels stortten in en mensen werden bedolven. Maar tien huizen verder flaneerden de leuke meisjes op het trottoir en lonkten naar de klanten. De straten lagen bezaaid met walmende brandbommen. Kleine beekjes van brandende fosfor sijpelden langs het bolle wegdek naar de goten. De taxi-chauffeurs reden zig-zag-kringetjes om die smeulende explosieven onder het gewicht van de wagen te verpletteren. Elke keer als ze bij die duivelse Slalom-rit zo'n bom verpletterd hadden, zetten ze met een krijtje een streepje op de kant van het portier. Ze turfden.

Onderwijl vlogen brokken van huizen door de lucht. Onophoudelijk regende een fijne hagel van stukjes shrapnell op de daken en op de mensen in de straten. Tijdens een luchtalarm bleven de Britten op straat; als je naam niet op de bom staat, hoef je er immers niet bang voor te zijn. Als de gasleidingen onder de grond openscheurden, spoten vlammen omhoog, door de bestrating heen. Dan liepen de wandelaars met een boogje om dat vuurtje verder. Een hélse vrolijke keuken.

In alle café's en restaurants werd gedanst. Elke avond tot diep in de nacht; en toen de ene bom in Café International op Leicester Square viel, — kwak — tussen de dansende paren, pijpte de Dood de melodie voor de grote quadrille naar de eeuwigheid. Een blok verder in Lyons' Cornerhouse, waar ze de slag van de explosie hadden gehoord en vooral hadden gevoeld, tot diep in het bibberend ingewand van elk dansend doodsbang mens-kind gevoeld, begon het orkest te spelen: „The King

is still in London." Om de stemming er in te houden; of te brengen.

De onaandoenlijke Britten schoren zich elke ochtend keurig; en ze wasten zich; en de vrouwen frunnikten aan jurkjes en hoedjes, en ze doften zich op, want het leven ging verder. Gewoon verder.

Maar de emigranten, de continentals, die door de golfslag van de oorlog op het grote eiland waren aangespoeld, vonden de heldhaftigheid van de Engelsen zot. Wie drie maanden lang elke nacht in slobberige kleren, in een vochtige kelder op een bultige strozak slaapt, ontbreekt de lust toilet te maken. Hij ontdekt snel en zeker, dat vuilheid de natuurlijke staat des levens is. Beschaving is aangeleerd. De zeep-en-scheer-en-borstelbeschaving vormt een dun laagje vernis. De continentals liepen met baarden als schuurlinnen nummer acht en met colbertjes vol vlekken. Ze lachten en waren bang. Ze deden onverschillig en werden opgevreten door onzekerheid.

Daarom had mijn secretaresse mij aangeraden een kleermaker te laten komen. Ze verwarde oorzaak met gevolg. Eenmaal een nieuw costuum, veronderstelde ze, en mijn lust om te leven zou vanzelf terugkeren.

„Het is geen angst,” verdedigde ik me zwakjes, „t is doodgewoon mijn zin voor de betrekkelijkheid der dingen. Waarom zou ik een costuum bestellen, als ik niet eens weet of ik de nieuwe aardappeltjes haal.”

Maar mijn secretaresse hield vol.

„Ik heb een kleermakertje voor U,” zei ze, „een prima vakmannetje. Jankele Horowitz. Hij woont in het East End. Eentje, zoals Israël Zangwill ze beschreven heeft . . . Echt een mannetje voor U.”

Zo maakte ik kennis met Jankele Horowitz.

Hij was, naar mijn schatting, dichterbij de zeventig dan bij de zestig. Kort en gezet. Een gezicht als oude klei, vol groeven. We zijn goede vrienden geworden, hij en ik. Zijn levensgeschiedenis was weinig opmerkelijk. In het East End was hij geboren, in Stepney; dat is het hartje van de Londense achterbuurt, waar Joodse emigranten jaren geleden bij elkander gingen hokken. In de confectie ging hij werken. Eerst in het personeel van een groot bedrijf, waar de mensen werden uitgebuit en voortgejaagd. Jankele was (dat vertelde hij vol trots) in zijn jonge jaren een stevige knaap geweest. Daarom werd hij perser. Maar dat was geen gemakkelijk beroep. Destijds werden de persers per stuk betaald. Het loodzware ijzer werd verhit met houtskool, die in een soort comfortje onder in het gereedschap was ingebouwd. Die gloeiende stukken houtskool walmden tot zijn hoofd ervan scheen te barsten. Ja, werkdagen van zestien uur maakte hij toen; en dan strompelde Jankele naar zijn krotje. Weer een werkdag voorbij.

Dat beulswerk met het zware hete persijzer vrat aan zijn ijzersterke lichaam. Ofschoon hij een goed weekgeldje verdiende, heeft hij de perserij er toen maar aan gegeven. Hij verhuisde naar de kleermakerij. Hij leerde een vak; en nu hij oud was, kon hij tenminste nog een paar pond in de week verdienen. Als eigen baasje. Tegenwoordig gingen zijn hersens vlugger dan zijn handen, en als je dan, zoals hij, op de ouderwetse manier alles op de hand naaide, well sir, dan verdien je niet veel. Never mind. Hij had ook niet zoveel nodig.

Zijn vrouw was jaren geleden gestorven. Twee zoons had hij. Harry, de oudste, woonde in Palestina. Die was soldaat. Wéér soldaat. De eerste keer, dat die een uniform aantrok, was nu al weer meer dan twintig jaar ge-

leden. Amper volwassen, had Harry zich aangemeld voor het Joodse Legioen van Wladimir Jabotinsky. Onderdeel van het Britse leger. Ja, dat was in de eerste wereldoorlog. In Leeds was het toen begonnen, dat Legioen. En op een dag had Jabotinsky zijn pas aangeworven soldaten in een lange rij door het Londense East End laten marcheren. Over Commercial Road, door Wentworthstreet. En de hele wijk was uitgelopen om het mirakel te aanschouwen. Joden liepen rechtop; en in het gelid. Met geweren; en machinegeweren waren er ook bij. Joodse soldaten met het kruis van David op de mouw. En bevelen in het Hebreeuws. Een Joods Legioen voor de zaak van Engeland en Eretz, voor de goede zaak. Zijn oudste had zich toen aangemeld.

Harry was in Palestina blijven wonen. Hij was getrouwd en hij had vier kinderen. Voorman of chef in een of ander bedrijf, waar ze machines in elkaar zetten en moeilijke reparaties uitvoerden.

Een halve ingenieur was Harry eigenlijk geworden. Toen hij — laat 's kijken, dat is al meer dan tien jaar geleden — een keer met zijn vrouw in Londen zijn oude vader Jankel kwam opzoeken, herkende die hem aanvankelijk niet eens. Zo'n boom van een man was het geworden. Armen als ijzer. En een verstand . . . een halve ingenieur, daar is geen farthing overdrijving bij, sir.

En nu had Harry wéér dienst genomen. Tenminste dat had hij hem geschreven, maar erg duidelijk was het Jankel niet. Als hij het goed begreep, kwam het hierop neer, dat de Engelsen in Noord Afrika technische soldaten nodig hadden, die tegen het klimaat bestand waren en de landstreek zonder kaart in pikdonkere nacht kenden als de binnenkant van hun broekzak. Special units, sir. Engels en niet-Engels, tegelijkertijd.

Een beetje zonderling zoiets, maar gewone mensen hebben van zulke dingen geen verstand.

„Harry vecht tegen de zonen van Amalek,” zei Jankele vol trots. Hij kon soms hoogdravende Bijbelse zinswendingen gebruiken.

„Waarom ga je niet naar Eretz?” vroeg ik, „je kunt er een kalme oude dag hebben. Geen bommen, zoals hier.”

„Zolang mijn Sidney in de R.A.F. is,” antwoordde hij, „blijf ik hier. Als hij met verlof komt, moet die jongen een thuiskomst hebben.”

Sidney was zijn tweede zoon. De jongste. Die was boordschutter bij de luchtmacht. Jankele liet me een foto van hem zien. Een donkerharige lachende knaap, de vliegersmuts schuin op het hoofd.

Hij zei:

„Sidney vliegt zware bommenwerpers, de zwaarste, die er zijn. Natuurlijk mag hij me niet vertellen wáár ze bombarderen, maar ik begrijp het wel. Hij vecht ook tegen Amalek ... de beste zoon van Amalek is nog een slager ... gezegend zal Sidney zijn.”

„Boordschutter is een inspannende post,” zei ik.

„De belangrijkste, die er bij is ... ja, de belangrijkste. De piloot vliegt zijn koers, dat heeft zo'n man geleerd en hij doet het precies, zoals het hem is voorgezegd. En de marconist is, laat ik maar zeggen, telegrafist op een vliegend postkantoor ... maar de boordschutter ... de boordschutter, dat is de *vechter*. Als ze Duitse jagers boven zich krijgen, moet de boordschutter proberen die naar omlaag te schieten. Zonder goede boordschutter zijn vliegtuig en bemanning reddeloos verloren. Mijn Sidney is zo goed ... er zijn piloten, die alleen met hém willen vliegen ... en heus geen Joden. Gezegend zal Sidney zijn.”

„Gezegend zullen alle mannen van de R.A.F. zijn, de Joden en de Christenen.”

„U hebt gelijk,” zei Jankele bedachtzaam, „ik denk alleen aan mijn Sidney. Egoïst, dat ik ben.” En op dezelfde toon herhaalde hij: „Gezegend zullen alle mannen van de R.A.F. zijn, de Joden en de Christenen, amen.”

Op een dag vroeg Jankele me of ik zin had de volgende Vrijdagavond naar het East End te komen. Naar Goulstonestreet. Daar woonde hij. Als commensaal, want een man op jaren, zoals hij, kon niet meer alleen wonen. Ik moest maar vragen naar Ben Shapiro, de bontwerker. Zo heette zijn kostbaas. Maar ik moest een beetje vroeg komen en ik moest er ook op rekenen, dat ik zou blijven eten.

„Hoe laat, of liever hoe vroeg, zal ik komen?” vroeg ik. „We beginnen om zes uur te eten. Dan kunnen we op ons gemak praten, voordat het signaal van het luchtalarm gaat.”

In die tijd kwam de Luftwaffe prompt elke avond om half negen.

Ben Shapiro, de bontwerker, bewoonde twee ineenslopende voorkamers in een bakbeest van een stenen gebouw, waar op elk portaal de kleffe lucht hing van goor wasgoed en grote gezinnen. Kinderen had Ben niet. Zijn vrouw werkte mee in de bontwerkerij. Eén kamer was slaapkamer en werkplaats tegelijk. Slaapkamer voor Ben en zijn vrouw, werkplaats voor Ben en Jankele. De andere kamer was woonkamer en slaapkamer. Woonkamer voor Ben, zijn vrouw en Jankele; en achter het gordijn stond een divan, daar sliep Jankele. Dan was er nog een ondiepe kast. Dat was de

keuken. Op het portaal was het toilet voor de hele verdieping.

Behalve die drie en ik, zat ook Sidney aan tafel. De boordschutter in zijn grijze uniform. Hij had verlof. Ik moest met hem kennismaken. Ter ere van die kwieke held was de maaltijd aangericht. Nou, sir, had Jankele overdreven, toen hij zei, dat Sidney een opmerkelijke jongen was? Welnee. Je behoefde Sidney maar aan te kijken; die scherpe lijnen langs zijn mond, en die nadenkende rimpel boven zijn wenkbrauwen. Een jongen van nog geen vijf en twintig jaar, en nu al zo een ernstig gezicht. Maar dat komt ervan, als je elke nacht met de dood als metgezel door het luchtruim suist. We aten lang voordat de Sabbath inviel. En de oorlogsomstandigheden veroorloofden trouwens het weglaten van het godsdienstig ceremonieel. Maar Sidney zong toch eerst met luide stem de litanie van de Sabbathbruid, die we vreugdevol tegemoet gingen treden. Ernstig. Hij zong om zijn vader een plezier te doen, zei hij.

Jankele, naast me, fluisterde:

„Is dat niet een groot geluk. Op Vrijdagavond je zoon, de held van de Airforce bij je aan tafel... voor geen miljoen pond ga ik uit Londen weg.”

Het was warm en benauwd in het kleine kamertje. Het eten was vet en zwaar. Van het trapportaal zweefden de geuren aan, het aroma van het grote huis met zijn vele bewoners. Op straat was het stil. De donkere gordijnen van de luchtbescherming waren nu dichtgetrokken; want buiten begon het grijs te schemeren, en Ben wilde met licht op eten. Het was in het vertrekje om te stikken. Maar in die kleine begrensde ruimte hing toch een sfeer van intimiteit en van klein

aards geluk. Jankele zat nu stil voor zich uit te staren. Bijna onmerkbaar aaide hij de hand van Sidney.

„Vertel eens wat,” brak Ben de broze sfeer van vertrouwelijkheid, „ben je al boven Berlijn geweest?”

Sidney wilde liever niet over zijn werk praten.

„Militaire geheimen,” grinnikte hij, „de vijand luistert mee.”

„Oei,” hoonde Ben's vrouw, „aan een Sabbathmaal zeker... waar is de vijand? Amalek lust geen aardappel-poffer, daar komt geen Duitser door heen.”

„Hmmm,” zei Ben met een bloeddorstige grijns, die komisch was in zijn lobbesachtig gezicht, „wat zou ik graag eens een keertje met je meegaan... een paar honderd van dat tuig doodgooien... pats... pats... en schieten... ratatatata...”

Ben was opeens aan een hysterische opwinding ten prooi. Zou dat goedmoedige bontwerkertje heimelijk een bloeddorstige agressor zijn?

Maar Sidney bleef stil voor zich uit kijken en langzaam alsof hij elk woord woog, zei hij:

„Dat valt niet mee... Het erge van zo'n vliegtocht is, dat je zoveel tijd hebt om na te denken. Je zweeft boven de wolken en er is geen maan, alleen maar sterren, miljoenen sterren, waar je tussen hangt. Je hebt helemaal niet 't gevoel, dat je je verplaatst. Je bent zelf een ster... en dan wordt je hoofd zo leeg van binnen, hoe zal ik het zeggen, leeg en vol tegelijkertijd. Dat klinkt gek, maar zo is het toch. Leeg van gewone gedachten en vol van andere gedachten, gedachten over iets, dat geen naam heeft. Soms denk ik wel eens, als je dood bent zweef je zo tussen de sterren...”

„God beware,” viel Jankele verschrikt uit, „zulke gedachten mag een mens niet hebben...”

Sidney scheen de woorden van zijn vader niet te hebben gehoord. Hij ging verder:

„... en dan plotseling zegt de schipper op zijn intercom, dat we het doel naderen, of dat we over tien minuten afweergeschut krijgen en jagers... Dan schrik je wakker. Iedereen praat druk. En dan zie je de eerste jager opkomen. Een zwarte schim, een donker gat in het tapijt van glinsterende sterren. En nog een jager, en weer een. De boordschutter in de neus van het toestel begint te schieten. Ik zelf wacht nog even... Ik wil het wit van hun ogen zien, voordat ik schiet... en dan ratatatata...”

Sidney was gaandeweg luider gaan spreken. In het kleine kamertje klonk zijn stem koud en hard.

„En dan zie je opeens een vlam voor je; je hebt er eentje geraakt. Er is een vuurrode fakkel, die door het luchtruim suist. Een brandend potlood... lang en vurig... Soms zie je dan de piloot van de jager in zijn cockpit zitten... doodsbleek van de angst...”

Ben had de rand van de tafel gegrepen, zijn vingers stonden krom, als de klauwen van een roofvogel.

„En dan,” zei Sidney zachtjes en op een toon alsof hij uit een grote holle ruimte, heel ver tot ons sprak, „dan heb je in je hoofd iets ... iets... alsof je het Gebed voor de stervenden voor hem zegt, voor de vijand... je zegt het niet, maar je dénkt het... en eigenlijk denk je het ook niet...”

„Een gebed voor een Duitser... voor Amalek, je bent gek... gek ben je,” zei Jankele.

„We zijn allemaal gek...”, zei Sidney rustig, „die piloot in de jager is gek... en ik ben gek... en iedereen is gek... en de hele wereld is krankzinnig... en als je dan later boven het doel bent en je hoort de schipper

door de intercom zeggen: bomdeuren open... en de bombardier hoor je zeggen: een beetje naar bakboord, nog een beetje... *bombs gone*... **BOMBS GONE**... dan kijk je omlaag, waar je nieuwe vlammetjes ziet verschijnen op het donker van de aarde beneden.. en dan denk je: welk vlammetje hebben *wij* nou aangestoken?"

Sidney zweeg. Het was doodstil in het kamertje.

De vrouw van Ben zei schor:

„Wil iemand nog een beetje aardappelpoffert?"

Tijdens de maaltijd had ik een stalen stormhelm opgemerkt die aan de wand hing. Een blauwe helm. „WARDEN" stond er in witte letters op geschilderd „U bent natuurlijk bij de Luchtbescherming," zei ik tegen Ben Shapiro om het gesprek op een ander onderwerp te brengen. Ten slotte konden we toch niet blijven zwijgen.

„Ik?" vroeg de bontwerker verbaasd, „*ik* bij de Luchtbescherming. God behoeft en beware me. Ik mag niet... hartkwaal..., tenminste dat geloof ik..., nee die helm is van Jankel."

Ben Shapiro vond dit blijkbaar een goede gelegenheid een beetje te gaan opscheppen met de daden van zijn kostganger. Het kan ook zijn, dat hij liever niet over die hartkwaal wilde spreken, als hij tenminste inderdaad zo'n kwaal had.

„Jankel is 'warden'," snoefde hij. „Als de sirenes gaan, zet hij zijn ijzeren petje op en trekt de wijk in. Uitkijken naar brandbommen en de mensen helpen, als er wat gebeurt. Puin weghalen. Mensen uitgraven en gewonden helpen verbinden. Ik heb hem gezegd: „dat is

niks voor een man op jouw leeftijd,' maar hij zegt, dat hij het graag doet."

„We doen onze plicht," zei Jankele bescheiden. „Iedereen moet strijden tegen Amalek. Sidney in zijn machine, Harry in de woestijn, ik op straat."

„Maar Sidney is opgeroepen... hij moet," gaf Ben terug, „en hij is jong. Jij loopt naar de zeventig. Niemand zal het je kwalijk nemen als je naar het ondergrondse station gaat en daar gaat slapen."

Ben bleef grapjes maken. Die stalen helm noemde hij hardnekkig „het ijzeren petje." Jonge kerels stond zo'n ding wel goed. Maar op de een of andere manier had Jankele geen gezicht voor de heldhaftigheid.

„Maar je went er wel aan," zei hij grinnikend, „hangen wordt ook een gewoonte, als je het maar lang genoeg doet."

„Je moet er inderdaad even aan wennen," beweerde Sidney, „ik vond het in het begin ook vreemd."

„Stel je voor," ging Ben verder, kennelijk niet bereid zijn rol van grappenmaker op te geven, „het is al eens een keer gebeurd, dat er een luchtalarm ging, toen de dienst in de synagoge aan de gang was. Op Vrijdagavond. De dienst ging gewoon door. Maar van die tijd af gaan de 'wardens' nu met hun helm op naar de sjoel. En in de dienst zitten ze met hun tallith om en de helm op 'ijzeren keppeltjes'..."

„Toen ik het voor de eerste keer in de synagoge zag, schoten de tranen me in de ogen," zei Sidney.

„Jij bent een sentimentele gek," bestrafte Ben hem, „straks met je verhaal over zo'n luchtaanval en nu weer tranen... die oorlog is jou op je zenuwen gaan zitten."

De afwas moest nog gedaan worden, toen de sirenes voor het luchtalarm loeiden.

„Ik laat de boel staan,” zei Ben's vrouw.

„Waarom?” vroeg die. „We kunnen allemaal helpen. We hebben nog twintig minuten voordat de machines overvliegen.”

Op ons gemak liepen we naar het station van de Ondergrondse Spoorweg.

„We hebben er vaste slaappleatsen,” legde Ben uit.

„Dertig meter onder de grond.”

„Vanavond heb ik geen dienst als ,warden’,” vertelde Jankele aan Sidney. „Omdat jij met verlof bent. Geruild met een andere ,warden’.”

De schuilkelder in de Underground leek op het eerste gezicht op alle andere ondergrondse schuilgelegenheden, die in allerijl in Londen was ingericht. Aanvankelijk had noch de regering noch de directie van de Ondergrondse toestemming willen geven de stations als schuilkelder te gebruiken. Maar toen de nachtelijke aanvallen van de Luftwaffe niet ophielden, en toen het leven in Londen 's nachts ondragelijk werd, had het volk de perrons eenvoudig in bezit genomen. Niet wanhopig of onordelijk. Maar kalm en weloverwogen.

De treinen bleven rijden. Alleen de breedte van de perrons, die voor gaande en komende reizigers beschikbaar bleef, werd kleiner. Het grootste deel van de perrons werden nu in beslag genomen door geïmproviseerde bedden. Maanden later pas zijn er van regeringswege ijzeren kribben op die perrons geplaatst. Maar in de maand, waarvan ik nu vertel, lag het beddegoed zo maar op de perrons uitgespreid. Kinderen speelden. Zuigelingen lagen in kistjes of in kinderwagens.

Bij nadere beschouwing was er echter een merkwaardig

verschil tussen de schuilkelders in de stad en die in het East End. Het was Vrijdagavond en de Sabbath was al ingegaan. Op het perron hing een sfeer van gezellige huiselijkheid. Alsof er een grote picnic aan de gang was. De mensen zaten in een grote ellips bij elkander. Op krukjes, op stoelen, op geïmproviseerde schragen. Niemand zat op de grond. Jonge meisjes gingen met een blad vol theekopjes rond. Iemand gat een schotel met stukken koek verder. Er werd druk gepraat. Er werd gezongen.

Het gerucht van de nachtelijke luchtoorlog drong tot deze diepte niet door. Het gedreun van de treinen, die langs de perrons daverden, stoorde de mensen nauwelijks.

„Wat een visite,” zei een goedmoedig vrouwtje, „zoveel mensen heb ik op Vrijdagavond nog nooit aan tafel gehad. Wilt U wel geloven, dat het in de shelter veel gezelliger is dan thuis.”

Het werd een van de vreemdste Vrijdagavonden, die ik ooit heb beleefd. Een familiebijeenkomst van honderden verwanten. Af en toe kwam een ‚warden’ in de grote kring.

„Even een kopje thee halen en een chocolaadje eten.”

„Hoe is het buiten?”

„Kalm vanavond... ze vliegen wel over, maar ze hebben in het East End nog niets laten vallen.”

Tegen elf uur kwam Ellen Wilkinson een kijkje nemen. Dat was voor het overige niets bijzonders. Ellen was toen onderminister en in het bijzonder verantwoordelijk voor de veiligheid en de orde in de openbare schuilgelegenheden. Met een klein auto-tje pufte ze door de brandende stad. Zelf achter het stuur. Het kittige kleine vrouwtje met haar zwarte dikke jas, de

blauwe helm op de vuurrode haren was de heldin van nachtelijk Londen.

Ellen had ik bij verschillende gelegenheden eerder ontmoet.

„Het geeft me een rustig gevoel als ik hier in de schuilkelder kom,” vertelde ze me.

„Achter de Joodse wijken,” legde ze uit, „liggen de buurten waar de kleurlingen wonen. Duizenden en duizenden mensen van allerlei ras en landaard. Emotionele naturen, die gemakkelijk van de kook zijn te brengen.”

„Winston beweert,” zei ze, „dat Goering probeert Oost en Zuid Londen in paniek te jagen. Als die miljoenen mensen gaan trekken, bijvoorbeeld naar het Westen, dan versperren ze alle wegen en barricaderen alle bruggen... en dat is, zegt Winston, het ogenblik, waarop de Duitse invasie begint. Hier in het East End ligt de sleutel tot de loop van de oorlog.”

Maar wonderlijk genoeg had die bont-geschakeerde bevolking een onverzettelijke koelbloedigheid aan de dag gelegd. De regering had overwogen soldaten naar deze wijken te sturen om er de orde te handhaven en om de diensten voor de luchtbescherming te verrichten. Maar het was niet nodig geweest. Ofschoon de bombardementen hele straten in puin hadden gelegd en honderden mensen gedood.

„Alle ‚wardens’ komen uit deze wijken zelf, en ze hebben het vertrouwen. Ze kennen iedereen. Er zijn fantastische types bij... kijk nu eens die oude man daar.”

Ze bedoelde Jankele. Ik vertelde haar dat ik bij die oude man thuis had gegeten en in de loop van het gesprek zei ik ook iets van Sidney.

„Een dromerige jongen te midden van een moordpartij,”

beaamde ze, „zo zijn er duizenden... Maar vandaag of morgen knappen ze af. Allemaal. Alleen de keiharde naturen houden dat vol. En dan nog alleen met behulp van veel alcohol. Als zo'n jongen niet gewond wordt of neergeschoten wordt, krijgt hij plotseling een zenuwcrisis... vlucht uit de werkelijkheid noemen ze dat.”

Aan dat gesprek met Ellen Wilkinson moest ik denken, toen maanden later Ben hijgend en snuivend de trappen opklom naar mijn kantoor in het West End.

Hij moest me dringend spreken. Hij was zo geagiteerd, dat hij alles tegelijk wilde vertellen. Het ging over zaken van leven of dood. Maar ik moest hem beloven, dat ik helpen zou, in elk geval helpen. Ik kalmeerde hem een beetje en toen kwam zijn verhaal los.

Er was ‚trouble’ met Sidney. Jankele wist niet dat Ben naar mij toe was gegaan. Ben had het hem opzettelijk niet verteld. Jankele zou het hem misschien hebben verboden.

Bij stukjes en beetjes kreeg ik het verhaal uit het opgewonden mannetje. In chronologische volgorde oververteld, kwam het hierop neer:

Sidney had op het vliegveld, waar hij gestationneerd was, een kleine onbetekenende woordenwisseling gehad met zijn schipper. De piloot, waarmee hij altijd vloog. Met wie hij altijd de beste vrienden was geweest. En in die woordenwisseling had de schipper opeens tegen Sidney gezegd „You lousy Jewish bastard... you dirty kike...”¹⁾

Sidney was bleek geworden en had geweigerd met zijn vaste *crew* en die schipper te vliegen. En ze moesten binnen een uur vertrekken. Een hoofdofficier had zich

¹⁾ „Jij luizig Joods hoerenkind.... jij vuile smous....”

er mee bemoeid. De schipper had zijn excuses aangeboden. Maar Sidney bleef halsstarrig. Hij wilde niet met die piloot vliegen. Kort en goed, de hoofdofficier had Sidney dringend aangeraden niet zo koppig te blijven doen. Volharden bij die weigering betekende insubordinatie. In oorlogstijd. Dat kon niet geduld worden. De krijgsraad zou er zich mee gaan bemoeien. Maar Sidney bleef onvermurwbaar. Hij zat nu in voorlopig arrest.

Jankele was er radeloos van, vertelde Ben. Die dacht, dat hij zich voor de buurt moest schamen. Zijn jongen in arrest. Wegens indisciplinair handelen; in oorlogstijd. Zo'n flinke jongen.

Dat vertelde Ben me allemaal en ten slotte vroeg hij me of ik daar nu niets aan kon doen.

„U hebt die avond met Ellen Wilkinson staan praten... relaties en connecties zijn goud waard in de wereld... Kunt U Sidney niet helpen?”

De gedachte, dat Ellen Sidney zou kunnen helpen, was belachelijk. De Airforce vormde een bijna afgesloten kaste. Dat wist Ben toch ook wel. Zo'n lange snor, net het stuur van een fiets, dat is de R.A.F.-snor; daaraan herkennen de piloten elkander, ook als ze in burger zijn. Ellen was voor de R.A.F. een vreemde. Dat moest Ben begrijpen.

Maar ik vond het voor me zelf een beetje genant, dat ik tegenover Ben mijn onmacht zou moeten erkennen. Ik belde dus, met weinig geestdrift, Ellen op. Vertelde haar het verhaal.

„De zenuwcrisis,” zei ze beslist, alsof ze een ervaren psychiater was.

Neen, zij persoonlijk kon er niets aan doen, maar toevallig kende ze een of andere officier, die zich met deze

patienten bezig hield. Ze zou hem dadelijk bellen, en dan moest ik een kwartiertje later die man weer bellen en haar naam maar noemen.

„Wat een vrouw,” zuchtte Ben, „zo iemand had in zaken moeten gaan. Wie met haar getrouwd is, kan millionnair worden . . . Die vrouw praat niet, die *doet*.” Toen hij een half uur later mijn kantoor verliet, zei hij, dat hij Ellen een engel vond. Een engel van goud en diamant. Want de officier had me gezegd, dat hij het geval persoonlijk zou gaan onderzoeken. En als hier sprake was van een zenuwstoring, zou Sidney zeker niet voor de krijgsraad komen, maar eerst naar een rusthuis gaan, totdat hij geheel hersteld was.

Natuurlijk behoefde Sidney niet voor de krijgsraad te verschijnen. Ook zonder de inmenging van Ellen en die hoofdofficier zou hij naar een rusthuis zijn gezonden. Geen krijgsraad immers kon blind zijn voor Sidney's overspannen geest. Maar het schijnt dat zijn zaak wel sneller werd behandeld. Connecties en relaties, zou Ben gezegd hebben.

Jankele was er evenwel beslist van overtuigd, dat ik zijn zoon uit de gevangenis had gehouden. En Ben Shapiro sterkte hem in die mening; die liet af en toe niet onduidelijk doorschemeren, dat hij, Ben, toch maar op het idee was gekomen mij er in te betrekken. Ik verdenk hem er ook van, dat hij Jankele op het idee heeft gebracht achter mijn rug mijn secretaresse te polsen. Moest ik eigenlijk niet een of ander geschenk hebben, als blijk van waardering en dankbaarheid voor alles wat ik voor Sidney had gedaan?

Natuurlijk kwam mijn secretaresse daarop mij discreet

polsen. Maar ik vond de gedachte aan een geschenk ronduit belachelijk.

„Zeg maar tegen Jankele,” zei ik haar, „dat de Nederlanders een soort bijgeloof hebben. Voordat iemand jarig is, mag je hem geen cadeautjes geven; en als ik nu iets zou aannemen, voordat Sidney uit het rusthuis is, zou dat eigenlijk op hetzelfde neer komen, nietwaar? Zoiets brengt ongeluk aan.”

Jankele schijnt voor deze uitvlucht te zijn gezwicht. Over dankbaarheid en geschenken sprak hij niet meer, maar hij hield me wel regelmatig op de hoogte van Sidney's toestand.

Het herstel van de jongen bleek langer te duren dan de artsen hadden verwacht. Gewoonlijk werd een vliegenier, die aan psychologische shock leed, binnen een maand of drie weer opgelapt. Dan stapte zo'n knaap weer in de machine. Vooruit, de lucht in. Maar Sidney deed er meer dan een half jaar over, voordat hij weer redelijk kon denken en reageren. En toen beslisten de dokters, dat hij voortaan beter op de grond kon blijven. Vliegen zou voor hem een te grote inspanning betekenen. Hij werd bij het grondpersoneel ingedeeld. Ergens in het hoge Noorden van Schotland werd hij gestationneerd. Dat betekende, dat hij veel minder gelegenheid had om tijdens zijn verlof naar Londen te gaan. Maar als hij kwam, bleef hij een week.

De eerste keer, dat Sidney in zijn nieuwe bestemming, zo'n langdurig verlof kreeg, viel juist in de tijd, dat Montgomery bij El Alamein de Duitsers de genadeslag in Noord Afrika had gegeven. De invasie van Italië scheen nabij.

Jankele had me opgebeld en gevraagd of ik zin had een van de avonden in de week van Sidney's verlof, mee te

gaan naar een toneelstuk. In Commercial Road's Grand Palais, een Yiddish stuk. Het heette „De Koning van Lampedusa.” Ben en zijn vrouw gingen ook mee. En natuurlijk Sidney.

Het stuk was gebaseerd op een historisch gegeven, dat juist in die dagen de aandacht van het krantenlezende publiek trok; het had betrekking op een der merkwaardigste voorvallen uit de oorlog.

Terwijl Montgomery op het vasteland van Noord Afrika voorbereidingen trof voor de grote landing op Sicilië, kreeg een Britse jachtvlieger boven de Middellandse Zee storing in de motor van zijn machine. David Cohen heette die piloot; hij was afkomstig uit Leeds, waar hij het beroep van handelsreiziger placht uit te oefenen. David slaagde er met veel moeite in, zijn machine aan de grond te zetten op een klein eilandje, tussen Noord Afrika en Sicilië. Lampedusa heet dat eiland. De bewoners wisten niet, dat David uit nood op hun eiland was gekomen. Ze veronderstelden, dat de langverwachte landing van Britse troepen in Italië was begonnen. En ze begroetten de handelsreiziger uit Leeds als de afgezant van Zijn Koninklijke Majesteit in Londen. David kreeg de mooiste villa op het eiland als residentie aangeboden. De podesta kwam de onderkoning officieel het gezag over het eiland overdragen. En David nam plechtig het eiland in bezit, namens de Britse Koning.

Hij zag echter geen kans de Britten op het vasteland van Noord Afrika mede te delen, dat hij in zijn eentje de eerste geallieerde soldaat was geweest, die Italië was binnengevallen. Ik geloof, dat zijn radiotoestel kapot was; het kan ook zijn, dat zijn vliegtuig geen radio-verbinding bezat. In elk geval: David zat drie weken op

het eiland en de buitenwereld wist niet wat er op Lampedusa was gebeurd.

Toen kwam de grote invasie. De landingsvaartuigen voeren langs het eilandje op weg naar Sicilië, en tot hun stomme verbazing zagen de bemanningen, dat op het kleine brokje rots de Britse vlag al gehesen was, voordat er een schot was gelost. Twaalf uur later verschenen de Britse kranten met extra edities. De verovering van Lampedusa werd een eerste klas sensatie. „David Cohen wint de race van Monty,” zeiden de mensen tegen elkander. En in Leeds en in het East End dansten de mensen van vreugde in de straten. Ze beschouwden het als een symbool, dat juist David Cohen het eerste stukje van Hitler's Europa had bevrijd.

Een handige auteur had dit gegeven verwerkt in een toneelstuk, dat nog maanden na de eigenlijke gebeurtenis volle zalen trok: „De Koning van Lampedusa”.

De auteur had het gezin van David Cohen's ouders op de planken gebracht. Plotseling komt het bericht door de radio, dat een zekere David Cohen uit Leeds op Lampedusa is geland en zichzelf tot onderkoning in de naam van de Britse Kroon heeft uitgeroepen. Het volgende bedrijf verbeeldt de droom van David's vader. David heeft het eiland niet voor de Britse Kroon in bezit genomen, maar voor zijn oude vader en moeder. Die hebben het hun hele leven zo moeilijk gehad. Ze moeten nu koning en koningin van Lampedusa worden. Hij zelf voelt niets voor de betrekking van onderkoning; hij is handelsreiziger en wil in de handel blijven. De twee oude mensjes nemen het koningschap aan, maar op voorwaarde, dat de burens en kennissen uit het East End mee zullen gaan naar het nieuwe land. En dan zitten ze op hun tronen. De inboorlingen

van Lampedusa kruipen naar de troonzetels om de zoom van de jurk van David's moeder te kussen, en als de *podesta* een tipje van de jurk tussen zijn vingers heeft, wrijft hij deskundig de stof heen en weer, richt zich op en vraagt:

„Mooie kwaliteit is dat ... bij wie heeft U die gekocht en wat heeft U er voor betaald?”

Maar er ontstaat strijd en haat en verbittering tussen de mensen uit het East End en de oorspronkelijke bewoners van Lampedusa. De oude koning en de koningin kunnen het gezag met moeite handhaven, maar ten slotte overwint de verdraagzaamheid en het verstand. En David Cohen proclameert plechtig, dat de vlag van het gelukkige eiland Lampedusa drie woorden als zinspreuk zal dragen: *Waarheid, Vrede en Gerechtigheid*.

Goed beschouwd was het een raar ratjetoe van afgedragen toneeltrucjes en goedkope symboliek, dat toneelstuk. Maar het bezat toch iets van een heilige boodschap, die het verkondigde. Of was het misschien het publiek, dat het stuk veel hoger waardeerde dan het eigenlijk verdiende — en dat het juist daardoor tot een hoger plan optilde? In elk geval, het was onmogelijk het stuk te zien zonder een brok van ontroering in de keel te voelen.

Mijn gezelschap was uitbundig. Ben en zijn vrouw beweerden, dat ze nooit mooier stuk hadden gezien. Dat er nooit beter stuk was geschreven. En dat het zeker naast Shakespeare geplaatst kon worden. Shakespeare, dat was een bedelaar vergeleken bij de man, die Lampedusa had geschreven.

Jankele herhaalde voortdurend de woorden: *Waarheid, Vrede en gerechtigheid*.

Sidney kwam op straat naast me lopen en zei: „De

Koning van Lampedusa . . . een eiland, waar niemand zegt: Jewish bastard, dirty kike."

Dat is de geschiedenis van Jankele, die ik heb willen vertellen. Ik heb het geschrevene nog eens overgelezen. En ik ben tot de slotsom gekomen, dat het eigenlijk een verhaal is zonder kop of zonder staart. Maar misschien is het me juist daarom zo dierbaar.

Overal op de wereld dromen mensen van hun Lampedusa. Mensen van allerlei ras, huidskleur en landaard. De eeuwenoude droom van een wereld, die Waarheid, Vrede en Gerechtigheid in haar vlag heeft geschreven. Een droom? Maar dan toch een droom, die de mensen duizenden jaren lang op de been heeft gehouden, Joden en andere volkeren.

INHOUDSOPGAVE

	Blz.
Die en die is er nòg	5
Lezen en schrijven kun je leren, maar verstand kun je alleen maar <i>hebben</i>	10
Trek uw schoenen uit van uwe voeten, want de plaats, waarop gij staat, is heilig land	34
Hij las in het Gouden Boek van wat morgen zal zijn	61
Gisteren komt nooit weêrom	78
... En nou voelt hij zich in de gevangenis te Leeu- warden zo eenzaam	103
Vrouw aan boord	120
Soms is een stuiversroman echt gebeurd	138
Onze bevrijders waren echt, maar de bevrijding is een fabel	169
De koning van Lampedusa	188